

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ СУРГУУЛЬ

ISSN: 2313-6170

Түлхүүр үг: Орчуулгазүй

ОРЧУУЛГАЗҮЙ

XII

(Салбар дундын орчуулга зүйн асуудал)

Эрхлэн хэвлүүлсэн: Г.Элдэв-Очир

Улаанбаатар

2025

ОРЧУУЛГАЗҮЙ

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ЦУВРАЛ

№12 (617)

Ариутган хянах зөвлөл

Эрхлэгч:

Нарийн бичгийн дарга:

Гишүүд:

Ш.Эгшиг (доктор, дэд профессор)

Г.Элдэв-Очир (доктор, дэд профессор)

Э.Равдан (ШУ-ны доктор, профессор)

Го.Аким (доктор, профессор)

С.Эрдэнэмаам (доктор, профессор)

Л.Чулуунбаатар (доктор, профессор)

Г.Буяннэмэх (доктор, профессор)

О.Чинбаяр (МОЭ-ийн ерөнхийлөгч)

М.Чимэдцэзэ (доктор, дэд профессор)

К.Окада (Токиогийн ГСИС, доктор, профессор)

Б.Баярмэнд (ӨМИС-ийн МСС, доктор, профессор)

В.В.Мароши (Новосибирскийн УБИС, доктор, профессор)

Мари Доминик Эвен (ФҮШУСТөв, доктор, профессор)

Хоу Ваньжуан (Бээжингийн их сургуулийн Монгол судлалын
төвийн зөвлөх, профессор)

Санаачлагч:

МУИС, ШУС, ХУС, Орчуулга зүйн профессорын хамтлаг

Хянан засварласан:

Ш.Эгшиг, Г.Элдэв-Очир

Хуудасны хэмжээ:

A4

Хэвлэлийн хуудас:

16,5 хх

Хэвлэсэн тоо:

100 ш

Хэвлэлийн газар:

“Удам соёл” хэвлэлийн газар

NATIONAL UNIVERSITY OF MONGOLIA

ISSN: 2313-6170

Key title: Орчуулгазүж

TRANSLATION STUDIES

XII

Compiled by: G.Eldev-Ochir

Ulaanbaatar

2025

NATIONAL UNIVERSITY OF MONGOLIA

TRANSLATION STUDIES

RESEARCH SERIES №12 (617)

Editor:

Egshig.Sh (National University of
Mongolia, Mongolia)

Secretary:

Eldev-Ochir.G (National University of
Mongolia, Mongolia)

Editorial Boards:

Ravdan.E (National University of Mongolia, Mongolia)
Akim.G (Ph.D, Professor, Mongolia)
Erdenemaam.S (Mongolian State University of Education,
Mongolia)
Chuluunbaatar.L (National University of Mongolia, Mongolia)
Buyannemekh.G (National University of Mongolia, Mongolia)
Chinbayar.O (President of the Mongolian Translators Union,
Mongolia)
Chimedtseye.M (National University of Mongolia, Mongolia)
Okada.K (Tokyo University of Foreign Studies, Japan)
Bayarmend.B (Inner Mongolia University, P.R.China)
Maroshi.V.V (Novosibirsk State Pedagogical University,
Russia)
Marie-Dominique Even (French National Center for Scientific
Research, France)
Hou Wanzhuang (Center of Mongolian studies of Peking
University, P.R.China)

Founder:

Professors Team for Translation Studies,
Division of Humanities, School of Arts
and Science, National University of
Mongolia

Edited by:

Egshig.Sh, Eldev-Ochir.G

Paper size:

A4

Number of pages:

16,5

Number of prints:

100

Press:

“Udam soyol” LLC

ГАРЧИГ

Өмнөтгөл үг	9
-------------	---

ОРЧУУЛГА ЗҮЙ

Г.Элдэв-Очир, Г.Даваадулам	Орчуулгын сургалт дахь хиймэл оюуны технологийн хэрэглээ	12
О.Мөнхчимэг	Машин орчуулгын чанарын үнэлгээнд хиймэл оюуны аргачлалыг ашиглах боломж ба үр нөлөө	25
Т.Цэнд-Аюуш, С.Дугармаа, Г.Батзориг	Мэргэжлийн хичээлээр бие даалтын даалгавар биелүүлэхэд онлайн толь бичиг ашиглах нь	34
Б.Бат-Эрдэнэ	Дуу, дүрс бичлэг, ярианы англи-монгол машин орчуулга	39
П.Уянга, Б.Нэргүйжаргал	“Турван үсгийн судар” зохиолын агуулга болон орчуулгын онцлог	48
Т.Мягмарсүрэн	Хүн ба машины орчуулгад хийсэн шинжилгээ	54
Л.Сүрэнбаатар, Б.Хишигдэлгэр	Албан бичгийн орчуулга хичээлээр суралцагчдын бичгийн ур чадварыг сайжруулах нь	66
Д.Сувданчулуун, Д.Цэеэрэгзэн	Орчуулгад нэмэх аргыг хэрэглэсэн байдал	74
М.Нарантуяа, А.Өлзийнаран	Бэлгэдлийн орчуулгын асуудалд	80
П.Энхжаргал, Д.Майсүлд	Япон хэлнээс монгол хэлнээ орчуулагдсан бүтээлийн тойм	86
Н.Оюунзаяа	Орчуулгын хичээл заахад гарч буй зарим шинэ хандлагууд	93
Ш.Эгшиг, Бай Тинтин	Юань улсын дуурьлигийн хуучин үгийн орчуулгад орчуулгын тайлбарлах аргыг ашиглах тухай	99
Ө.Сургаалт	Таван хошуу малын өвчний монгол, хятад нэр томъёоны ялгааг шинжлэх нь	109
Я.Ренчинпүрэв, С.Чулуунбат	Солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцийг орчуулах тухайд	114

Х.Номлосаран Х.Нандин-Эрдэнэ	“Улаан асрын зүүд” зохиолын далд зүйрлэлийн орчуулгын харьцуулсан судалгаа	125
Ц. Онон Э. Тэргэл	Монгол, япон зохиолын орчуулга дах үндэсний онцлог, соёлын ялгааг хиймэл оюунаар шинжлэх нь	131
Zeyu.Wang	Хятад-Монголын төмөр замын тээврийн төрөлжсөн нэр томъёоны орчуулгын асуудал	140

ОРЧУУЛГЫН ШҮҮМЖ СУДЛАЛ

С.Эрдэнэмаам	“Тэнгэрлэг туульс”-ын монгол орчуулгуудыг халти ажиглахуй дор	152
Л.Хишигжаргал	Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн” зохиолын машины орчуулгад хийсэн ажиглалт	158

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ОРЧУУЛГА

Б.Даваасүрэн	Алтай овгийн хэлнүүдийн үгийн санг утга зүйн Аргаар судлах нь	165
--------------	---	-----

CONTENTS

Preface	9
---------	---

TRANSLATION STUDIES

G.Eldev-Ochir, G.Davaadulam	Application of Artificial Intelligence Technology in Translation Training	12
O.Munkhchimeg	The advantages and implications of implementing artificial intelligence algorithm for evaluating machine translation quality	25
T.Tsend-Ayush, S.Dugarmaa, G.Batzorig	Using online dictionaries to complete independent work tasks in professional courses	34
B.Bat-Erdene	English-Mongolian machine translation of sound, video and speech	39
P.Uyanga, B.Nerguijargal	“Content and Translation Features of the “Three Characters Classic”	48
T.Myagmarsuren	The analysis of human and machine translation	54
L.Surenbaatar, B.Khishigdelger	Improving students’ writing skills through official document translation classes	66
D.Suvdanchuluun, D.Tseyeregzen	Addition techniques employed in translation	74
M.Narantuya, A.Ulziinaran	Translation of the Symbolism	80
P.Enkhjargal, D.Maisuld	Overview of Mongolian translations from Japanese	86
N.Oyunzaya	A new approach to teaching translation in digital era	93
Sh.Egshig, Bai Tingting	Using glossing methods in the translation of Yuan Plays’ archaic words	99
U.Surgaalt	Observing differences between the terms of mongolian and chinese animal diseases	109
Ya.Renchinpurev, S.Chuluunbat	On translating korean four-character idioms	114

H.Nomlosaran H.Nandin-Erdene	Comparative study on the translation of metaphors in “Dream of the Red Chamber”	125
Ts.Onon E.Tergel	Analyzing national characteristics and cultural differences in the translation of Mongolian and Japanese literature, using AI	131
Zeyu.Wang	On the translation of rail transport terms in China and Mongolia	140

TRANSLATION CRITICISM

S.Erdenemaam	Upon a Glance at the Mongolian translations of “The Divine Comedy”...	152
L.Khishigjargal	Some observations on the machine translation of Ts.Damdinsuren’s novel “The Rejected Girl”	158

ACADEMIC TRANSLATION

B.Davaasuren	On the semantic method of studying the vocabulary of the Altai languages	165
--------------	---	-----

Өмнөтгөл үг

“Орчуулгазүй” сэтгүүл 2025 онд арван хоёр дахь дугаараа ийнхүү толилуулж байна. Сэтгүүлийн бодлого бол дэлхийн орчуулгазүйн чиг хандлагыг даган, орчуулгын судлал ба хэлмэрчлэхүйн түвшинд судалгаа хийхийг дэмжих, олон улсын өндөр түвшний эрдэм шинжилгээний өгүүлэл хэвлэн нийтэлдэг сэтгүүлийг хөгжүүлэх явдал юм. Монголчуудын орчуулгын үйл хэрэг олон зуун жилийн түүхтэй бөгөөд энэ нь монголчууд эртнээс нааш өөр хэл соёлт олон үндэстэн угсаатантай байнгын харилцаатай байсан хийгээд монголчуудын дэлхий ертөнцийн элдэв сонин сайхныг мэдэх гэсэн тэмүүлэл, бусад улс үндэстэнтэй өргөн харилцаатай байсныг гэрчлэх онцлог тал нь яахын аргагүй мөн билээ.

Монгол орчуулгын уламжлалаа уудлан үзвэл, дэлхийн аль ч улс үндэстнээс дутахгүй олон зуун шилдэг сонгодог зохиол бүтээлийг гадаад хэлнээс орчуулж, нийт хүн ардаа соён гэгээрүүлсээр иржээ. Бичгийн орчуулгын түүхэн баримт бидний үед уламжилж ирсний дээр, хүннүгийн үеэс хэлмэрч нарын үйл ажиллагааны талаар түүхэнд тэмдэглэгдсэн байгаа нь орчуулах, хэлмэрчлэх энэ ажил мэргэжил өнө эртний улбаатай болохыг баталдаг. Дундад зууны үеэс монголчуудын орчуулгын үйл хэргийг батлах олон үйл явдал түүхэнд тэмдэглэгдсэний нэг нь Хубилай хааны зарлигаар байгуулагдсан “Улсын түүх зохиох ба орчуулах хүрээлэн”-г байгуулсан явдал юм. XX зуунаас өмнө голдуу самгард, төвөд, уйгур, перс, латин, хятад, манж хэлнээс орчуулдаг байсан явдал нь энэ зууны эхэн үеэс өөрчлөгдөн, өрнийн олон хэлнээс орчуулах үйл хэрэг эрчимжсэнээр бид өрнө дорногүй дэлхий дахиныг бүхэлд нь тольдох болжээ.

Бид 2013 оноос орчуулгын судалгааг онолын түвшинд хүргэх, туршилт судалгааг эрчимжүүлэх чиглэлд ажиллаж байна. МУИС-ийн тухайн үеийн Гадаад хэл, соёлын сургуульд 2013 оноос Орчуулгазүйн Профессорын баг бүрдэж, гадаад хэлний салбар дундын эрдэм шинжилгээний ажлыг орчуулгазүйн чиглэлээр гүнзгийрүүлэн хийж эхэлснээс гадна, “Гадаад хэлний орчуулга” бакалавр, магистрын хөтөлбөрийг боловсруулан сургалтын үйл ажиллагаанд нэвтрүүлсэн юм. Энэ үеэс тус сургуульд “Орчуулгазүй”-н эрдэм шинжилгээний бага хурлыг зохион байгуулж эхэлсэн бөгөөд эдүгээ 13 дахь удаагийн бага хурлаа хийгээд байна. Бид Орчуулгазүйн эрдэм шинжилгээний 12-р бага хурлыг “Хиймэл оюуны орчуулгын асуудал”, 13-р бага хурлыг “Салбар дундын орчуулгын асуудал” сэдвийн дор амжилттай зохион байгуулж, олон эрдэмтэн судлаачдын илтгэлийг хэлэлцсэн билээ. Мөн бакалаврын болон магистр, докторын орчуулгазүйн судалгааны ажлыг тус сургуулийн сургалтын хөтөлбөрийн дагуу суралцагчдыг удирдан хийлгүүлж, орчуулгын шүүмж судлалын нэг чиглэлийг амжилттай хөгжүүлж байна.

Орчуулгын сургалт, эрдэм шинжилгээний ажлын зэрэгцээ орчуулгын тухай хэлэлцүүлэг, орчуулгын дугуйлан тогтмолжиж, нийгмийн хүрээний орчуулгын бүхий л салбарын тулгамдаж буй асуудалд ч багш эрдэмтдийн зүгээс анхаарал хандуулж, төр хувийн хэвшлийн орчуулгын үйлчилгээний чанар, орчуулагч, хэлмэрчдийн ур чадварт задлан шинжилгээ, зах зээлийн судалгаа хийж, орчуулгын салбарын удирдлага чиглэл тодорхойгүй, үйл ажиллагааны уялдаа холбоогүй байдал оршиж байгааг тодорхойлж, үүнийг цэгцлэн сайжруулах хамгийн зөв гаргалгаа бол орчуулгын чанар стандартыг төгөлдөржүүлэх, мэргэжилтний ур чадварыг дээшлүүлэх, салбарын асуудлыг нийтээр хэлэлцэж, орчуулгын салбар бүрийн чиглэл, зорилгыг зөв оновчтой тогтоох асуудлыг шийдвэрлэх хэрэгтэй гэж үзсэн явдал юм.

Бид 2024 оны 5-р сараас эхлэн Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Ухнаагийн Хүрэлсүхийн ивээл дор “Монголын Орчуулагчдын анхдугаар чуулган”-ыг зохион байгуулах бэлтгэл ажлыг гардан гүйцэтгэж, 2024 оны 9 дүгээр сарын 30-ны өдөр Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн Тамгын газар, Үндэсний мэдээллийн МонЦаМэ агентлагтай хамтран тус чуулганыг Төрийн ордонд амжилттай зохион байгууллаа. Чуулганд нийт 500 орчим орчуулагч, хэлмэрч болон орчуулгын салбарын мэргэжилтэн чуулж, тус салбарын өнөө цагт тулгамдаж буй асуудлаар санал, шүүмж өрнүүлэв.

Монголын Орчуулагчдын Анхдугаар Чуулганы урьдчилсан хэлэлцүүлгийн хүрээнд танхим болон цахимаар нийт 668 санал дэвшүүлснийг 1. Орчуулагч хэлмэрчийн мэргэжлийн ур чадвар, 2. Орчуулгын чанар, стандарт, холбоо, товчоод, 3. Орчуулгын сургалт, нэр томьёо, 4. Хиймэл оюуны цахим орчуулга гэсэн агуулгаар тус тус нэгтгэн, чуулганд танилцуулж, төр засгийн байгууллага, мэргэжлийн холбоо, орчуулгын үйл ажиллагаанд оролцогчдод хандсан зөвлөмж гаргалаа.

2025 онд хийсэн нэг ололттой ажил бол МУИС-ийн Орчуулагч хэлмэрчийн мэргэшлийн үнэлгээний төвөөс Орчуулагч, хэлмэрчийн мэргэшлийн зэрэг тогтоох (МАЕТИ) “Орчуулагчийн анхан шатны бичгийн орчуулгын цогц чадварын туршилт шалгалт”-ыг 2025 оны 2 сарын 15-ны өдөр зохион байгууллаа. Шалгалтад англи хэлний 12, хятад хэлний 7, орос хэлний 3, нийт 22 орчуулагч оролцож, эх хэл ба гадаад хэлний мэдлэг, гадаад хэл-эх хэл, эх хэл-гадаад хэлний орчуулгын ур чадварын иж сорилгоор бичгийн орчуулгын цогц чадвараа шалгуулав.

“Орчуулгазүй” сэтгүүлийн арван гурав дах дугаар ийнхүү нийтлэгдэж байна. Бид сэтгүүлийг анх үүсгэн хэвлүүлж эхэлснээс хойш тасралтгүй гаргасаар ирлээ. Энэ дугаар “Орчуулгазүй”, “Орчуулгын шүүмж судлал” булантай гарч байна. Манай сэтгүүлийн зорилго бол Монгол дахь орчуулгазүйн чиг хандлагыг тодорхойлж, тулгамдаж буй асуудлыг шийдэх эрдмийн индэр болох явдал билээ.

Эрдэмтэн судлаач, номын садан, уншигч та бүхнээс сэтгүүлийн талаархи санал, шүүмж, зөвлөгөө хийгээд бүтээл туурвилаа байнга ирүүлнэ гэдэгт итгэлтэй байна.

Орчуулга бол дэлхийн олон соёлын уулзвар, үндэстэн хооронд бие биеэ танин мэдэх гүүр нь юм. Сэтгүүлд өгүүллээ нийтлүүлэгч, уншигч, дэмжигчдийн эрдэм оюуны гэгээн мэлмий тунгалаг байж, бүтээл туурвилын уран найралт цагаан мөр ямагт дурайж байх болтугай.

МУИС-ийн Шинжлэх ухааны сургуулийн Хүмүүнлэгийн ухааны салбар

Гадаад хэлний орчуулга хөтөлбөр

Таргуд Шагдарсүрэнгийн Эгшиг (Ph.D)

ОРЧУУЛГА ЗҮЙ

ОРЧУУЛГЫН СУРГАЛТ ДАХЬ ХИЙМЭЛ ОЮУНЫ ТЕХНОЛОГИЙН ХЭРЭГЛЭЭ

Г.Элдэв-Очир¹, Г.Даваадулам²

Abstract: This study investigates the potential for implementation and its impact on integrating artificial intelligence (AI) into translation training. It compares traditional and AI-based translation training systems, highlighting their advantages and disadvantages, and will be present the results of the study. Owing to significant advancements in AI, translation technologies have achieved unprecedented levels of precision and optimized efficiency. Traditional translation training has been constrained by its time-consuming nature, high costs of space, and operational expenses. Therefore, a transition to new translation methodologies has become imperative. Neural Machine Translation (NMT) Algorithm: Utilizes encode-decode mechanisms to convert the source text into the target language. This process enhances translation accuracy by processing data while retaining semantic meaning. Statistical Machine Translation (SMT) Algorithm: Processes translations based on statistical models, improving accuracy by selecting the most probable translations. The study's findings reveal that AI-based translation systems are 97% more accurate compared to traditional translation methods. Improvements in students' translation skills were evident from the quality of their translated texts, emphasizing the effectiveness of the new technology. Teachers' satisfaction with AI-based training averaged 92%, further validating the system's effectiveness in academic settings. This marks the beginning of a new era in enhancing the learning process for translation students.

Keywords: traditional translation, machine translation, algorithm, model

1. Оршил

Глобалчлал хурдсаж, олон улсын харилцааны чиг хандлага нэмэгдэхийн хэрээр орчуулгын боловсрол нь их, дээд сургуулиудын гадаад хэлний боловсролын чухал бүрэлдэхүүн хэсэг болж байна. Орчуулгын сургалтын явцад хиймэл оюун ухааны (ХОУ) технологийг хэрэглэх нь судалгааны халуун сэдэв болж, ялангуяа орчуулгын роботуудын хөгжил машин орчуулгыг (МО) сургалтын үйл ажиллагаанд чухал үүрэг гүйцэтгэхэд хүргэсэн.

Өнөө үед багш нар хиймэл оюун ухааны технологийг орчуулгын сургалттай хослуулан сургалтын үр нөлөөг сайжруулах арга замыг эрэлхийлж байна. Технологийн дэвшил, интернэтийн хөгжилтэй зэрэгцэн хүмүүс орчуулгын агуулга эх утгатайгаа нийцэж байгаа эсэхэд илүү их шаардлага тавих болсон. Үнэн хэрэгтээ, орчуулгын сургалт урт удаан хугацааны туршид оршин

¹ МУИС, ШУС, доктор, дэд профессор

² МУИС, БУС, докторант

тогтнож ирсэн ч эрт үеийн машин орчуулга хангалттай хөгжөөгүй байсан тул орчуулга нь эхээсээ эрс ялгаатай байх тохиолдол элбэг байв.

Олон тооны судалгааны материалд хийсэн шүүмжээс харахад зарим эрдэмтэд орчуулгын сургалтын хичээлүүдийг өргөжүүлэх чиглэлээр тасралтгүй судалгаа хийж байна. Priya болон Jayasridevi нар орчуулгыг хэлний сургалтын практикт хэрэглэх нь сургалтын хүссэн үр дүнд хүрэх талаар илүү гүнзгий ойлголт өгч байгааг онцолжээ [1]. Spahiu болон Kgyeziu нар орчуулгын дүрэмд тулгуурласан орчуулгын аргыг сурагчдын зорилтот хэлээр харилцахад үр дүн багатай болохыг олж тогтоон, шинэ аргыг нэвтрүүлсэн байна [2]. Lin болон Yir нар аялал жуулчлалын орчуулгын сургалтад баялаг корпусыг ашиглаж, үүнийг даалгаварт суурилсан сургалтын платформтой нягт хослуулан илүү сайн сургалтын загварыг судалжээ [3]. Мөн Siregar судалгааны өгөгдлийн шинжилгээгээр сурагчдын орчуулгын талаарх ойлголт, сурах сонирхлыг үнэлж, түүнийг орчуулгын сургалтад ашиглан үр дүнтэй хичээл явуулж болохыг тогтоосон байна [4]. Сурагчдын ойлголт нь багш нарт тэдэнд үр дүнтэй суралцахад туслах, их сургуулийн орчинд орчуулгын сургалтын хөтөлбөрийг боловсруулахад гол хүчин зүйл болдог.

Дээрх судалгаануудыг тоймлон харахад эрдэмтэд орчуулгын сургалтад анхаарлаа хандуулж, орчуулгын түвшин болон үр ашгийг сайжруулахын тулд орчуулгын систем бүтээх, эсвэл цуглуулсан өгөгдлүүдийг нэгтгэн шинжлэхээр ажиллаж байна. Гэсэн хэдий ч эдгээр эрдэмтдийн судалгааны ажил ихэвчлэн хиймэл оюун ухаан дээр суурилсан орчуулгын технологийг орчуулгын сургалтад ашиглахтай холбогдолгүй, зөвхөн өнгөц түвшинд хүрдэг байна.

Орчуулгын технологийг сургалтад ашиглах талаар илүү нарийвчлан судлахын тулд мэдлэгийн ухаалаг сан болон нейрал сүлжээн дээр суурилсан хиймэл оюун ухааны Англи орчуулгын системийг санал болгожээ. Xiao болон Yi нар орчуулгын сургалтад зориулсан хиймэл оюун ухаанд тулгуурласан хувь хүний сургалтын загварыг боловсруулсан [5]. Joysе нь орчуулгын сургалтад хиймэл оюун ухааны технологийг ашиглан эх хэлнээс зорилтот хэл рүү үгсийн сангийн мэдлэгийг сурах, туршихад үзүүлэх нөлөөг судалж, сургалтад ашигласан [6]. Мөн Sun болон бусад судлаачид гүн сургалтад суурилсан онлайн Англи хэлний орчуулгын сургалтын системийг хөгжүүлжээ [7].

Эдгээр судалгаа нь орчуулгын салбарын өнөөгийн нөхцөл байдал, судалгааны ерөнхий чиглэлийг илэрхийлдэг боловч хэлний жинхэнэ утга болон хэл соёлын холбоог бүрэн ойлгохгүй байх нь хязгаарлалт болж байна. Энэ нь орчуулгын нарийвчлал, ялангуяа нарийн текст, тодорхой салбарын мэргэжлийн нэр томъёотой харьцах үед харьцангуй хязгаарлагдмал байдаг. Иймээс хүмүүс янз бүрийн орчинд хэрэгцээтэй орчуулгын шаардлагыг хангахын тулд илүү үр ашигтай, нарийвчлалтай орчуулгын аргуудыг эрэлхийлсээр байна.

Дээрх ажлуудаас авсан мэдээлэл болон судалгаануудад тулгамдсан асуудлыг нэгтгэн авч үзсэний үүднээс одоогийн сургалтын загварын сул талыг сайжруулах зорилготойгоор хиймэл оюун ухааны технологи дээр суурилсан ухаалаг орчуулгын сургалтын системийг энэхүү ажлаар дэвшүүлж байна. Энэ систем нь үндсэн бичвэрийг нейрал машин орчуулгын (НМО) алгоритм ашиглан хөрвүүлж харгалзах орчуулгыг бий болгодог. Мөн статик машин орчуулгын (СМО) алгоритмыг ашиглан суурь хэлний орчуулгын загварыг бий болгож орчуулгын чанар болон нарийвчлалыг сайжруулсан. Үүнийг ашиглан уламжлалт орчуулгын сургалтыг шинэчилж багш болон сурагчдад шинэлэг сурах орчныг бий болгох боломжтой.

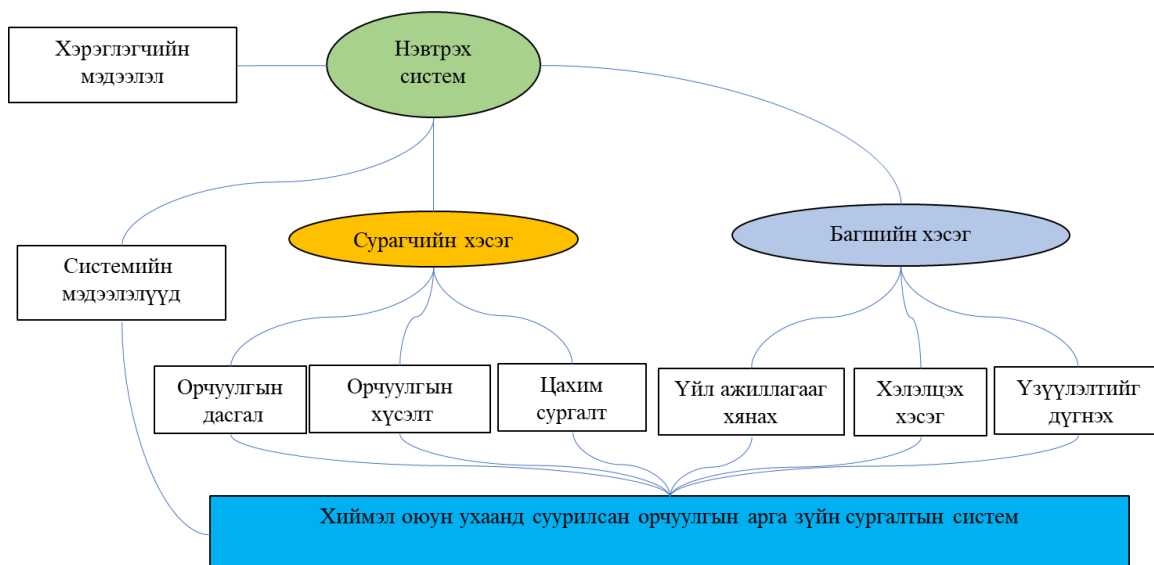
2. Хиймэл оюун ухааны орчуулгын технологи

Хиймэл оюун ухааны технологиор дамжуулан орчуулгын технологи нь тасралтгүй хөгжиж дэвшсээр ирсэн. Гүн сургалтыг нэвтрүүлэлт болон байгалийн хэлний боловсруулах технологийн

дэвшлийн дараагаас орчуулгын технологийн оновчтой байдал болон хурд нь үлэмж хэмжээгээр нэмэгдсэн буюу уламжлалт дүрэм дээр тулгуурласан болон толь бичиг дээр тулгуурласан машин орчуулгын загвараас өгөгдөл дээр үндэслэсэн машин орчуулга болон хувирсан байдаг [9]. Машин орчуулгад алгоритм загвар нь автоматаар сургагдах болон оптимизац хийгдэж оновчтой орчуулгыг бий болгодог. Үүний ачаар ажлын ачааллыг бууруулж цаг хугацааг хэмнэдэг байна. Орчуулгын технологи нь голцуу машин орчуулга болон компьютерын дэмжлэгтэй орчуулгыг хамтад нь авч үздэг. Машин орчуулгын цөм нь нэг хэлээс нөгөө хэл рүү хөрвүүлэх алгоритмын загвар юм. Компьютерын дэмжлэгтэй орчуулга нь компьютерын тусламжтай орчуулагчийг орчуулгад ашигладаг ба үүнд терминологи менежмент, хэрээслэн харьцуулах орчуулга, хам утгын анализ, олон хэлийн орчуулга зэрэг багтдаг. Энэ нь орчуулгын ашигт үйл болон нарийвчлалыг сайжруулдаг. Одоогоор бизнес, улс төр, аялал жуулчлал, компьютерын шинжлэх ухаан болон хиймэл оюун ухаан зэрэгт өргөнөөр хэрэглэгдэж байна [9-10]. Орчуулгын заах арга зүйн талаар тодорхой ойлголт авсны үндсэн дээр хиймэл оюун ухаан дээр суурилсан орчуулгын технологийг хичээлийн нэг хэсэг болгон ухаалаг орчуулгын системийг зохиох зорилготой. Ухаалаг орчуулгын сургалтын системийг зохиохдоо НМО, СМО алгоритмуудыг ашиглан ухаалаг орчуулгын сургалтын системийг ашигласан. НМО алгоритм нь гүн сургалтыг ашиглан их хэмжээний зэрэгцээ корпусаас (parallel corpora) орчуулгын дүрмийг сурдаг нейрал сүлжээн дээр тулгуурласан орчуулгын загвар юм. НМО загварууд нь үндсэн хэл дээрх өгүүлбэрүүдийг энкод-дэкод ашиглан зорилтот хэлний өгүүлбэр болгон хувиргадаг. Уламжлалт дүрэм дээр тулгуурласан орчуулгын аргуудтай харьцуулахад НМО нь илүү үр дүнтэй орчуулдаг ба оновчтой байдаг. Систем нь орчуулах бичвэрээ зорилтот хэл рүүгээ орчуулахдаа ухаалаг МО ашиглах зорилготой ба тэгснээр үндсэн утга нь орчуулсан ч хадгалагдан үлдэх бөгөөд өмнө нь байсан орчуулгын сургалтын орчин нь сайжрах боломжтой.

2.1 НМО алгоритм

НМО нь нейрал сүлжээний загварыг ашиглан хэл хооронд орчуулдаг МО-ын алгоритм юм [11]. Энэ алгоритм нь гүн сургалт дээр суурилсан орчуулгын техникийг ашигладаг ба үндсэн санаа нь нэг хэлнээс нөгөө хэл рүү хөрвүүлэх буюу энкод хийгээд хувиргасан бичвэрээ дахин өөр хэл рүү дэкод хийх юм. НМО-ын онцлог шинж нь оролт болон гаралтын харилцаа хамаарлыг нэмэлт дүрэм болон суурь дүрмийг шаардахгүйгээр өөрөө сурдаг нь юм. НМО нь бизнес, соёл, аялал жуулчлал болон бусад салбарт хамгийн өргөн хэрэглэгддэг хамгийн их хөгжсөн МО-ын алгоритм юм. Уламжлалт МО-ын алгоритмтой харьцуулахад, НМО нь санаа, дүрэм болон хам утга санааг сайн хадгалж явдгаараа онцлогтой бөгөөд улмаар орчуулгыг оновчтой цэмцгэр байлгадаг. НМО-ын хурдыг сайжруулснаар практик хэрэглээнд давуу талтай болсон. Тиймээс НМО нь МО-ын хувьд хамгийн том давуу талтай алгоритмуудын нэг болсон байна. НМО нь мэдрэлийн сүлжээг (neural network) ашиглан оролт гаралтын харилцаа хамаарлыг сурдаг. Нийтлэг НМО загварууд нь энкод-дэкод загвар болон анхаарлын загварыг (attention model) багтаадаг.

Зураг 1. Хиймэл оюун ухааны орчуулгын сургалтын систем

Энкод-дэкод хийдэг загварын томьёо нь:

$$f(p|q) = \prod_{x=1}^n (p_x | k_1^n, q)$$

Үүнд q нь үндсэн бичвэр, p нь орчуулгыг, k_1^n нь энкод-дэкод гарган авсан үндсэн хэлний мэдээллийг тус тус илтгэж байна. Үндсэн бичвэрийг орчуулж, дэкод хийсний дараагаар бататгах сургалт (reinforcement learning) хэрэгтэй болдог. МО-д бататгах сургалтын хэрэгцээ нь дараах хоёр хэсэгт голцуу төвлөрдөг: орчуулгын чанарын оптимизац болон дэкод хийдэг алгоритмын сайжруулалт. Орчуулгын чанарын оптимизацийн тохиолдолд бататгах сургалтын алгоритм нь өөрөө автоматаар орчуулгын загварын параметруудийг сурч МО-ын орчуулгыг нарийвчлалтай, цэгцтэй болгодог. Мөн бататгах сургалтын алгоритм нь орчуулгын загварын алдагдлын функцийг оптимизац хийж МО-ын орчуулгыг хүний хэлний дадалтай улам ойр болгодог. Дэкод хийх алгоритмын сайжруулалт хийх тал дээр бататгах алгоритм нь орчуулгын загварыг сонгох стратегийг оптимизац хийснээр харьцангуй үр ашигтай дэкод болон орчуулга хийх боломжийг бий болгодог. Бататгах сургалтын алгоритм нь загварын параметруудийг орчуулах явцад орчуулгын үр дүнтэй хамааруулан тохируулж, үр дүн нь харьцангуй бодит байдаг. Үүнийг дараах байдлаар илтгэнэ:

$$W(p_t, r_t) = W(p_t, r_t) + \phi[u_{t+1} \max W(p_{t+1}, r) - W(p_t, r_t)]$$

Дээрх тэгшитгэлд p_t болон r_t нь t хугацаа дээрх төлөв болон үйлдлийг илэрхийлэх ба мөн адилаар u_{t+1} нь r_t -г гүйцэтгэсний дараа хүртэх шагналыг илтгэнэ. ϵ нь хямдралын фактор ба ϕ нь сурах хурдыг илтгэнэ. Богино үгээр хэлбэл, бататгах сургалтын алгоритм нь орчуулгын салбарт өргөн хэрэглээтэй ба хэрэглэгдэх боломж өндөр бөгөөд МО-ын орчуулгын чанар болон үр ашигтай байдлыг сайжруулахад чухал үүрэг гүйцэтгэх боломжтой.

2.2 СМО алгоритм

СМО нь статистик загвар ашиглан байгалийн хэл орчуулах технологи юм. Одоогоор байгалийн хэл боловсруулах (natural language processing) технологид хамгийн өргөн хэрэглэгддэг

арга юм. СМО онолын үндсэн санаа нь орчуулгын бодлогыг статистик загварын хариулт бодлого болгож хувиргах явдал юм [12]. Илүү тодорхой тайлбарлавал, үндсэн хэлний өгүүлбэрүүдийн магадлалуудыг зорилтот хэлний магадлалуудтай харьцуулж хамгийн тохиромжтой утгыг гарган авах замаар ажилладаг. Хязгаарлагдмал төлөвийн машин нь хамгийн түгээмэл хэрэглэгддэг СМО загвар бөгөөд үндсэн болон зорилтот хэлний үгс нь төлөв байдлаар, холбоос нь ирмэг байдлаар илэрхийлэгддэг. Хамгийн боломжит орчуулга нь төлөвийн шилжилтийн магадлал болон ирмэгийн жинг тооцож гаргаснаар сонгогддог [13]. СМО нь статистик суурьтай МО-ын арга бөгөөд их хэмжээний параллель корпус ашиглан сургагддаг ба ихэнхдээ орчуулгын алгоритмуудын хэлцүүдийг ашигладаг байна. Үүний математик илэрхийлэл нь дараах байдлаар илэрхийлэгдэнэ.

$$p(j, k) = \prod_{x=1}^1 p(j_x, k_x)$$

j_x, k_x – үндсэн хэл болон зорилтот хэл дээрх хэлцүүд

1 – боловсруулж буй хэлцүүдийн тоо

Хяналтгүй сурах байдал нь машин сургалтын хувьд хамгийн нийтлэг шийдэл юм. Хяналттай сургалттай харьцуулахад үүнд ямар нэгэн шошго бүхий өгөгдөл шаардлагагүй буюу зөвхөн үндсэн оролтын өгөгдөл байхад хангалттай байдаг. Хяналтгүй сургалтын эцсийн зорилго нь өгөгдөл дэх боломжит бүтцийг тодорхойлох буюу өгөгдлийн түгэлт, бүлэгнэл болон тэдгээрийн харилцаа хамаарлыг олох ба үүнийг ашиглан өгөгдлийн хэмжээсийг бууруулах, шахах, ангилах, урьдчилан боловсруулах болон бусад үйлдлүүд нь багтдаг. Хяналтгүй сургалтын давуу тал нь өгөгдлийн нэршлээс үл хамааран их хэмжээний өгөгдөл дээр сургах боломжтой байдаг. Хяналтгүй сургалтын үндсэн арга нь бүлэгнүүлэх, хэмжээс бууруулах болон магадлалын график загвараар тодорхойлох юм. Бүлэгнүүлэх арга нь адилхан өгөгдөл бүрийг нэгтгээд бүлэг болгох ба харин бүлэг хоорондоо ялгаатай өгөгдөлтэй байх нь чухал. Хяналтгүй МО нь загваруудыг орчуулгын хамтрагчгүйгээр сургадаг. Үүний гол зарчим нь нэг хэлний урьдчилсан сургалт, хоёр хэлээр хамтран төлөөлүүлэх, орчуулгын загварчлал юм.

$$W(\gamma_{lag}, \theta) = \prod_{i=1}^n W(\theta_i, \gamma_{lag})$$

Энд θ_i нэг хэлний өгөгдлийг, γ_{lag} зорилтот хэлний нэг хэлний загварыг тус тус илтгэнэ. Эцэст нь хэд хэдэн орчуулгын загваруудыг нэгтгэж аль нэгийг илүүд үзэх байдал (bias) болон зөрүүг бууруулж орчуулгын чанарыг сайжруулна. Параллель аргад олон загвар зэрэгцээ орчуулах ба гаралтуудыг нь харьцуулж, дундажладаг. Цуваа арга нь (serial method) загвар бүрийн гаралтыг дараагийн загварын оролт болгон орчуулах байдлаар явагдана. Энэхүү орчуулгын салбарын томъёолол нь дараах байдлаар тодорхойлогдоно:

$$f = \sum_{i=1}^N r_k g_k(x)$$

f – гаралт, x – оролт, r_k – k дахь загварын жин, g_k – k дахь загварын гаралт юм.

3. Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын системийг загварчлах нь

3.1 Орчуулгын сургалт дахь хиймэл оюуны технологийн хэрэглээ

Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын технологи нь компьютер болон хиймэл оюун ухааны хөгжилтэй зэрэгцэн үсрэнгүй хөгжсөн билээ. Энэхүү технологи нь компьютерын технологи болон хиймэл оюун ухааныг ашиглан үндсэн бичвэрийг боловсруулж, автомат орчуулгыг гаргах зорилготой. Хиймэл оюун ухааны технологи нь орчуулгын заах арга зүйд олон төрлийн хэрэглээтэй бөгөөд хамгийн том жишээ нь дуу хоолойгоор орчуулах болон машин орчуулга юм. Дуу хоолойгоор орчуулах нь сурагчдыг сонсож буй хэлээ оновчтой, хурдтай орчуулахад дэмжлэг болдог. Сурагчид нь мөн хоолой таних технологийг ашиглаж дурын хэлцээ англи хэлнээс өөр хэл рүү буулгаж дүгнэлт хийлгэх боломжтой. Энэхүү аргаар сурагчид ярианы Англи хэлэндээ илүү итгэлтэй болж хичээлийн цагийг үр дүнтэй өнгөрүүлэх боломжтой. МО технологи нь өргөн хэрэглэгддэг. Англи хэлэн дээрх ойлгомжгүй бичвэрүүдийг орчуулах чадвартай. Орчуулгын заах арга зүйд багш нар нь МО программ ашиглаж шинэ, хүнд үгнүүдийг орчуулах боломжтой. Энэхүү аргаар сурагчид шинэ үгсийг илүү хурдацтай сурч, өөрсдийн үгсийн сангаа бүрдүүлэхэд түлхэц болдог. Мөн хиймэл оюун ухааны технологи нь орчуулгын даалгаврыг автоматаар үнэлэх боломжийг бий болгодог. Багш нар нь мөн адил дээрх технологийг ашиглаж үнэлгээгээ өгөх боломжтой.

Хиймэл оюун ухаан дээр суурилсан орчуулгын технологи нь дараах байдлаар ажиллана. Нэгдүгээрт, шаардлагатай орчуулагдсан болон үндсэн бичвэрүүдийг хос хэл дээр цуглуулж түүн дээрээ сургах эсвэл шалгах. Дараагаар нь үгсийг хуваарилах, шуум арилгах, бүлэглэх зэргээр өгөгдлийг боловсруулж загварын сурах процессыг хөнгөвчилдөг. Үүний дараагаар даалгаврын онцлог болон өгөгдлийн шинж чанараас хамааруулан тохиромжтой орчуулгын загварыг сонгох буюу НМО эсвэл СМО-ын аль нэгийг сонгох юм. Урьдчилан боловсруулсан өгөгдлийг ашиглан сонгогдсон загварыг сургаснаар загварын архитектур, гиперпараметруудийн тохиргоо болон оптимизацийн алгоритмыг ашиглан загварын параметруудийг шинэчлэх зэргийг хийдэг. Тэгснээр загварын үзүүлэлтийг дөхөлтийн аргаар оптимизац хийж загварын параметруудийг тохируулдаг. Сургагдсан загварыг үл хамаарал бүхий шалгах өгөгдөл дээр ажиллуулж хэр оновчтой байгааг тодорхойлж үнэлдэг. Үнэлгээний дүнгээс хамааруулан загварыг шинэчлэх, сайжруулах, нэмэлтээр гиперпараметр оруулж ирэх, сургалтын өгөгдөл нэмэгдүүлэх зэргээр орчуулгын чанарыг илүү сайжруулдаг. Эцэст нь орчуулгын загварыг сургалтын орчинд нэвтрүүлж практик орчуулгын хэрэглэгдэхүүн болгож сурагчдын орчуулгын чадавхыг нэмэгдүүлэх байдлаар ажиллаж үнэлгээ авах юм. Эдгээр алхмуудын дараагаар хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын технологийг орчуулгын сургалтад тогтмол ашиглаж орчуулгын чанарыг сайжруулах замаар ажиллаж сурагчдад том дэмжлэг болох зорилготой.

Энэхүү технологи нь их хэмжээний өгөгдөл дээр ажиллаж, хүний орчуулгын хэв маягийг дуурайж, нарийвчлал сайтай, ашигт үйл өндөртэй орчуулгыг бий болгох зорилготой юм. Уламжлалт орчуулгын загваруудтай харьцуулбал, хиймэл оюун ухаанд суурилсан технологи нь дараах давуу талуудтай

1. Автомат технологи ашиглах нь цаг хугацааг хэмнэж, ажлын ачаалал дааж их хэмжээний өгөгдлийг боловсруулах чадвартай бөгөөд ажлыг хөнгөвчилнө.
2. Үгс болон дүрмийг илүү сайтар ойлгохын тулд машин сургалтын технологи, статистик, байгалийн хэл боловсруулах технологийг ашиглана.
3. Ялгаатай хэл хоорондын үгс болон дүрмийн ялгаанаас үүдэн ихэнх орчуулга нь тухайн улсын соёлоос хамааран хоорондоо зөрүүтэй байдаг. Бичвэрийн хам утгыг харгалзан үзэж өгүүлбэрийн утгыг илүү сайн ойлгох нь чухал ба үүний улмаас орчуулга сайжирдаг.
4. Олон хэл агуулсан, аяндаа сурдаг орчуулгын технологи нь ялгаатай орчуулгын нөхцөлд илүү сайтар ажиллаж, оновчтой орчуулгын үйлчилгээг үзүүлнэ

Дүгнэвэл, хиймэл оюун ухаанд суурилсан технологи нь орчуулгын сургалтад чухал үүрэг гүйцэтгэж, сурагчдын орчуулгын чадавхыг нэмэгдүүлж оновчтой сайн орчуулга хийхэд туслах том үүрэг гүйцэтгэх боломжтой.

3.2 Орчуулгын сургалтын технологи дээр суурилсан хиймэл оюун ухааны оптимизац буюу оновчтой байдал

Олон хэлний функцтэй, дэвшилтэт сурах технологи нь МО-ын үйлчилгээ үзүүлэхээс гадна сурагчдад компьютер хүний хоорондын харилцаан дээр үндэслэн орчуулгын даалгаврыг хийх боломжийг олгодог. Энэхүү практик сурах процесс нь хэл сурах процессыг хурдасгаж, өөрсдийгөө илэрхийлэх чадварыг сайжруулдаг. Орчуулгын туслах технологи учир МО-ын оновчтой байдал нь орчуулгын сургалтад чухал үүрэг гүйцэтгэх учраас энэхүү бүтээлийн гол зорилго нь оновчтой байдлыг сайжруулах тал дээр зонхилж байна. Энэ нь эхэндээ орчуулгын оновчтой байдлыг МО-ыг оптимизац хийснээр сурагчдад шаардлагатай хэмжээнд хүртэл сайжруулах юм. Одоогоор МО-ын технологи нь тодорхой хэмжээнд хүртэл хөгжсөн хэдий ч тулгамдаж буй асуудал болон шийдэгдэх асуудлууд байсаар байгаа. Жишээлбэл, Хятад хэл дээр ажиллаж буй тохиолдолд МО-ын оновчтой байдал нь харьцангуй доогуур байдаг ба үүнийг сайжруулах шаардлагатай. МО-ын оновчтой байдлыг сайжруулахын тулд тасралтгүй судалгаа, машин сургалтын алгоритмын сайжруулалт, хэл боловсруулах техникийн сайжруулалт, хэлний болон соёлын мэдлэг нь нэн чухал хэрэгцээтэй байна.

МО болон хүний орчуулгын хамтрал болон хамаарлыг сайжруулах нь хамгийн чухал алхам юм. Орчуулгын заах арга зүйд МО-ын давуу талуудыг бүрэн ашиглахаас гадна туршлагаа нэмж хүний орчуулгын онцлогийг гаргаж ирэх нь чухал шаардлагатай. Орчуулгын заах арга зүйд багш нар нь хиймэл оюун ухаанд суурилсан технологийг ашиглан сурагчдад хялбар орчуулгын даалгавруудыг өгч болох ба төвөгтэй, хэцүү орчуулгыг өөрийн биеэр орчуулж орчуулгын нарийвчлал болон үр ашгийг нэмэгдүүлж болно.

Хүн компьютерын хамтын ажиллагаа нь мөн адил чухал байдаг. Орчуулгын заах арга зүйд, хүн компьютерын хамтын ажиллагааг ашиглан сурагчдыг хичээлд нь илүү хамруулах боломжийг бий болгоно. Жишээлбэл, зарим орчуулгын даалгаврыг тоглоом хэлбэрээр оруулж сурагчдын чадварыг тогтмол сайжруулах зорилготой функц байдлаар оруулж болно. Үүний хажуугаар сурагчид нь МО хэрхэн ажилладаг талаар сайтар ойлгож цаашид хоршин ажиллах боломжийг нэмэгдүүлнэ.

3.3 Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын системийн модуль

Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын сургалтын системийн модуль нь сурагчдыг орчуулах чадварыг сайжруулахын хажуугаар орчуулгын чанар болон ашигт үйлийг нэмэгдүүлнэ. Модуль дараагийн хэсгүүдээс бүрдэнэ (Зураг 2).

1. Хэрэглэгчийн интерфейс модуль: Энэхүү модуль нь багш болон сурагчдад тусад нь зориулагдаж хийгдэх ба тэдгээрийн хэрэгцээнд нийцүүлэн хийгдсэн.
2. Үндсэн орчуулгын мэдлэгийг агуулсан танилцуулах модуль: Үүнд үндсэн ухагдахуун болон орчуулгын терминологи буюу хэлний харьцуулалт, хэлний онцлогууд, орчуулгын дүрмүүд зэргийг агуулна.
3. Орчуулгын хүсэлт боловсруулах модуль: Энэхүү модуль нь орчуулгын хүсэлт илгээсэн хэрэглэгчийн оролтыг хүлээн авах ба орчуулгын хүсэлтийг орчуулгын системд оруулж боловсруулах ба орчуулгын үнэлгээг хэрэглэгчид буцаан илгээдэг.
4. Орчуулгын үндсэн модуль: Хиймэл оюун ухаан дээр суурилсан орчуулгын модуль байх ба үүнээс хамааруулан тухай бүрд нь тохиромжтой орчуулга хийж орчуулгын чанарыг сайжруулдаг.

5. Орчуулгын асуултын хадгалалтын удирдлагын модуль: Энэ модуль нь удирдлага, хадгалалт, болон орчуулгын асуултын хадгалалт болон орчуулгын асуултын шинэчлэл болон үүсгүүрийг агуулсан хэсэг юм.
6. Орчуулгын дасгалын модуль: Энэхүү модуль нь сурагчдын орчуулгын чадварыг сайжруулах зорилготой дасгал, олон хариулттай асуулт, хоосон зай нөхөх болон орчуулах зэрэг шалгалтыг агуулсан.
7. Практик орчуулгын дасгал: Бодит орчуулгын даалгаврыг гүйцэтгэснээр орчуулгын чадвар болон хэрэглэгдэхүүнүүдийг ашиглан практик орчуулгын чадвараа нэмэгдүүлнэ.
8. Суралцсан түүхийн модуль: Энэхүү модуль нь сурагчдын суралцаж буй түүх, оноо зэргийг агуулах ба түүнд шаардлагатай суралцах арга барилыг өгөх зорилготой.
9. Орчуулгын оптимизац санал болгох модуль: Сурагчдын суралцсан түүх болон оноон дээр үндэслэн тохирох орчуулгын оптимизац хийж шаардлагатай зөвлөгөөг өгч орчуулгын чадварыг сайжруулах зорилготой.
10. Орчуулгын үнэлгээ болон санал хүсэлт өгөх модуль: Сурагчдын орчуулгын үнэлгээ дээр үндэслэн шаардлагатай зөвлөгөөг өгч орчуулгын чанар, ашигт үйлийг нэмэгдүүлэх зорилготой.

Зураг 2.Хиймэл оюун ухааны сургалтын системийн модуль

3.4 Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын сургалтын чанарын үнэлгээ

Орчуулгын заах арга зүйн системийг төлөвлөсний дагуу хиймэл оюун ухааны орчуулгын сургалтын чанарыг 1-5 түвшинд, багаас нь ихээр үнэлэн ангилсан. Түвшин 1: Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын арга зүйг огт ашигладаггүй эсвэл бараг ашигладаггүй сургуулиуд, Түвшин 2: Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын заах зүйг хэсэгчлэн нэвтрүүлсэн сургуулиуд, Түвшин 3: Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын систем нь бүрэлдэж буй сургуулиуд, Түвшин 4: Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын заах арга зүйн систем нь бэлэн болсон сургуулиуд, Түвшин 5: Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын заах арга зүйг бүрэн нэвтрүүлсэн сургуулиуд.

Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын системийн шалгалт

1. Туршилтын орчин : Лабораториуд, 2.5 GHz CPU, 16 GB Memory болон Windows 10 үйлдлийн систем
2. Туршилтын арга зүй: Дүрэмд суурилсан машин орчуулга (ДСМО) (Rule Based machine translation) болон статистикт суурилсан машин орчуулгын аргуудыг уламжлалт машин орчуулгад ашигласан ба НМО (neural network based) аргыг хиймэл оюун ухааны орчуулга дээр ашигласан.
3. Үнэлгээний индикатор: BLEU (Bilingual Evaluation Understudy) оноог ашиглан үндсэн үнэлгээг өгсөн. Хажуугаар нь ROUGE (Recall-Oriented Under study for Gisting Evaluation) болон TER (Translation Error Rate) зэргийг ашигласан.

4. Туршилтын групп нь хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын аргыг ашигласан ба хяналтын групп нь уламжлалт машин орчуулгын аргыг ашигласан. Групп бүр нь тус тусдаа туршилтад орсон ба дундаж үнэлгээгээр эцсийн дүнг гаргасан.

Уламжлалт МО болон хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын харьцуулалт

МО нь сүүлийн жилүүдэд олны анхаарлын төвд ирсэн бөгөөд уламжлалт дүрэмд тулгуурласан МО-ын аргыг сольсон. Хэдийгээр МО-ын технологи нь нийтлэг болсоор байгаа ч хүний орчуулгатай харьцуулахад чанар нь илт мэдэгдэхүйц хэвээр байсаар байгаа. Энэ тохиолдолд хиймэл оюун ухаанд суурилсан технологи болон хүний орчуулгын давуу талуудыг ашиглан орчуулгын технологийн чанарыг сайжруулах, ашигт үйлийг нэмэгдүүлэх тал дээр ажиллав.

Туршилтын харьцуулалтын хүснэгтэд голцуу уламжлалт МО болон хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын хурд, орчуулах зардал, орчуулгын найдвартай байдал, орчуулгын засагдах байдал болон орчуулгын оновчтой байдал зэргийг авч үзсэн. Уламжлалт МО-тай харьцуулахад, хиймэл оюун ухаанд суурилсан МО нь харьцангуй хурдтай, бага зардалтай байсан ба богино хугацаанд хийж гүйцэтгэж байв. Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын загвар гүн сургалт болон байгалийн хэл боловсруулах технологид суурилсан учир, үүний орчуулгын оновчтой байдал үлэмж хэмжээгээр сайжирсан ба 97%-д хүрсэн байна. Мөн хиймэл оюун ухаанд суурилсан МО орчуулгыг хүссэнээрээ өөрчлөх, унших боломжтой байдаг. Уламжлалт МО-тай харьцуулахад хиймэл оюун ухаанд суурилсан МО нь маш олон давуу талтай учир цаашид хөгжүүлэх нь чухал хэрэгцээтэй.

Ерөнхий тохиолдолд хиймэл оюун ухаанд суурилсан МО нь уламжлалт МО-тай харьцуулахад олон хэл дээрх орчуулган дээр хамаагүй илүү байдаг. Хиймэл оюун ухааны МО нь их хэмжээний хэлийг агуулдаг, хурдацтай дасан зохицох чадвартай, орчуулгын оновчтой байдал өндөр болон олонд хүртээлтэй зэргээрээ давуу талтай байдаг.

Уламжлалт МО-тай харьцуулахад олон хэлийг дэмждэг нь өөрт байх хэл боловсруулах чадвараас нь шууд хамааралтай байдаг. Гүн сургалтын ачаар дасан зохицох чадвар, ерөнхийлөн авч үзэх чадвар зэргээс болж янз бүрийн хэл, хам утгад тохируулан ажиллах боломжтой байдаг. Орчуулгын чанарын хувьд хиймэл оюун ухааны МО нь ярих юмгүй илүү байдаг.

Сурагчдын орчуулгын чадавхын ахилтын харьцуулсан туршилтын үр дүн

Сурагчдын орчуулгын ахиц дэвшлийн талаар илүү нарийвчлалтай ойлголт авахын тулд тэдгээрээс орчуулгын шалгалт авч оноог нь авч үзэв. Туршилтад 6 сурагчийг санамсаргүй байдлаар сонгож туршилтад хамруулсан. Мөн алдааг бууруулахын тулд тэдгээрийн орчуулгын онооны өмнөх болон дараах утгыг 2 удаа давтан авч алдааг бууруулсан.

Хүснэгт 1. Туршилтын харьцуулалт

Туршилт	Уламжлалт машин орчуулга	Хиймэл оюун ухааны орчуулга
Орчуулгын хурд	60 сек (өгүүлбэр)	20 сек (өгүүлбэр)
Орчуулгын зардал	Өндөр	Бага
Орчуулгын баталгаа	Алдаа гарах магадлалтай	Найдвартай
Орчуулгыг засах боломж	Маш хэцүү	Өөрчилж, засах боломжтой
Орчуулгын оновчтой байдал	80%	97%

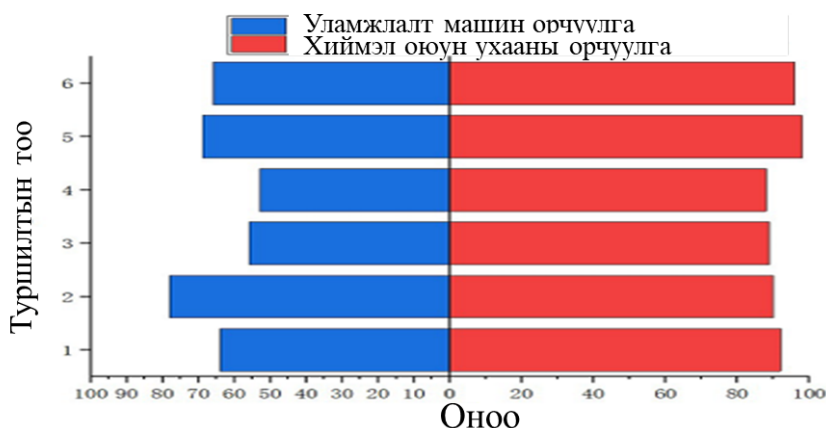
Хиймэл оюун ухаанд суурилсан МО-ын сургалтыг нэвтрүүлсний дараагаар дунд сургуулийн сурагчид маш тодорхой хэмжээгээр сайжирсан байна. Тэдгээрийн дунд 5 сурагч хамгийн дээд оноо буюу 27 бүхэл оноогоор дээшилжээ. Бусад сурагчид янз бүрийн хэмжээний ахиц дэвшлийг үзүүлсэн байна. Мөн хиймэл оюун ухаанд суурилсан МО ашигласан сурагчдаас судалгаа авахад ихэнх нь хиймэл оюун ухаан ашигласнаар өөртөө итгэх итгэл илүү нэмэгдсэн гэсэн ба орчуулгын даалгавартаа илүүтэйгээр анхаарч, хүнд өгүүлбэр үгсийг хурдан, хялбар ойлгосон гэжээ. Үүнээс авч үзэхэд хиймэл оюун ухаанд суурилсан МО ашиглах нь сурагчдын орчуулгын чадвар болон өөртөө итгэх итгэлд эергээр нөлөөлсөн гэж үзэж болохоор байна.

Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын сургалтын цар хүрээ болон үр дүнтэй байдал нь тодорхой орчуулгын даалгавар болон хэлнүүдийн хосмогоос хамаарч байдаг. Нийтлэг хэлний хосмог болон нийтлэг орчуулгын сэдэвт, хиймэл оюун ухаанд суурилсан МО технологи нь ихэнх тохиолдолд сайн үзүүлэлттэй байдаг. Гэвч явцуу салбар, нарийссан үгсийн хэрэглээ эсвэл хэлний ялгаа их байх тохиолдолд хиймэл оюун ухааны МО-д асуудал үүсэж болзошгүй байдаг. Тиймээс, дээрх хүчин зүйлсийг авч үзсэний үндсэн дээр орчуулгын чадварыг үнэлэх нь чухал.

Сургалт дахь хиймэл оюун ухааны хэрэглээний судалгаа

Орчин үед орчуулгын технологийн хөгжил нь ханалтын хэмжээнд хүрч байгаа бөгөөд хэл хоорондын саадыг илүү үр дүнтэй, оновчтой байдлаар давж, соёлын ялгаатай байдлыг байхгүй болгох хэмжээнд ирэх тун ойртсон байна. Одоогийн орчуулгын салбарт уламжлалт МО болон хиймэл оюун ухааны орчуулга нь хамгийн нийтлэг хэрэглэгддэг технологи бөгөөд эдгээрийн үзүүлэлтийг үргэлж анхаарсаар ирсэн билээ.

Туршилтын хүрээнд 6 төрлийн өөр орчуулгын даалгаврыг уламжлалт МО болон хиймэл оюун ухааны орчуулгыг харьцуулан энэхүү хоёр технологи нь ямар хэмжээнд орчуулж байгаа талаар гүн ойлголт авах гэж үзэв. Уламжлалт болон хиймэл оюун ухааны орчуулгыг тоон үзүүлэлт болгон графикаар харьцуулж аль нь даваа талтай, сул талтай байгааг илүү тод харуулав (Зураг 3).

Зураг 3. Орчуулгын онооны харьцуулалт

Хэвтээ тэнхлэгт орчуулгын оноог үзүүлсэн ба босоо тэнхлэгт туршилтын тоог илэрхийлэв. Анализын үр дүнгээс үзвэл хамгийн бага оноотой уламжлалт МО нь 53 байсан бол хамгийн өндөр нь 78 байсан ба дундаж нь 63.2 байв. Хиймэл оюун ухааны орчуулгын хувьд хамгийн бага оноо нь

88 байсан, хамгийн өндөр нь 98 байсан бол дундаж нь 93.8 байв. Үүнээс үзвэл хиймэл оюун ухааны оноо нь уламжлалт МО-аас хамаагүй илүү байгаа нь харагдаж байна.

Уламжлалт МО болон хиймэл оюун ухааны орчуулга нь туршилт бүр дээр өөр байсан ба нийтдээ хиймэл оюун ухаан нь илүү үзүүлэлттэй байсан.

Нийтэд нь авч үзэхэд, хэдийгээр 6 ширхэг туршилтын өгөгдөл байгаа хэдий ч хиймэл оюун ухаан нь орчуулгын хувьд хамаагүй илүү хэмжээнд хүрснийг бид харж болно. Хиймэл оюун ухааныг орчуулгын сургалтад нэвтрүүлэн багш нараар дүгнүүлэхийн тулд 4 өөр ангид туршилтыг явуулсан. Групп 1 нь зөвхөн хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын технологи ашиглан орчуулгын даалгавруудыг гүйцэтгэсэн, Групп 2 уламжлалт МО, Групп 3 нь хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын технологийг багшийн оролцоотойгоор эрлийз аргыг ашигласан бол Групп 4 нь багшийн оролцоотой уламжлалт МО ашиглан хийж гүйцэтгэв.

Туршилтын үр дүнгээс үзвэл, багшийн оролцоо нь орчуулгын оновчтой байдлыг нэмэгдүүлж байгааг харж болох ба групп 3 нь хамгийн өндөр буюу 92 оноог авсан, групп 2 нь удаах оноо буюу 80-г авсан. Уламжлалт МО ашигласан групп нь хамгийн бага буюу 63-г авсан бол багшийн оролцоотой нь 77 болж өссөн байна. Үүнээс авч үзвэл багшийн оролцоо нь том хувь нэмэртэй бөгөөд орчуулгын оновчтой байдлыг маш сайн нэмэгдүүлсэн байна.

Хүснэгт 2. Багшийн оролцоотой онооны харьцуулалт

Туршилтын объект	Орчуулгын техник	Дундаж оноо (0 – 100)
Групп 1	Хиймэл оюун ухааны орчуулга	80
Групп 2	Уламжлалт машин орчуулга	63
Групп 3	Хиймэл оюун ухааны орчуулга + багш	92
Групп 4	Уламжлалт машин орчуулга + багш	77

Багшийн сэтгэл ханамжийн үнэлгээ

Багш нарын хувьд хиймэл оюун ухааны орчуулгын технологи нь сурагчдад илүү үр дүнтэй, оновчтой, практик орчуулгын туршлагыг хуримтлуулах боломжийг олгох нэмэлт хэрэглэгдэхүүн болох боломжтой бөгөөд багш нарын хичээл бэлтгэлийн дарамтыг бууруулах боломжтой. Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын технологийн заах арга зүй нь сурагчид хэрхэн мэдлэгийг олж авч байгааг үзүүлэх оновчтой харуулах боломжтой. Энд санамсаргүй байдлаар 20 багш нараас хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын системийн талаар судалгаа авахад дараах байдлаар хариулсан байдаг.

Зураг 3. Багшийн орчуулгын сургалтын системийн үнэлгээ

Судалгаанаас үзэхэд 75-100 онооны хооронд хэлбэлзэж байсан ба дундаж нь 92 байв. хиймэл оюун ухаанд суурилсан технологийг орчуулгын арга зүйд нэгтгэх тал дээр багш нар ер нь эерэг хандлагатай байгааг энэхүү судалгааны үр дүнгээс харж болох билээ.

Хүснэгт 3. Хэрэглээний нөхцөл байдлын харьцуулалт.

Туршилт	Уламжлалт машин орчуулга	Хиймэл оюун ухааны орчуулга
Шууд орчуулга	Асуудалтай	Амархан
Их хэмжээний бичвэр	Боломжгүй	Боломжтой
Төвөгтэй хэлний орчуулга	Асуудалтай	Өндөр чадвартай
Салбаруудын нэршлүүд	Харьцангуй хэцүү	Харьцангуй хялбар

Уламжлалт МО болон хиймэл оюун ухааны орчуулгыг харьцуулсан байдлаар үзүүлэв. Ихэнх тохиолдолд уламжлалт МО нь маш олон асуудалтай тулгарч байдаг хэдий ч хиймэл оюун ухаан нь эдгээрийг асуудалгүй давдгаараа давуу талтай.

Шууд орчуулах тохиолдолд уламжлалт МО нь маш олон асуудалтай тулгардаг бөгөөд хугацааны хувьд алдагдалтай байдаг. Хиймэл оюун ухааны орчуулга нь оролтын хэсгийг дор нь боловсруулж хурдтайгаар хариулдаг байна. Их хэмжээний бичвэрийг орчуулах тохиолдолд уламжлалт МО нь хүчин мөхсөддөг байна. Хиймэл оюун ухаан орчуулагч нь параллель тооцоолол хийдэг учир энэ тохиолдолд хялбархан хийгддэг.

Ярвигтай хэлнээс орчуулах тохиолдолд уламжлалт МО нь орчуулгын алдаа гаргадаг, утга нь хоёрддог гэх мэт асуудалтай тулгардаг бол хиймэл оюун ухаан нь гүн сургалт зэрэг бусад технологиудыг ашиглан төвөгтэй орчуулгын даалгаврыг харьцангуй хялбараар даван туулдаг байна. Салбаруудын нэр томьёоны орчуулгын хувьд уламжлалт МО нь олон тооны хийсвэр дүрэм болон нэр томьёоны өгөгдлийн сан шаарддаг. Хиймэл оюун ухаан нь урьдчилсан сургалтын загварууд болон салбаруудын мэдлэгийн график ашигладаг тул нэр томьёог хялбархан хийдэг.

Дүгнэлт

Янз бүрийн хэл хоорондоо огтлолцох нь сүүлийн үед харьцангуй түгээмэл болсон байдаг. Орчуулга нь энэхүү саадыг давж гарах хамгийн хялбар шийдэл бөгөөд олон тооны хүмүүст

шаардлагатай байх чадварын нэг болсон билээ. Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын технологи нь орчуулгын заах арга зүйд өргөн хэрэглээтэй ба чухал үүрэг гүйцэтгэх боломжтой. Хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулгын технологийг ашигласан туршилтаас авч үзвэл тус салбарт томоохон дэмжлэг үзүүлэх боломжтойг тодорхойлов. Энэхүү бүтээлийн хүрээнд хийгдсэн хиймэл оюун ухаанд суурилсан орчуулагч нь одоогоор хязгаарлагдмал буюу Англи-Хятад гэсэн хэлний хосмог дээр л ажилладаг. Гэвч өгөгдлийн санд нь янз бүрийн хэлний сонголтууд байгаа учир дэлгэрүүлэх боломжтой.

Ном зүй

1. T. Asha Priya1 & B. Jayasridevi, Integrating Translation in Classroom: Facilitating Language Skills, *Rupkatha J. Interdiscip. Stud. Humanit.*, 10(1), (2018), 118-127
2. Spahi, N., & Kreyziu, A. Contrastive study of grammar translation method and direct method in teaching of English language to primary school pupils. *Lingul. Cult. Rev.* 5 (2) (2021) 1202–1209.
3. Lin, B.P., & Yip, P. On the construction and application of a platform-based corpus in tourism translation teaching. *Int. J. Transl. Interpret. Appl. Linguist.* 2 (2) (2020) 30–41.
4. Siregar, R. Pedagogical translation use in scientific approach in teaching English. *Int. Res. Crit. Linguist. Educ. BiRL.E* 2 (4) (2019) 111–119.
5. Xiao, N., & Yi, H. Building an efficient artificial intelligence model for machine learning in colleges and universities. *Comput. Appl. Eng. Educ.* 29 (2) (2021) 350–358.
6. Joyce, P. L2 vocabulary learning and testing: the use of L1 translation versus L2 definition. *Lang. Learn. J.* 46 (3) (2018) 217–227.
7. Sun, R.M., & Ambasta, D. Design of online intelligent English teaching platform based on artificial intelligence technologies. *Comput. Intell.* 37 (3) (2021) 1166–1180.
8. Fahimifar, M. S., & Kotanjani, A. A review on application of artificial intelligence in teaching and learning in educational contexts. *Int. J. Learn. Dev.* 8 (4) (2018) 10–16.
9. Chen, X., Du, Z., Hu, H., & Xie, T. Two decades of artificial intelligence in education. *Educ. Technol. Soc.* 25 (1) (2022) 28–47.
10. Cope, B., Kalantzis, M., & Sears Smith, D. Artificial intelligence for education: knowledge and its assessment in AI-enabled learning ecologies. *Educ. Philos. Theory* 53 (12) (2021) 1229–1245.
11. L'Homme, M.C., Marshman, A., & Martin, S. Environment terms and translation students: a reading based on Frame Semantics. *Babel* 68 (1) (2022) 55–85.
12. Jaeschke, Y.H.N.Y., & Nguyen, K. Recent development of technology and application of translation tools. *J. Comput. Sci. Technol. Med.* 59 (8) (2018) 1020–1027.
13. Lee, S.M. The impact of using machine translation on EFL students' writing. *Comput. Assist. Lang. Learn.* 33 (3) (2020) 157–175.

**МАШИН ОРЧУУЛГЫН ЧАНАРЫН ҮНЭЛГЭЭНД ХИЙМЭЛ ОЮУНЫ АРГАЧЛАЛЫГ
АШИГЛАХ БОЛОМЖ БА ҮР НӨЛӨӨ**

(парафраз болон хураангуйлах хэрэглэгдэхүүн ашигласан загварчлалын жишээн дээр)

О.Мөнхчимэг³

Abstract. This research examines the potential of Artificial Intelligence (AI) techniques and algorithms to improve and assess the quality of machine translation (MT) outputs, utilizing paraphrase and summarize model tools to enhance the results. In recent years, a multitude of studies have scrutinized the defaults and limitations of machine translation when compared to human translations, particularly within the realm of translation studies. These researches emphasize the efficiency of machine translation regarding time and cost, while also underscoring various quality-related issues. The significance of this research lies in its proposal to integrate paraphrasing and summarization techniques to elevate the quality and assessment of MT. AI models and algorithms, including GPT, Google Translate, Trados, DeepL, and Microsoft translation tools, have highlighted the necessity for a comprehensive evaluation of the quality discrepancies between machine-generated and human translations. Recent findings indicate that rather than outright rejecting or endorsing machine translation, it is essential to explore strategies for enhancing its accuracy. This article aims to advance translation quality and evaluation by incorporating paraphrasing and summarization tools. The integration of AI translation algorithms with MT systems has the potential to improve translation quality, optimize workflows, expedite results, and provide economic advantages in project execution. The results under this study indicate that the application of paraphrasing and summarization models can significantly enhance the quality of MT outputs, yielding more accurate and improved translations compared to original MT methods.

Түлхүүр үг: ХОУ алгоритм, нейрон сүлжээний орчуулга (NMT), GPT, хүний оролцоотой орчуулга (HITL- Human-in-the-loop), орчуулгыг оновчлох/translation optimization, ХОУ орчуулгын интеграци

Удиртгал

Орчуулга зүйн салбарт хиймэл оюуны оролцоо, нөлөөлөл сүүлийн жилүүдэд эрчимжиж, шинэ шийдэл, өөрчлөлт, шинэчлэлт, хувьслыг авчраад байгаа билээ. Энэ ч утгаараа хиймэл оюун ухааны (ХОУ)-ийн алгоритм, загварчлал, түүний орчуулгын чанарын үнэлгээнд үзүүлдэг нөлөөг эрдэмтэд олон талаас нь судлах болжээ. (ХОУ)-ийн алгоритм орчуулгын чанарт хэрхэн нөлөөлдөг, эсхүл хэрхэн нөлөөлж болох талаар (ХОУ) суурьтай загвар нээлттэй хэлбэрээр туршигдаж, ашиглагдах болсон энэ үед орчуулгын чанарын үнэлгээний асуудал чухлаар тавигддаг. (ХОУ) технологийг ашиглан хэлний ур чадвараа сайжруулах, эсхүл орчуулгын чанарыг оновчтой

³ ХУИС, Англи хэлний тэнхим, доктор /Ph.D/, <https://orcid.org/0009-0008-5973-1736>

боловсронгуй болгох, эсхүл өөрийн үндсэн үүргийг орлоход AI ашиглах салбарууд улам бүр нэмэгдэж байгаа технологийн зуунд хэл шинжлэл, тэр дундаа орчуулга зүйн салбар ухаан нь (ХОУ) суурьтай цахим өгөгдөл боловсруулах загвар аргачлалыг ашиглан, орчуулгын чанарын үнэлгээний нарийвчлалд нэлээд нөлөөлдгийг илрүүлсэн. (ХОУ) загварчлал, модельд суурилсан орчуулгын чанар нь илүү боловсронгуй болж, орчуулгын салбарт чухал байр суурь эзлэх болсон гэдэг практик нэлээдгүй үр дүнгүүдээс харагдаж болно. Орчуулгын чанарыг үнэлэх, дүгнэх нь үргэлж орчуулгын чухал бүрэлдэхүүн хэсэг болж ирсэн бол энэхүү үйлдлийг өнөө үед (ХОУ)-аар орлуулан, орчуулгын чанарыг үнэлэх, сайжруулалтыг тухай бүртээ гүйцэтгэж, үр дүнг туршиж байна. Орчуулгын чанарыг үнэлэх, дүгнэх эцсийн зорилго нь уншигч, сонсогч, орчуулгын бүтээлийг хэрэглэгчийн хэрэгцээ, шаардлагад нийцсэн, зөв, алдаагүй байхыг чухалчилдаг билээ (Cui et al., 2021). Үүний зэрэгцээ, орчуулгын явц нь орчуулсан агуулга нь хүссэн утгыг зөв дамжуулж, зорилтот хэлний соёлын утга агуулгыг бүрэн буулгаж байгаа эсэхээр тодорхойлогдоно (Doherty et al., 2013). Үүнд: орчуулгын чанарыг үнэлэх, дүгнэхдээ хүний буюу зорилтот хэрэглэгчийн үнэлгээ, технологийн үнэлгээ, эсвэл аль алиныг нь хослуулан интеграци хийх зарчмаар явуулах боломжтой гэдгийг энэхүү парафраз болон хураангуйлах хэрэглэгдэхүүн ашигласан загварчлалын жишээгээр танилцуулж байгаа юм (Kilian et al., 2012).

Орчуулгын салбар нь хиймэл оюун (ХОУ)-ны үүсэхтэй холбоотойгоор томоохон өөрчлөлтөд орсон. Орчуулгын чанарыг үнэлэх, дүгнэхэд (ХОУ) алгоритмын ашиглах нь улам бүр нэмэгдэж байгаа. Энэ нь мэдээж эх хэмжээний текст бичвэр, өгөгдлийг хурдан шуурхай, зөв, чанартай гүйцэтгэхтэй холбоотой асуудал.

Хиймэл оюун (ХОУ)-ны оролцоотой загвар, хэрэглэгдэхүүн нь бичвэр дэх буруу ташаа орчуулгын алдааг илрүүлэх, орчуулгын чанарыг илүү сайжруулах, мөн хиймэл оюун (ХОУ)-ын өөрийн алгоритмууд нь орчуулгын чанарыг үнэлэх, дүгнэхэд зарцуулж буй хугацаа болон зардал хүний гүйцэтгэлтэй харьцуулшгүй бага байгаа нь бид (ХОУ)-д тийм* гэж хэлэх хэрэгцээ, шаардлагыг бий болгоод байна (Gladkoff et al., 2021).

Энэхүү судалгаа нь орчуулгын чанарыг сайжруулах, үнэлэх, дүгнэхэд хиймэл оюун загваруудын нөлөөг судлахдаа парафраз болон хураангуйлах хэрэглэгдэхүүн ашигласан загварчлалын жишээгээр танилцуулж нотлох харуулах явдал юм. Судалгаандаа хиймэл оюун загвар ашигласан парафраз болон хураангуйлах түүлүүдийг ашиглан судалгааны жишээ бичиг баримт дахь алдааг, буруу ойлголтыг залруулах, машин орчуулгын үр дүнг (ХОУ)-нд суурилсан парафраз болон хураангуйлах хэрэглэгдэхүүнтэй интеграцлах зарчмыг тодорхойлоход оршино. Ингэснээр орчуулгын чанарыг сайжруулах, үнэлэх, дүгнэхэд машин орчуулгыг, хиймэл оюунаар бүтээгдсэн бусад загваруудтай хослуулах замаар илүү нарийвчилсан орчуулгыг бэлтгэн боломжийг эрэлхийлж байгаа юм Lee et al. (2021). Судалгааны үр дүн нь орчуулгын чанарыг үнэлэх, дүгнэхэд хиймэл оюун загвар, алгоритмын үр нөлөөг судлах болон орчуулгын чанарыг сайжруулахад парафраз болон хураангуйлах түүлүүдийг хэрхэн ашиглах боломжтой талаарх ойлголтыг өгөхөд оршино.

Судлагдсан байдлын тойм.

Сүүлийн 5-10 жилд орчуулгын салбар нь хиймэл оюун (ХОУ) технологийн стратегийн шинэчлэлтийн нөлөөгөөр чухал эрс өөрчлөгдөж байгаа. Хиймэл оюун нь орчуулгын стандарт, нарийвчлалыг сайжруулах, орчуулагч нарт ажлыг хөнгөвчлөхөд зориулагдан хэрэглэгдэж байгаа бөгөөд энэ нь орчуулгын олон шат дамжлага, явцыг автоматжуулах болж иржээ. Хиймэл оюун нь орчуулгын чанар, тэр дундаа орчуулгын үнэлгээнд шууд нөлөөлж байгаа. Машины орчуулгын шинэ эрин үед интеграцилах зарчмаар, тухайлбал, парафраз болон хураангуйлах хэрэглэгдэхүүнийг ашиглах замаар шинэ боломжийг орчуулгын салбарт олгож чадсан. Жишээ дурдахад хиймэл оюун

(ХОУ) технологийн тусламжтайгаар АНУ-ын Агаарын цэргийн хүчин өдөрт 100,000 орчим орос хэлний техникийн үг, хэллэгийг англи хэл рүү орчуулах боломжтой болсон. Иймд машины орчуулгын түүхийн хөгжил болон компьютерт суурилсан орчуулгын шинэ модель, загваруудын интеграцийн талаар судалгааны тойм, практикт гарч буй шинэ туршлагаас дор өгүүлэх болно.

Машин орчуулгын эхэн үе. Машины орчуулга хөгжих хоёр үндсэн шалтгаан байгаа. Нэгдүгээрт, мэдээ мэдээллийн урсгалыг хязгааргүй эрин үе, хоёрдугаарт, компьютерын технологийн хурдтай хөгжиж буй үе – эдгээр хүчин зүйлс нь хүний үйл ажиллагааг улам их механикжуулж, автоматжуулах шаардлага үүссэнтэй холбоотой. Тухайлбал: ОХУ-ын шинжлэх ухааны салбарын сэтгүүлчид өдөрт олон зуун өгүүлийн үр дүнг англи хэл рүү орчуулах хэрэгцээ шаардлагатай тулгардаг. Орчуулагчдын хомсдол болон хөдөлмөрийн зардал нэмэгдэх нь шинжлэх ухааны салбарт орчуулгын хэрэгцээг хязгаарлаж, ямар нэгэн оруулах шийдлийг эрэлхийлж байсан үеийн машин орчуулгын хөгжлийн эхэн үе гэлтэй. 1950-аад оны сүүлчээр машины орчуулгын загварыг боловсруулах, хөгжүүлэх боломжийг судалж эхэлсэн бөгөөд анхны туршилтаар орчуулгын хөтөлбөрийг Георгтаун их сургууль болон IBM компани хамтран хийж эхэлсэн түүхтэй. Энэхүү туршилт нь 1953 оны сүүлчээр дууссан бөгөөд тухайн туршилтын үр дүнд 100-300 үгийг орчуулж чадсан. Машины орчуулгын асуудал нь анхандаа хэлний асуудал байсан бол цаашдаа зөвхөн орос-англи хэлний толь бичиг болон хэлзүйн дүрмийн асуудлаар тогтоогүй гэдэг нь өнөөдрийн бидний хөгжил шууд харуулж буй. Машины орчуулгын хөгжүүлэхийн тулд хоёр үндсэн зарчмаар ажиллаж эхэлсэн ба үүний нэг нь шууд хэрэглээний орчуулга хийх хүсэлтэй эмпирик аргыг ашиглах, нөгөө нь хэлний анализ болон синтаксик шинжилгээг хийх илүү нарийн төвөгтэй арга замыг судлах шинэ хандлага руу чиглэсэн юм. IBM-ийн туршилт нь шууд орчуулгын системийг бүтээсэн бөгөөд орос хэлнээс англи хэл рүү 10,000 үг орчуулж чаддаг машин орчуулгын программ үүсгэж байжээ (Martins et al., 2017).

Цаашлаад 1959 онд Европын Шинжлэх Ухааны Өгөгдлийн боловсруулалтын төвийг байгуулсны дараа машины орчуулгыг судалгааны хүрээнд Euratom байгууллагаас эхэлсэн. 1961 онд Ispra дахь төвдөө том хэмжээний компьютер суурилуулж, энэ үеэс Георгтаун их сургуулийн орчуулгын алгоритмын системийг ашиглах болжээ. Тус систем нь Евратомд маш хурдан хугацаанд орчуулга хийхэд ашиглагдаж байсан. Евратом нь орчуулах үйл явцын хурд болон өртгийг хамгийн чухал зүйлс гэж үзэж, орчуулгын чанар болон үр дүнгийн тухай хөндлөнгийн үнэлгээг төдийлөн тооцоолоогүй юм (Beck et al., 2013). Гэсэн хэдий ч тухайн үедээ тус машин орчуулгын систем нь их хэмжээний орчуулгын хэрэгцээг хурдан хангах боломжийг олгож байсан гэж үздэг. Машины орчуулга нь одоогийн байдлаар эдийн засгийн болон хугацаанд хүчин зүйлсийг нэн тэргүүнд анхаарах болжээ.

Хоёрдох үеийн машины орчуулгын загварууд. (GPT-4, Google Translate, DeepL, Microsoft орчуулгын жишээгээр) Машин орчуулгын (МО) хөгжлийн хоёр дахь үе шатыг авч үзвэл бидний өнөөдөр хэрэглэгдэж буй МО алгоритмууд нь 10 гаруй жилийн өмнө бүтээгдсэн бөгөөд эдгээр системчилсэн загварууд нь компьютерын хөгжил, автоматжуулах хурд, санах ой, хандалтын төхөөрөмж зэргийг дахин программчилж шинэ систем боловсруулах хэрэгцээ үүссэн. Энэхүү шинэ системийн хөгжүүлэлт нь орчуулгын чанарыг шууд сайжруулахыг зорьж, мөн хэрэглэгчдийн дата өгөгдөлд суурилан тасралтгүй хөгжүүлэх боломжтой байхаар алгоритмтай бүтээгдэхээр зорьж байв (Lee et al., 2021). Хэл шинжлэлийн ухагдахуунд гол анхаарал хандуулж, өгүүлбэр зүйн бүтцийг сайжруулах, холбоо үгсийн хоорондын уялдаа холбоог тодорхойлох зэргээр төрөл бүрийн орчуулгын хувилбаруудыг туршиж, ялгаатай байдалд шинжилгээ хийж сайжруулалтыг хийж байв. Тухайлбал, тухайн үгийн утга, орчуулгын ялгааг тодорхойлох шаардлагатай нөхцөлийг тодорхойлж,

үгсийн утга, үгсийн дарааллыг хянаж, орчуулгын баримт бичгийн бүтэц болон өөрчлөлтийг боловсронгуй болгох тал дээр ажиллаж байв(Kong, 2022). Түүнчлэн, орчуулгын хурдыг нэмэгдүүлэн шинэчилсэн ба энэ нь орчуулгын хурдыг 300,000 үг/цаг хүртэл нэмэгдүүлж чадсан.

Шинэ үеийн машин орчуулгын систем нь өгүүлбэр зүй, утга зүйн шинжилгээг боловсронгуй болгож, орчуулгын хурд, чанарыг сайжруулахад чиглэж байгаа бөгөөд цаашид тасралтгүй хөгжүүлэлт хийх боломжтой шинэ арга технологийг ашиглах зорилготой юм.

Хоёрдох үеийн машины орчуулгын загварууд: Машины орчуулгын хоёрдох үеийн загварууд нь орчин үеийн хиймэл оюун ухааны хамгийн сүүлийн үеийн ололтод тулгуурлан бүтээгдсэн. Эдгээр системчлэгдсэн загварууд нь орчуулгын чанарыг эрс сайжруулсан бөгөөд олон хэлний орчуулгыг богино хугацаанд үр дүнтэй гүйцэтгэх боломжтой нөхцөлийг бүрэлдүүлж чадсан. GPT-4, Google Translate, DeepL, Microsoft орчуулга зэрэг орчуулгын системүүд нь цахим орчинд идэвхтэй ашиглагдаж, байнгын өгөгдлийн сайжруулалтыг AI тусламжтай гүйцэтгэж байна.

GPT-4 нь чанарын өндөр түвшинд бичвэрийн орчуулгыг үйлдвэрлэх, олон хэлний орчуулга хийх боломжтой томоохон хэлний модель юм. Энэ нь зөвхөн орчуулга хийхээс гадна, өгөгдөл, даалгавар боловсруулах сантай төдийгүй, гол онцлог нь бичвэрийн цааш утга санаа, контекстийг сайн ойлгож, нийгэм, соёлын холбогдолтой мэдлэгийг агуулсан орчуулга хийх үед орчуулгын чанар харьцангуй өндөр түвшинд хийгдэж байна. Google Translate нь олон төрлийн хэлний орчуулгыг хоромхон хугацаанд гүйцэтгэдэг монголд ашиглагдаж буй хамгийн түгээмэл машин орчуулгын систем юм. DeepL нь орчуулгын чанарт ихээхэн анхаарал хандуулан, төрөл бүрийн хэлзүйн бүтэц, зохион байгуулалтыг илүү нарийвчлалтайгаар орчуулах тал дээр давуу талтай. Харин Microsoft орчуулгын систем нь эдгээр загваруудаас хурд, хялбар гормоороо ялгардаг гэж үздэг. Эдгээр машин орчуулгын системүүдийн хөгжүүлэлт нь орчуулгын салбарт шинэ боломжийг нээж, хэрэглэгчдийн цаг, санхүүг хэмнэхээс гадна үнэн зөв орчуулга хийх боломжийг олгож, ажлыг хөнгөвчилж өгч байна.

Орчуулгын чанарын үнэлгээ. Тэгвэл машин орчуулгын чанарыг үнэлэхдээ орчуулсан материал нь эх бичвэрийн санаа, зорилго, утгыг зөв дамжуулж байгаа эсэхийн гол хэмжүүр болгож үздэг. Орчуулгын чанарыг үнэлэх нь орчуулгын салбарын хөгжилд чухал төдийгүй орчуулсан материал нь чанартай байж, зорилтот уншигчдын шаардлагыг хангана. Нэн ялангуяа, орчуулгын чанарыг үнэлэх нь хууль, эмнэлэг, техникийн болон уран зохиолын орчуулгын салбарт чухал ач холбогдолтой. Жишээ нь, хууль зүйн орчуулгад орчуулгын алдаа үүсэх нь хуулийн дүрмийг буруу ойлгуулах, эрх, үүрэг, хуулийн шийдвэр зэргээс үүдэлтэй үр дагаварт хүргэж болзошгүй. Эмнэлгийн орчуулгад буруу мэдээлэл нь буруу оношилгоо эсвэл эмчилгээний алдаа гаргах, бүр үхэлд хүргэж болно. Уран зохиолын орчуулгад алдаа гарвал тухайн бүтээлийн утга болон утга зохиолын үнэ цэнэ буурах эрсдэлтэй.

Энэ ч утгаараа тухайлбал, хэт нарийн агуулгатай, эсхүл хууль бус үйлдэл, хүчирхийлэл, бэлгийн мөлжлөг, хүний эрх, терроризм, хорлон сүйтгэх ажиллагаа зэрэг мэдээллийн төөрөгдөл үүсгэхүйц, бусдад хохирол учруулах агуулгыг орчуулахгүй байх автомат тохиргоог чат GPT алгоритмд оруулсан байдаг(Martins et al., 2017).

Хүний гүйцэтгэх орчуулгын сул тал: Орчуулгын чанарыг үнэлэхэд хүний гүйцэтгэсэн орчуулгын чанарын үнэлгээг хийхэд шинэ хэрэгсэл, аргачлалуудыг бий болгох хэрэгцээ, шаардлагатай. Машин орчуулга (МТ) нь хиймэл оюун ухаан (ХОУ)-ыг ашиглан нэг хэлнээс нөгөө хэл рүү агуулгыг илүүтэй үгчилсэн хэлбэрээр орчуулдаг. Иймд бид энд (ХОУ)-д суурилсан үнэлгээний аргачлалууд нь хүний бүтээсэн орчуулгын чанарыг сайжруулахад туслах боломжтой гэж үзээд парафраз болон хураангуйлах хэрэглэгдэхүүн ашигласан загварчлалын жишээгээр кэйс

судалгааны үр дүнг боловсруулсан юм. Хүний бүтээсэн орчуулгын үзэмжийн шинжтэй субъектив хандлага нь орчуулгын чанарыг үнэлэхэд хязгаарлалт болдог тул хүмүүсийн ойлголтын зөрөө, ялгаатай байдал нь орчуулгын нарийвчлал, оновчлол хийхэд харилцан ялгаатай байж болно. Мөн соёл, хэлний онцлог ялгаатай байдал нь орчуулгын чанар болон утга зөрүү үүсгэж болзошгүй.

Орчуулгын чанар, үнэлгээг сайжруулахад санал оруулж буй (ХОУ) загварууд: Орчуулгын чанар, бүтээмжийг сайжруулах зорилгоор олон төрлийн (ХОУ) загварууд ашиглагдаж туршигдаж байна. Эдгээр загварууд нь орчуулгын чанарыг үнэлэхдээ нарийвчлал, тохиромжтой байдал, үнэн зөв байдал гэх мэт олон төрлийн шалгуурыг голчлон ашигладаг.

- Машин сургалтын (ML) загварууд (NMT, SVM, RF, RNN)-ын алгоритмын тусламжтай орчуулгын чанарыг сайжруулах замаар, үнэлгээг хийх боломжтой. Тухайлбал: нейрон сүлжээний машин орчуулга (NMT): Энэ нь хүний мэдрэлийн тогтолцоонд суурилан загварчилсан хүний тархины моделийг машин сургалтын аргын тусламжтайгаар нэг хэлнээс нөгөө рүү орчуулга хийх машин орчуулгын загвар юм. NMT загвар нь нейрон сүлжээ ашиглан орчуулгын чанарыг сайжруулж, хурдан хугацаанд илүү нарийвчлалтай орчуулга хийх боломжийг олгодог. Нейрон сүлжээ нь бичвэрийн контекстийг ойлгох тал дээр хөгжүүлэлт хийгдсэн.
- Хэлзүйн дүрэмд суурилсан (ХОУ) загварууд/Syntax-Based (HOU) нь хэлзүйн дүрэмд суурилсан загварууд нь орчуулгын чанарыг үнэлэхэд орчуулгын бүтээлд хүний ойлголт, мэдлэгийг тусгах чухал хэрэгсэл болдог. Эдгээр загварууд нь орчуулгын чанарыг хэмжих болон засварлахад хэрэглэгддэг. Орчуулсан агуулга болон эх бичвэрийн хоорондын зөрүүг хэмжих хэмжүүр нь орчуулгын чанарыг шууд тогтоох, орчуулгын алдааны түвшнийг илрүүлэхэд ашиглагддаг бөгөөд орчуулгын чанарыг үнэлэх, мэргэжлийн орчуулагчдын түвшинд хүргэх үндсэн зорилготой. Үүнд: BLEU, TER зэрэг алгоритмууд багтана. Эдгээр алгоритмын тусламжтай хэлзүйн дүрэм, үгийн сангийн алдаа, өгүүлбэрийн дэд гишүүд, үгийн дарааллыг зөв тогтооход оршино. Орчуулгын чанарыг сайжруулах зорилгоор ашиглагддаг ХОУ загварууд нь орчуулгын нарийвчлал, оновчтой, үнэн зөв байдал зэрэг олон шалгуурыг тусгаж өгдөг. Машин сургалтын загварууд болон хэлзүйн дүрэмд суурилсан загварууд нь орчуулгын чанарыг үнэлэх, сайжруулахад чухал үүрэг гүйцэтгэдэг бөгөөд орчуулгын тэргүүлэх шийдэл гэж үздэг.

Судалгааны хэсэг

Иймд энэхүү судалгаа нь хиймэл оюун загварууд орчуулгын чанарын үнэлгээг боловсруулахдаа дээр шалгуур үзүүлэлтээр үнэлгээ тогтоож, хиймэл оюун загваруудад суурилсан парафраз болон хураангуйлах хэрэглэгдэхүүнтэй интеграцичлах замаар орчуулгын чанарт нөлөөлөх оролдлого хийсэн туршилт болно. Ингэснээр хиймэл оюун ухаанаар ажиллаж буй орчуулгын чанар, оновчлол, илэрцийг авч үзэж, чанарын үнэлгээг сайжруулахад чухал ач холбогдолтой гэж үзсэн.

Машины орчуулгын чанарыг сайжруулах, үнэлэх асуудал нь орчуулга хийх явцад чухал хэсэг төдийгүй эцсийн орчуулга үр дүн хэр сайн, үнэн зөв болохыг тодорхойлох шууд нөлөөлнө. Хиймэл оюун ухаан(AI)-д суурилсан парафраз болон хураангуйлах хэрэглэгдэхүүн нь орчуулгын чанарыг сайжруулахад чухал нөлөө үзүүлж байна. Энэ хэсэгт бид хиймэл оюуны аргачлалуудыг ашиглах боломж, үр нөлөөг судалж, парафраз болон хураангуйлах загварчлалын жишээн дээр үндэслэн орчуулгын чанарын сайжруулах талаар шинжилгээ боловсруулав.

МО-ын гүйцэтгэл, харьцуулалт: Машин орчуулгын хэрэглэгдэхүүн нь хоорондоо алгоритмын хувьд харилцан адилгүй тул үгсийн утга, хэв маягийг өөрчлөн сайжруулах боломжтой. Машины орчуулга хийхэд хэд хэдэн хүндрэлүүд тулгардаг. Эдгээр нь үгийн утга, соёлын ялгаа,

болон тусгай хэрэглээний орчуулга зэрэг асуудлуудыг багтаадаг. Машины орчуулга нь зарим үед хэлц утга бүхий соёлын ялгааг зөв орчуулах тал дээр учир дутагдалтай, хэлц хэллэгийг орчуулахад автомат орчуулга нь шууд утга, буруу ташаа утга илэрц гаргах магадлал харьцангуй өндөр гэдэг нь практикт ажиглагдсан.

Chat GPT болон DeepL зэрэг хиймэл оюуны ухаантай интеграци хийгдсэн орчуулгын моделиуд нь парафраз болон хураангуйлах аргуудыг орчуулгын чанарыг сайжруулахад хэрхэн ашигладаг талаар олон судалгаанд тусгагдсан. Эдгээр технологиуд нь орчуулгын хурдыг нэмэгдүүлэх, үгсийн зохисгүй байдлыг арилгах, хэрэглэгчдэд илүү олон төрлийн орчуулгын хувилбар санал болгодог.

GPT хувилбарын парафраз ба хураангуйлах аргачлал: GPT нь парафраз болон хураангуйлахыг маш өндөр түвшинд гүйцэтгэдэг буюу их хэмжээний бичвэр, мэдээллийг боловсруулж, хурдан хугацаанд ойлгомжтой, зөв орчуулгыг бэлтгэхэд түлхэц болно. GPT хураангуйлах аргачлал нь нийт эх бичвэрийн утгыг хадгалан богино цөөн өгүүлбэрээр товч орчуулгыг бэлтгэх боломжтой.

DeepL- парафраз интеграцилал: Орчуулгыг илүү оновчтой, үндсэн санаа, утгыг хадгалж орчуулах боломжтой тул орчуулгын чанарыг илүү чанаржуулж өгч байна. Орчуулгын алгоритмд парафразын техникийн интеграци хийснээр орчуулгыг илүү уялдаа сайтай, хэрэглэгчдэд ойлгомжтой орчуулах боломжтой.

Парафраз болон хураангуйлах хэрэгслийг ашиглалт: Машины орчуулгын чанарыг үнэлэхэд парафраз болон хураангуйлах аргууд нь орчуулгын үгсийн утгыг хадгалж, бүтэц, агуулгаас хамааран хамгийн зөв хэлбэрийг олж чадна. Эдгээр аргууд нь хэлний бүтэц болон утгыг нарийвчлан ойлгох, хураангуйлах үед алдааг багасгах, мөн орчуулгын хурдыг нэмэгдүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг.

Парафраз хэрэгсэл: Энэ нь машин орчуулгаар бэлтгэгдсэн өгүүлбэрийн буюу эх бичвэрийг агуулгыг алдагдуулахгүйгээр, олон төрлийн жанраар буюу өөр үгс, өгүүлбэрийн бүтэц, дараалал, хэлзүйн дүрэм ашиглан санааг ижил түвшинд илэрхийлэх аргачлал юм. Парафраз нь зөвхөн үгсийг солих бус, үгийн утга, түүний нийлэмжийг хадгалж, орчуулгыг илүү оновчтой, ойлгомжтой болгодог учир машины орчуулгын үр дүнгээс харьцангуй чанартай бүтээлийг боловсруулна. Машин орчуулгын систем нь парафразыг ашиглан, хослуулах зарчмаар хэрэглэгчдэд илүү тодорхой, орчуулгын хэлэнд ууссан үг хэллэгийг ашиглан орчуулах боломжтой.

Жишээ: A woman has a lot of work to do гэдэг өгүүлбэрийг парафразын аргаар орчуулбал дараах байдлаар илэрц гарах боломжтой, үүгээр үл хязгаарлагдана.

1. She has numerous tasks to complete. 2. She is faced with a significant amount of work. 3. She has an extensive workload ahead of her. 4. She is required to accomplish a great deal of work. 5. She has a substantial number of responsibilities to fulfill.

Хураангуйлах хэрэгсэл: уг аргачлал нь орчуулгын агуулгыг аль болох бага үгс ашиглан, хамгийн гол мэдээллийг хадгалаад цогц байдлаар утгыг нэг хэлээс нөгөө хэлэнд орчуулах боломжийг олгож байна. Машины орчуулгын хувьд хураангуйлах нь урт өгүүлбэр, утга санааг эсвэл олон цогцолбор дэд сэдвийн хувьд гүйцэд ойлгомжтой, товч байдлаар орчуулахад ашиглагддаг.

Жишээ: Climate change is increasingly recognized as a major threat to global ecosystems, leading to shifts in species distributions, altered community structures, and increased rates of extinction. Rising global temperatures, coupled with changes in precipitation patterns and increased frequency of extreme weather events, are creating conditions that are increasingly inhospitable for many species and habitats. For example, coral reefs, which are highly sensitive to temperature fluctuations, are experiencing widespread

bleaching and mortality due to ocean acidification and warming waters. Furthermore, shifts in vegetation zones and changes in the timing of seasonal events, such as migration and flowering, are disrupting ecological interactions and potentially leading to cascading effects throughout entire ecosystem – гэсэн цогцолборыг: Climate change is a significant threat to ecosystems, causing shifts in species locations, changes in community structures, and higher extinction rates. Rising temperatures and extreme weather make conditions harder for many species and habitats, like coral reefs. Additionally, changes in vegetation and seasonal events disrupt ecological interactions, creating further impacts on ecosystems гэж хураангуйлах оруулах боломжтой.

Парафраз, Хураангуйлах хэрэгслүүдийг интеграцчилсан зарчим: Парафраз хэрэгсэл: Машины орчуулгын бичвэрийн утга санааг алдагдуулахгүй, машины орчуулгын чанарыг улам илүү сайжруулж, утгын уялдаа холбоотой байх гаргалгааг санал болгож байна. Энэ нь орчуулгын үр дүн, чанарыг сайжруулж, хэлний бүтэц, утгыг илүү нарийн, тодорхой гаргаж өгч байна.

Сүүлийн үеийн судалгаанд парафраз болон хураангуйлах аргууд нь орчуулгын чанарыг сайжруулахад бодит үр дүнг үзүүлж байна. Машины орчуулгын системүүдийг нэгтгэн ашиглах нь орчуулгын чанарыг илүү сайн сайжруулах бөгөөд хүний оролцоог багасгах боломжтой гэж үзэж байна. Мөн орчуулгын асуудлуудыг шийдвэрлэхэд AI болон хүний оролцоог хосолсон загварууд ихээхэн үр дүнтэй байна.

Судалгааны үр дүн:

- **WMT 2020-ийн судалгаа:** Машины орчуулга хийхэд парафразын болон хураангуйлах аргууд нь орчуулгын нарийвчлалыг сайжруулсан бөгөөд орчуулгын чанарт эерэг нөлөө үзүүлсэн.
- **BLEU болон TER:** Хүний орчуулгын үнэлгээний үзүүлэлтүүдийн (BLEU, TER) хувьд парафраз болон хураангуйлах аргууд нь машины орчуулгын үнэлгээнд илүү өндөр оноогоор үнэлэгдсэн.

Хиймэл оюуны алгоритм, загвар: хүний оролцоотой хиймэл оюуны ухааны загварыг хэрэглэх нь хиймэл оюун болон мэргэжлийн орчуулагчийн оролцоог хослуулан орчуулгын чанарыг сайжруулах аргачлал юм. Энэ арга нь орчуулга хийх хурдыг сайжруулж, ажлын үр дүнг сайжруулахаас гадна, орчуулагчийн мэргэжлийн ур, чадварыг хөгжүүлэхэд түлхэц үзүүлнэ. AI загварууд болон хэрэгслүүд нь машин орчуулгын чанарыг дээшлүүлэх тал дээр шинэ үеийн хөгжилд ирээд байна, тухайлбал, DeepL, Google Translate, GPT зэрэг хэрэгслүүд нь хэлний бүтэц болон утга санааг илүү сайн нарийн ойлгож байгаа нь туршилтын үр дүнд харагдсан.

Парафраз болон хураангуйлах хэрэгслүүдийн интеграци, түүний үр нөлөө: Хиймэл оюун ухаан (AI) болон хүний оролцоотой (HITL) Парафраз болон хураангуйлах аргачлалыг ашиглан бэлтгэсэн орчуулга нь машины орчуулгын чанарыг эрс сайжруулж байна. GPT-4, DeepL, Google Translate зэрэг хэрэгслүүд нь орчуулгын утга, хэлний бүтэцэд илүү гүнзгий ойлголттой, илүү бодит үг хэллэгийг хэрэглэдэг бол, хүний оролцоотой бэлтгэсэн Парафраз болон хураангуйлах системүүд нь нарийвчилсан, мэргэжлийн орчуулгыг бэлтгэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэнэ. Гэвч зарим сул талууд тулгарч болно.

Практик хэрэглээнд орчуулгын чанар, үр дүнг сайжруулах боломж: AI загваруудыг парафраз болон хураангуйлах аргуудтай хослуулан ашиглах нь орчуулгын зардлыг бууруулах, хурдыг нэмэгдүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Эдгээр технологиуд нь орчуулгын төсөл, ажлыг илүү хурдан хугацаанд чанартай гүйцэтгэх магадлал, хурдыг нэмэгдүүлж, ажлын ачааллыг 80 хувь хүртэл бууруулдаг гэсэн судалгаа бий.

Судалгааны хязгаарлалт. Машины орчуулга (МО) нь сүүлийн жилүүдэд сайжран хөгжсөн ч орчуулгын чанарыг сайжруулах, үнэлэх нь асуудал шийдэгдээгүй хэвээр байна. Ерөнхийдөө хүний бүтээсэн орчуулгын хувьд хэмжээ, цар хүрээнээс хамаарч автомат орчуулгыг чухалчлах шаардлага үүсэн гарч байна. Харин HITL болон AI-ийн тусламжтайгаар Парафраз болон хураангуйлах аргачлалыг нь орчуулгын салбарт ашиглах нь орчуулгын чанарыг улам бүр сайжруулах хандлагатай байна.

Судалгааны гол дүгнэлт.

Энэхүү судалгаа нь парафраз болон хураангуйлах хэрэгсэл ашиглан орчуулгын чанарыг сайжруулах, ХОУ-ны алгоритмыг хэрхэн ашиглах талаар дэлгэрэнгүй гаргаж, шинэ боломжуудыг судалж байна. ХОУ-ийн тусламжтайгаар орчуулгын чанарыг эрс сайжруулж, хөдөлмөр, зардал хэмнэх боломжтой болохыг нотолжээ.

Машин орчуулгын чанарыг үнэлэхэд хиймэл оюун ухааны парафраз болон хураангуйлах аргуудыг ашиглах нь чухал ач холбогдолтой юм. Эдгээр аргачлалууд нь орчуулгын утга, бүтэц болон агуулгын нарийвчлалыг хадгалж, илүү тодорхой, ойлгомжтой орчуулга гаргах боломжийг бүрдүүлдэг. Парафраз нь зөвхөн үгсийн хувиргалт бус, утгын зөрүүг багасган, орчуулга илүү байгалийн хэллэгтэй болгох бол хураангуйлах нь агуулгыг хамгийн гол, товч мэдээллээр хүргэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. GPT болон DeepL зэрэг хиймэл оюун ухаан ашигласан моделиуд эдгээр аргуудыг амжилттай ашиглаж, орчуулгын чанарыг сайжруулахад шууд нөлөөлдөг. Судалгаагаар, парафраз ба хураангуйлах технологиуд нь орчуулгын хурдыг нэмэгдүүлж, зардлыг бууруулдаг бөгөөд орчуулгын чанарыг хэвийн түвшинд хадгалж байна гэж үзлээ. Ийнхүү, хиймэл оюуны системтэй хослуулан ашиглах уг санал нь орчуулгын салбарт олон давуу талуудыг авчирч, орчуулгын нарийвчлал, оновчлол, үр дүнг сайжруулах, хэрэглэгчдэд илүү өндөр чанартай үйлчилгээ хүргэх боломжтой гэж дүгнэв.

Цаашдын чиг хандлага

Машины орчуулгын чанарыг үнэлэхэд хиймэл оюун ухааныг ашигласан парафраз ба хураангуйлах аргуудыг ашиглах нь үр дүнтэй бөгөөд орчуулгын утга санаа, хэл зүй, өгүүлбэрийн бүтцийн чанарыг сайжруулахад чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. GPT, DeepL, Google зэрэг хиймэл оюун ухаанд суурилсан загварууд нь орчуулгын чанарт бодитой үр дүнг үзүүлж байгаа бөгөөд парафраз болон хураангуйлах аргачлалуудыг ашигласнаар илүү нарийвчилсан, оновчтой орчуулга хийх боломжтой гэж үзэв. Цаашид энэ талаарх бодит практик дээр нэвтрүүлэх нэлээдгүй судалгааны чиглэл бий.

Ашигласан бүтээлийн жагсаалт

Cui, Q., Huang, S., Li, J., Geng, X., Zheng, Z., Huang, G., & Chen, J. (2021). DirectQE: Direct pretraining for machine translation quality estimation. *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*, 35(14), 12719–12727.

Doherty, S., Gaspari, F., Groves, D., & Van Genabith, J. (2013). Mapping the industry I: Findings on translation technologies and quality assessment. [Online] Available from: <https://core.ac.uk/download/pdf/16754865.pdf> [Accessed 17/06/23].

Gladkoff, S., Sorokina, I., Han, L., & Alekseeva, A. (2021). Measuring uncertainty in translation quality evaluation (TQE). Available from: <https://arxiv.org/pdf/2111.07699.pdf>.

Kilian, N., Krause, M., Runge, N., & Smeddinck, J. (2012). Predicting crowd-based translation quality with language-independent feature vectors. In *Proceedings of the 4th Human Computation Workshop* (pp. 114–115). IEEE Computer Society.

- Lee, D., Ahn, J., Park, H., & Jo, J. (2021). IntelliCAT: Intelligent machine translation post-editing with quality estimation and translation suggestion. Available from: <https://arxiv.org/pdf/2105.12172.pdf>.
- Lommel, A. (2018). Metrics for translation quality assessment: A case for standardising error typologies. In J. Moorkens, S. Castilho, F. Gaspari, & S. Doherty (Eds.), *Translation quality assessment. Machine translation: Technologies and applications* (Vol. 1, pp. 109–127). Cham: Springer.
- Li, X. (2022). An English translation quality evaluation model integrating knowledge transfer and wireless network. *Mobile Information Systems*, 2022, 2086486.
- Martins, A. F., Junczys-Dowmunt, M., Kepler, F. N., Astudillo, R., Hokamp, C., & Grundkiewicz, R. (2017). Pushing the limits of translation quality estimation. *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 5, 205–218.
- Beck, D., Shah, K., Cohn, T., & Specia, L. (2013). SHEF-Lite: When less is more for translation quality estimation. In *Proceedings of the Eighth Workshop on Statistical Machine Translation* (pp. 337–342). Association for Computational Linguistics. Available from: <https://statmt.org/wmt13/pdf/WMT41.pdf>.
- Chen, Z., Tan, Y., Zhang, C., Xiang, Q., Zhang, L., Li, M., & Wang, M. (2017). Improving machine translation quality estimation with neural network features. In *Proceedings of the Second Conference on Machine Translation* (pp. 551–555). Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/W17-4761>.

**МЭРГЭЖЛИЙН ХИЧЭЭЛЭЭР БИЕ ДААЛТЫН ДААЛГАВАР БИЕЛҮҮЛЭХЭД
ОНЛАЙН ТОЛЬ БИЧИГ АШИГЛАХ НЬ**

(Уул уурхайн мэргэжлээр суралцагч оюутнуудын жишээгээр)

Т.Цэнд-Аюуш⁴, С.Дугармаа⁵, Г.Батзориг⁶

Abstract: Today, students regularly use online dictionaries in internet access environments using their cell phones and mobile devices. To this end, we surveyed mining students who use online dictionaries to complete their self-study tasks and looked at how students use online dictionaries effectively. The results of the survey showed that language teachers need to advise students on how to choose and use dictionaries effectively.

Түлхүүр үг: интернэт орчин, үгийн утга, дижитал хэрэгсэл, хам сэдэв, онлайн толь

Оршил

Дижитал эрин үед технологийн дэвшил боловсролын салбарт ч хөгжил дэвшлийг авчирч сургалтын хөтөлбөрийн агуулгыг суралцагчдыг дижитал орчинд ажиллах чадвартай болгож зохицуулахыг шаардаж байна (Schmar-Dobler, 2003). Тоон технологийн хөгжил нь гадаад хэлний мэдлэг боловсролоо үр дүнтэйгээр ахиулах боломжийг олгож байна. Энэхүү өөрчлөлт нь оюутнуудад суралцах үйл явцаа хянаж, өөрчлөлтөд дасан зохицох шаардлагыг тавьж байна. Оюутнууд суралцах үйл явцад технологийг оновчтой ашиглаж дадах нь тэдэнд өөрсдөө бие даан ажиллах, орон зайнаас үл шалтгаалах, цаг хугацаа хэмнэх зэрэг давуу талыг олгодог. Онлайн толь бичиг ашиглах нь үнэхээр цаг хугацааг хэмнэдэг талаар оюутнуудтай ярилцаж байхад бүгд хүлээн зөвшөөрч байсан бөгөөд цаасан хэвлэмэл толь бичгийг ашиглахад харах үгээ хайн олон хуудас цаас эргүүлэн ихээхэн хугацаа зарцуулдгийг өдөр тутамд толь ашигладаг хэн боловч мэдэрдэг нь дамжиггүй билээ. Оюутнууд онлайн толь бичгүүдийг (ерөнхий болон мэргэжлийн аль нь ч бай) байнга ашигладаг болох нь судалгаанаас харагдаж байна. Толь бичиг нь оюутнуудад бие даан даалгавар гүйцэтгэх үед маш чухал үүрэгтэй юм (Camproy-Cubillo, 2021).

1970 аад оноос цахим толь бичиг анх хэрэглээнд орж ирсэн бөгөөд үүнийг компьютер, таблет зэрэг цахим хэрэгсэлд татаж суулгаж хэрэглэх боломж бүрддэг байсан. Харин онлайн толь бичгүүдэд заавал цахим (веб) хөтөч болон интернэт холболтоор дамжин хандах боломжтой. Онлайн толь бичгүүд нь видео бичлэгүүд, интерактив асуулт хариултууд болон хэрэглэгчийн үүсгэсэн материалууд, мультимедиа функцүүдийг багтаасан байдаг бөгөөд цаашид цаг тухай бүрд нь шинэчлэлт өөрчлөлт хийх зэрэг олон нөөц боломжтой (Chen, 2017) зэрэг олон давуу талтай юм. Технологи тасралтгүй хөгжихийн хэрээр ирээдүйн цахим болон онлайн толь бичигт хиймэл оюун, байгалийн хэлний боловсруулалтыг ашиглан хэрэглэхэд улам хялбар болж олон талт мэдээллийг хурдан хугацаанд олж авч боломжийг олгож байна.

Онлайн толь бичгийн хэрэглээ ба толь бичгийн сургалтын стратеги

⁴ ШУТИС, ГХС

⁵ ШУТИС, ГХС, профессор, доктор

⁶ ШУТИС, ГХС

Технологи ашиглахыг шаарддаг боловсролын орчин (өөрөөр хэлбэл интернэт холболт, компьютер болон гар утасны хэрэглээ) болон олон тооны онлайн хэрэгсэл, программууд бий болсноор оюутнуудын сурах хүсэл эрмэлзэл, тэдний бие даасан байдлыг хөгжүүлэхэд чухал хувь нэмэр оруулах болсон (Stockwell & Reinders, 2019). Орчин үеийн хүнийг ухаалаг утас болон интернэтэд холбодог датагүйгээр төсөөлөх аргагүй болсон бөгөөд оюутнууд тэдний том төлөөлөл юм. Ухаалаг утсыг тогтмол хэрэглэгчдийн хувьд тэд интернэт орчинд гар утсаараа онлайн толь бичиг хэрэглэх нь түгээмэл болоод байна. Оюутнууд онлайн толь бичиг ашиглахдаа зөвхөн тухайн үгийнхээ орчуулгыг хараад өнгөрөх эсвэл гүүгл орчуулга тэргүүтэй бэлэн орчуулгын программыг текст төдийгүй үгийг орчуулахдаа ашиглах нь элбэг байгаа бөгөөд үүний дутагдалтай тал нь бичвэрээс утгыг ойлгох эсвэл үгийн олон утгыг ойлгож тохирох утгыг эх бичвэртэй холбон сэтгэж таах стратеги хэрэглэх талаас нь анхаарахгүй байгааг харуулж байна.

Тиймээс бусад хэл сурах хэрэгслийн нэгэн адил багш нар оюутнуудад цахим толь бичгийг хэрхэн зөв ашиглах талаар мэдлэг олгох шаардлагатай байгаа нь илэрхий байна. Толъ бичиг ашиглаж сураагүйгээс үүдэлтэй толь бичгийн зохисгүй хэрэглээ нь оюутнуудын бүтээлч сэтгэлгээ, шүүмжлэлт сэтгэлгээ, сэтгэх чадавх хөгжүүлэхгүй байгааг харуулж байгаа бөгөөд тухайн бичвэрийн санааг ойлгох, зөв үг нэр томъёог олж орчуулах чадвар багатай байдаг. Богаардс (Bogaards, 2003), Лю (Liu, 2014) зэрэг судлаачид толь бичгийг зөв ашиглахад суралцагчдыг сургах чадварт онцгой анхаардаг.

Судлаачид их сургуулийн орчуулга судлалын чиглэлээр суралцаж буй оюутнуудын толь бичгийн хэрэглээний талаар хийсэн судалгаандаа оюутнууд нэг хэл дээрх буюу тайлбар толь бичгээс хоёр хэлний толь бичгийг ашиглахыг илүүд үздэг ба үүний зэрэгцээ ерөнхийдөө толь бичгээс хэрэгтэй мэдээллээ хэрхэн зөв олж авахаа мэдэхгүй байна гэж дүгнэжээ. Сүүлийн үеийн судалгаануудад Лопера, Чи, Кампой-Чубило зэрэг эрдэмтэд (Lopera, 2019; Chi, 2020; Campoy-Cubillo, 2021) үгийн утгыг толь бичгээс олох арга барил, үгийн утгыг тухайн хам сэдэвтэй холбон таамаглан ойлгож авах зэрэг стратегид анхаарлаа хандуулах талаар чиглэсэн байна.

Стандарт хэвлэмэл толь бичгүүдтэй харьцуулахад дижитал эх сурвалжууд нь хэл зүй, үг зүй, өгүүлбэр зүй, үгийн сан, холбоо үг, хамгийн өндөр давтамж бүхий жишээ өгүүлбэр зэрэг хэлний зүйн талаар мэдээлэл өгөөд зогсохгүй аудио дуудлага, зэрэг мультимедиа функцийн ачаар илүү сонирхолтойгоор үр дүнтэй суралцах боломжийг олгох зэрэг тухайн үгийн талаарх цогц мэдээллийг өгөх болсон. Өөр нэгэн давуу тал гэвэл онлайн буюу дижитал хэлбэр бүхий мэдээллийн эх сурвалжийг байнга шинэчлэн сайжруулах боломжтой бөгөөд тухайн салбарт бий болж буй шинэ тутам мэдээллийг цаг алдалгүй олж авах боломжийг олгох юм. Унших даалгавар гүйцэтгэх явцад тухайн бичвэрийг ойлгохын тулд толь бичиг ашиглан ойлгомжгүй үг хэллэгийн утгыг хайж олохоос илүү хамгийн боломжтой арга нь тухайн үгийг бичвэр буюу хам сэдвээс нь тааж олох нь илүү үр дүнтэй байдаг гэж багш судлаачид үздэг. Гэхдээ сүүлийн үед оюутан хам сэдвээс үгийн утгыг тааж олохоос илүүтэй хурдхан англиас монгол руу зөвхөн үгийн утгыг харах эсвэл текстийнхээ зургийг авч гүүгл орчуулга хийдэг зуршилтай болсон байна.

Толь бичгээс үгсийн утгыг олох, хам сэдвээс үгийн утгыг уншаад ухаж ойлгох, өгөгдсөн утгуудаас хамгийн сайн тохирох утгыг сонгох мөн тухайн толь бичгийн өгсөн утгуудын аль нь ч өөрийн уншиж буй бичвэртэй утга тохирохгүй байх үед тухайн үгсээ дахин толь бичгээс харж уншиж харьцуулж үзээд зохих дүгнэлт хийх зэрэг нь хэрэглэгчээс нэлээн ур чадвар шаарддаг төвөгтэй үйл явц юм (Liu, 2000). Онлайн толь бичиг ашиглахад олон ур чадвар шаардагддагаас дурдвал: үгсийн сангийн арвин мэдлэгтэй байх, олон утгатай үгийн утгыг харьцуулж үзэх зэрэг хэлний мэдлэг ур чадвараас гадна компьютер, гар утас ашиглан мэдээлэл хайх, олох, сонгох, задлан шинжилж, нэгтгэн дүгнэх дижитал ур чадвар эзэмшсэн байхыг шаарддаг. Судлаач Лопера (Lopera), Сержио Алонсо (Sergio Alonso, 2019) нар академик орчинд унших арга барил болон толь бичгийн хэрэглээний сургалтыг хослуулах нь оюутнуудын гадаад хэлээр уншиж ойлгох чадварыг ихээхэн сайжруулдаг талаар дүгнэлт гаргажээ.

Англи-Монгол болон Монгол-Англи онлайн толь Болор толийг ихэвчлэн ашигладаг бөгөөд үүний зэрэгцээгээр Гүүгл орчуулга (Google Translate) орчуулгын программыг ашиглан интернэт олон хэлний орчинд үнэ төлбөргүйгээр эх хэл рүүгээ мөн эх хэлнээсээ орчуулга хийх боломж бидэнд

аль хэдийнээ бүрдээд байгаа тул манай оюутнууд өдөр тутамдаа хэрэглэх болжээ. Машин орчуулгын аргаар орчуулдаг Гүүглийн орчуулгын хувьд хүний хөдөлмөрийг болон цаг хугацаа хэмнэдэг сайн талууд байгаа ч үг болгоныг буюу хэтэрхий махчлан орчуулах, олон утгатай үгийг тухайн бичвэрийн сэдэвт тохирох дүйцэх үгийг сонгож чадахгүй, товчилсон үгийг орчуулахгүй мөн шинжлэх ухааны нэр томъёог ихэвчлэн галигчлан буулгаж байгаа зэрэг дутагдалтай сул талууд ажиглагддаг. Машин орчуулга нь ихэвчлэн тухайн үгийн утгыг гаргаж чаддаг ч энэ нь заримдаа тухайн бичвэрийн хувьд тохирохгүй байдаг (С.Дугармаа, М.Нямдолгор, Б.Оюунсайхан, 2023).

Оюутан суралцагчид дижитал лавлах хэрэгслийг ашиглах эерэг хандлагатай байдаг (Boonmoh, 2012; Dziemianko, 2012), гэхдээ тэдгээрийг үргэлж ашиглах сонголт хийдэггүй гэжээ. Их хэмжээтэй бичвэрийг унших явцад толь бичгийн хэрэглээ анхаарал сарниулдаг гэж үздэг. Их хэмжээний бичвэр уншихад олон шинэ мэдэхгүй үг тааралдах бөгөөд тухай бүр үг болгоныг толь бичгээс харах нь уншиж ойлгох явцад сөрөг нөлөөтэй. Энэ нь унших арга техникийг оюутнуудад суулгах шаардлагатайг багш нарт хэлж буй дохио юм. Цаашид толь бичгээс хэт хамааралтай байхаас зайлсхийхийн тулд үг тогтоох янз бүрийн арга барил ашиглан аль болох олон үг тогтоож үгийн сангаа баяжуулах арга техник эзэмшихийг багш нар шаардах хэрэгтэй. Онлайн толь бичгийг үр дүнтэй ашиглах стратегийн хувьд онлайн толь бичиг хэрэглэгчдэд дараах зөвлөмжийг анхаарахыг олон судалгаа харуулж байна.

- Англи-Монгол болон Монгол-Англи толь болон Англи-Англи онлайн толь бичгүүдийг аль алиныг нь ашиглан үгийн утгыг үзэх, шалгах буюу зөвхөн аль нэг толь бичигт найдахаас зайлсхийх.
- Үгийн утгыг олохдоо хам сэдвийн утга, хэрэглэсэн байдалд анхаарлаа хандуулах буюу хайж буй үгийн утгыг хам сэдвээс хайх.
- Найдвартай, олон хэрэглэгчидтэй онлайн толь бичгүүдийг сонгох, олон толь бичгүүдийн утгыг харьцуулах үзэж хамгийн тохирох утгыг гаргах.
- Үгийн утгыг хайхын зэрэгцээ тухайн үгийн хэрэглээ, дуудлага зэрэг бусад дагалдах олон мэдээллийг давхар олж авах.

Судалгааны үр дүн

Бид уул уурхайн ашиглалтын технологи, уурхайн геотехник, уурхайн маркшейдер, уул уурхайн машин тоног төхөөрөмж, кадастр мэргэжлээр суралцагч оюутнуудын мэргэжлийн хичээлийн бие даалтын даалгавар гүйцэтгэхдээ англи хэл дээр янз бүрийн эх сурвалжаас мэдээлэл цуглуулж, түүнийгээ уншиж судлах даалгавар хийж гүйцэтгэхэд онлайн толь бичиг хэрхэн ашиглаж байгааг судлан онлайн толь бичгийн хэрэглээний талаар найман асуулга бүхий бичил судалгаа авсан (*Хүснэгт 1. Санал асуулга*).

Энэ судалгааны зорилго нь уул уурхайн мэргэжлээр суралцагч оюутнууд мэргэжлийн хичээлээр бие даан судлахаар өгөгдсөн даалгаврыг гүйцэтгэхдээ онлайн толь бичиг, бусад онлайн эх сурвалжуудыг ашиглах байдлыг судалсан. Судалгааны асуулгыг 2-4 р курсийн нийт 71 оюутнаас хариулт авч дүн шинжилгээ хийсэн. Тоон арга барилыг ашиглан судалгааны үр дүнг боловсруулсан. Онлайн толь бичиг ашиглах нь оюутан суралцагчдын өдөр тутмын хэрэглээ болсон бөгөөд энэ нь тэдний бие даан ажиллах чадварыг хөгжүүлж байгааг харуулж байна.

Хүснэгт 1. Санал асуулга Та саналаа өгөхдөө 1-5 оноогоор дүгнэнэ үү (5 маш сайн санал нийлж байна- 1 огт санал нийлэхгүй байна.)

д/д	Асуулт	1	2	3	4	5
1	Мэргэжлийн хичээлийн даалгавар биелүүлэхийн тулд онлайн толь бичиг ашигладаг.	0	5 7.05%	9 12.7%	29 40.8%	28 39.4%
2	Онлайн толь бичгээс шаардлагатай мэдээллийг олж чаддаг учир ашиглах нь үр дүнтэй байдаг.	0	12 16.9%	16 22.5%	22 31%	21 29.6%

3	Онлайн толь бичгээс үгийн олон утгаас тохирох зөв утгыг хурдан олж авч чаддаг.	3 4.2%	8 11.3%	18 25.3%	20 28.1%	22 31%
4	Онлайн толь бичигт үгийн тодорхойлолт жишээ өгүүлбэр зэрэг олон мэдээллийг олж авч болдог.	0	0	16 22.5%	27 38%	28 39.5%
5	Онлайн толь бичгийн нэр төрөл олон сонголт сайтай байдаг.	9 12.6%	11 15.4%	14 19.7%	18 25.3%	19 26.7%
6	Онлайн толь бичиг ашиглах нь хичээлийн даалгавар гүйцэтгэх цаг хугацаа, орон зай хэмнэдэг.	0	0	16 22.5%	28 39.5%	27 38%
7	Онлайн толь бичгээс үгийн утгыг олох арга барилд илүү сайн суралцах шаардлагатай гэж үзэж байна.	0	5 7%	19 26.8%	22 31%	25 35.2%
8	Мэргэжлийн хичээлийн даалгаврыг гүйцэтгэхдээ онлайн толь бичгүүдийг цаашид ч үргэлжлүүлэн ашигласаар байх болно.	0	10 14%	11 15.5%	28 39.4%	22 31%

Дүгнэлт

Толь бичиг ашиглах ур чадварыг гадаад хэлний сургалтын хөтөлбөрт оруулж оюутан суралцагчдад үгсийн сангийн мэдлэг өөрөөр хэлбэл үгийн бүтэц болон үгийн утгыг зөв ойлгож мэддэг байх талаар зөв ойлголт өгөх хэрэгтэй байна. Онлайн толь бичгийг ашиглахдаа толийн функцүүд хэрхэн ажилладаг, үгээ хэрхэн хайх, олох, сонгох, хайлтыг үр дүнтэй богино хугацаанд хийх зэргийг анхаарах нь чухал юм.

Санал асуулгын дүнгээс харахад онлайн толь бичгийг олонх оюутнууд хэрэглэдэг толиос мэдээллийг олж авч чаддаг ба онлайн толь бичиг нь тэдний цаг хугацааг хэмнэдэг ажээ. Оюутнуудын ихэнх нь онлайн толь бичигт үгийн утгыг жишээ баримтаар ойлгомжтой тайлбарласан байдаг гэжээ. Харин онлайн толь бичгийн нэр төрлийн талаар болон онлайн толь бичгээс үгийн олон утгыг тайлбарласан мэдээллийг тогтон уншиж тохирох зөв утгыг хурдан олж авч сурах талаар анхаарах хэрэгтэй гэж оюутнууд үзсэн байна. Иймээс гадаад хэлний багш нар оюутнуудад толь бичигтэй ажиллах талаар зөвлөж байх нь зүйтэй.

Ашигласан ном хэвлэл:

Bogaards, Paul. 2003. "Uses and Users of Dictionaries." In Van Sterkenburg, Piet, ed. A Practical Guide to Lexicography, 26–33. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tlrp.6>

Boonmoh, A. (2012). E-dictionary use under the spotlight: students' use of pocket electronic dictionaries for writing. *Lexikos* 22, 43–68.

Campoy-Cubillo, María del Carmen. 2021. "Fostering Learners' Online Dictionary Skills through Active Dictionary Rubrics." *Lexikos* 31 (AFRILEX-reeks/series 31): 487–510. <https://doi.org/10.5788/31-1-1663>

Chen, Y. 2017. 'Dictionary Use for Collocation Production and Retention: A CALL-Based Study.' *International Journal of Lexicography* 30.2: 225–251

Chi, Man Lai Amy. 2020. "Reconstructing the Lexicographical Triangle through Teaching Dictionary Literacy to Teachers of English." *Lexicography: Journal of ASIALEX* 7 (1–2): 79–95. <https://doi.org/10.1007/s40607-020-00066-x>

Dziemianko, A. (2012). On the use (fullness) of paper and electronic dictionaries. In Granger & Paquot (eds.), *Electronic lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 319–337.

Liu, Lin. 2014. "The Integration of Dictionary Use Strategy Training into Basic English Class." *Theory and Practice in Language Studies* 4 (10): 2138–2143. <https://doi.org/10.4304/tpls.4.10.2138-2143>

- Lopera, Sergio Alonso. 2019. "Effects of Reading Strategy and Dictionary Instruction in an Undergraduate Foreign Language Reading Comprehension Group." *Folios* 50: 127–138. <https://doi.org/10.17227/folios.50-10226>
- Schmar-Dobler, Elizabeth. 2003. "Reading on the Internet: The Link between Literacy and Technology." *Journal of Adolescent & Adult Literacy* 47 (1)
- Stockwell, Glenn, and Hayo Reinders. 2019. "Technology, Motivation and Autonomy, and Teacher Psychology in Language Learning: Exploring the Myths and Possibilities." *Annual Review of Applied Linguistics* 39: 40–51. <https://doi.org/10.1017/S0267190519000084>
- Дугармаа С., Нямдолгор М., Оюунсайхан Б. Шинжлэх ухаан, техникийн нэр томъёог Гүүгл орчуулга ашиглан орчуулах нь МУИС-ийн "Орчуулгазүй" Эрдэм шинжилгээний цувралын №11(591) (х.36-43) 2023 он.

ДУУ, ДҮРС БИЧЛЭГ, ЯРИАНЫ АНГЛИ-МОНГОЛ МАШИН ОРЧУУЛГА

Б.Бат-Эрдэнэ⁷

Abstract: In modern times, thanks to technological developments, the use of machine translation has simplified the work methods of translators, saved time, and increased labor productivity. The process of translating audio, video, and speech from the source language to the target language used to take a lot of time and manpower to translate using traditional translation methods, but the use of machine translation has created new advances in the field of translation studies, combining theory and practice to make realistic calculations and produce highly probable machine translation results. However, the quality of translation directly depends on the quality of the input sentence, and first the English voice needs to be recognized and converted to text with high quality. After that, it is translated into the target language, and finally converted into speech in the target language. The main purpose of this research work is to conduct basic research on the development of English-Mongolian machine translation software that translates audio, video, and speech in real time.

Түлхүүр үг: англи-монгол орчуулга, яриа таних, бичвэрийг яриа болгон хөрвүүлэх, нейрон сүлжээнд суурилсан машины орчуулга

1. Удиртгал

Дараах судлаачдын судалгааны бүтээл нь эх хэл боловсруулах хийгээд машин сургалтын салбарт гүн гүнзгий нөлөө үзүүлж, орчин үеийн хэлний загвар, алгоритмын хөгжлийг бий болгосон.

Bahdanau et al. (2015) нейрон сүлжээнд суурилсан машин орчуулгад анхаарлын механизмын тухай ойлголтыг танилцуулж, загваруудад оролт, гаралтын дарааллыг илүү үр дүнтэйгээр тохируулах боломжийг олгосон. Энэхүү нээлт нь машин орчуулгын системд хувьсгал хийж, илүү үнэн зөв, контекст хамааралтай орчуулгыг хөгжүүлэхэд хүргэсэн. Тэдний ажил нь NLP-ийн seq2seq загваруудын дараагийн ахиц дэвшлийн үндэс суурийг тавьсан юм.

Vaswani et al. (2017) Хувирган өөрчлөх архитектурыг нэвтрүүлсэн бөгөөд энэ нь үгсийн хоорондын харилцааг дарааллаар нь олж авахын тулд өөртөө анхаарал хандуулах механизмд тулгуурладаг. Энэхүү архитектур нь NLP-ийн янз бүрийн даалгавруудад хамгийн сүүлийн үеийн гүйцэтгэлд хүрч, олон тохиолдолд давтагдах нейрон сүлжээ (RNN) болон конволюцийн нейрон сүлжээ (CNN) -ний гүйцэтгэлээс давж гарсан.

Peters et al. (2018) үгийн контекст хамааралтай утгыг агуулсан үг оруулах аргыг бий болгосон. Тэдний судалгааны гол давуу тал их хэмжээний бичвэр өгөгдлүүд дээр бэлтгэгдсэн хоёр чиглэлтэй урт богино хугацааны санах ой ашигладагт оршино.

⁷ ХУИС, доктор

Wang et al. (2019) хувирган өөрчлөх архитектурыг машин орчуулгад зориулж гүйцэтгэх чадварыг сайжруулах арга техникийг санал болгосон. Тэдний ажил нь илүү үр дүнтэй сургалтын алгоритмууд болон орчуулгын нарийн төвөгтэй даалгавруудыг илүү нарийвчлалтай, хурдтайгаар шийдвэрлэх чадвартай ба нүсэр хэлний загваруудыг хөгжүүлэхэд хувь нэмэр оруулсан.

OpenAI компанийн бүтээсэн хиймэл оюун ухаантай харилцан ярианы программ болох ChatGPT (OpenAI, 2023), Anthropic компанийн Claude (Aman, 2023), Google компанийн хөгжүүлсэн Gemini (Gemini team and Google, 2024), Meta код болон сургагдсан загварыг нээлттэй эх сурвалжтайгаар байршуулсан Llama (Llama Team and Meta, 2023), мөн нээлттэй эх сурвалжтайгаар байршуулсан DeepSeek (DeepSeek AI, 2025) зэрэг LLM хүнтэй төстэй харилцан ярианы мэдрэмжийг хэрэглэгчдэд хүргэхийн тулд эх хэлний боловсруулалтыг маш өндөр түвшинд хийдэг болжээ.

Batsukh, BE (2023) өгүүлбэрийн бүтэц, хүрээг нейрон сүлжээнд суурилсан машины орчуулгын системд хэрхэн сургаж болох талаар өгүүлсэн.

Alec Radford болон түүний нөхөд 2022 оны судалгаандаа яриа танилтын хялбаршуулсан аргыг танилцуулсан бол Hideyuki Tachibana нөхдийн хамтаар 2017 онд яриа бичвэр хоёрыг ашиглан сургах боломжтой бичвэрийг ярианд хөрвүүлдэг аргачлалыг нээсэн.

Судлаачид цаашид эдгээр суурь судалгаанууд дээр тулгуурлан, NLP системийн чадавхыг сайжруулахын тулд шинэ боломжуудыг эрэлхийлэн судалсаар байна.

2. Судалгааны арга, хэрэглэгдэхүүн

Статистикийн машин орчуулга (SMT) нь зэрэгцээ хөмрөг болох хоёр ба түүнээс дээш хэлээр бичигдсэн, харилцан орчуулагдсан бичвэрийн багц дээр суурилдаг. Эдгээр хөмрөгүүд нь статистикийн загварт зориулсан сургалтын өгөгдөл болно. Зэрэгцээ хөмрөг SMT -ийн суурь болж, харилцан орчуулагдсан олон хэлний эх бичвэрийн түүврийг бүрдүүлдэг. Энэхүү найдвартай өгөгдлүүдийн багц нь хэл хоорондын уялдаа холбоог ойлгох, үнэн зөв орчуулгыг бий болдог юм. Зэрэгцээ хөмрөг бий болгоход нөр их хөдөлмөр ордог бөгөөд янз бүрийн чиглэлээр төрөл бүрийн бичвэрүүдийг нэгтгэн орчуулгыг эмхэтгэх шаардлагатай болдог. Тодорхойлбол зэрэгцээ хөмрөг нь SMT загваруудыг сургахад гол үүрэг гүйцэтгэдэг бөгөөд хос хэлний нарийн ухагдахууныг ойлгож, үнэн зөв орчуулга хийх боломжийг олгодог. Тэдгээрийн хэрэглээ нь машин орчуулга төдийгүй, эх хэлний боловсруулалт, дарааллын загварчлал гэх мэт өргөн хүрээний салбарт хувь нэмэр оруулдаг. Бид математик загварчлал талаас Бэйсийн шийдвэрийн дүрэм болон хамгийн их үнэний хувь бүхий аргыг, компьютерын ухааны үүднээс хиймэл оюуны гол арга болох гүн сургалтын аргыг, гуравдугаарт орчуулгын загварт шаардлагатай математик хэл шинжлэлийн болон хөмрөг хэл шинжлэлийн гол гол аргуудыг сонгон ашигласан. Энэхүү ажил нь өгүүлбэрт тохируулсан эх бичвэр болон зорилтот өгүүлбэрүүдээс бүрдсэн зэрэгцээ хөмрөг шаарддаг хяналттай сургалтын үйл явц. Үүнийг мөн хоёр хэлний хөмрөг гэж нэрлэх ба аливаа эрэмбэлэгдсэн 2 хэлний хувьд бие бие рүүгээ орчуулагдах боломжтой байна гэсэн үг. Хөмрөгийн зорилтот хэл эх өгүүлбэрийн лавлагаа орчуулгыг агуулдаг. Бид системийг сургахад ашигладаг зэрэгцээ хөмрөг сургалтын өгөгдлийн багц (train) болон параметрийг тааруулах эсвэл сургалтын явцад суралцах хурдны хуваарьт өөрчлөлт оруулах зэрэгт ашигладаг жижиг зэрэгцээ хөмрөг хөгжүүлэлтийн өгөгдлийн багц (dev) хоёрыг тус тусад нь бэлтгэж оруулдаг. Гүн сургалт дууссаны дараа орчуулгын системийн гаралтыг үнэлэхийн тулд нэг буюу хэд хэдэн тестийн өгөгдлийн багц (test) ашигладаг. Бид сургалтдаа United Nations Parallel Corpus, Wikimatrix, OpenSubtitles зэрэг нээлттэй эхийн хөмрөгүүдийг орчуулга хийх замаар Англи Монгол хэлний холимог зэрэгцээ

хөмрөгийг бий болгож хэрэглэсэн. Харин яриа таних алхамд бид OpenAI whisper, Coqui, Realtime open source STT загваруудыг хөглөх сургалт хийж оруулсан ба англи хэлээрх танилтын үнэний хувь хэрэглээнд оруулахад хангалттай байлаа.

а. Үгийн оноолт

Үгийн оноолт гэдэг нь эх болон зорилтот дараалал дахь үгсийн хооронд үгийн түвшний хамаарлыг хэлнэ. Ихэвчлэн зэрэгцээ хөмрөгийг үгийн түвшинд харгалзуулан тэмдэглэдэггүй. Тиймээс Үгийн харгалзааг автоматаар тооцдог. Үндсэн санаа нь $T \subseteq \{1, 2, \dots, K\} \times \{1, 2, \dots, L\}$ гэсэн үгийн харгалзаа нь $k \in \{1, 2, \dots, K\}$ эх бичвэрийн индексүүдийн хамаарал гэж тодорхойлдог ба зорилтот өгүүлбэрийн индексүүд $l \in \{1, 2, \dots, L\}$ болно гэсэн үг. Үгийн харгалзааг далд хувьсагчийн дараалал хэлбэрээр (Brown et al., 1993), (Vogel et al., 1996) нэвтрүүлж болно. Энэхүү аргачлалыг ашигласнаар үг, өгүүлбэрийн бүтцийг илүү нарийн тодорхойлж орчуулгын загвартаа тусгах боломж бүрддэг. Бид CoNLL-U (Buchholz & Marsi, 2006) форматыг ашиглан монгол хэлний үг, өгүүлбэрийн бүтцийг тодорхойлсон. Өөрөөр хэлбэл орчуулгын магадлалыг уртын магадлал, харгалзуулах магадлал болон лексик магадлал болгон задалдаг формат гэж ойлгож болно.

б. Орчуулгын загварууд ба хэлний загварууд

Орчуулгын загвар нь тухайн эх хэлний үгс ба тэдгээрийн орчуулгад үндэслэн магадлал бий болдог. Эдгээр магадлал үүсгэхэд сургалтын үе шатанд зэрэгцээ хөмрөг ашиглан сургадаг. Орчуулгын загварууд нь машин орчуулгын салбарт гол үүрэг гүйцэтгэдэг. Сургалтын үе шатанд эдгээр загварууд зэрэгцээ хөмрөг дотроос мэдээлэл цуглуулж, нарийн төвөгтэй хэлний тохиргоог сурч эх болон зорилтот үг, хэллэгүүдийн хоорондын хамаарлын талаарх ойлголтыг гүнзгийрүүлдэг. Орчуулгын загвар нь үндсэндээ хэл шинжлэлийн хяналтын үүрэг гүйцэтгэдэг бөгөөд өгөгдсөн үг хэллэгт өөр өөр орчуулгын магадлалыг тооцно.

Сургалтын үйл явц нь орчуулгын загварын параметруудийг оновчтой болгох, орчуулгын хамгийн боломжит хувилбаруудын талаарх жинд үндэслэн шийдвэр гаргах чадварыг сайжруулахад оршино.

Хэлний загварууд нь зорилтот хэлээрх үгсийн дарааллын магадлалыг тооцоолох үүрэгтэй тул машин орчуулгын салбарын хэсэг юм. Энэхүү үнэлгээ нь зорилтот хэлний дотоод бүтэц, хэв маягт суурилдаг бөгөөд хэлний загварт төрөл бүрийн үгсийн дарааллын магадлалыг тооцоолох боломжийг олгоно.

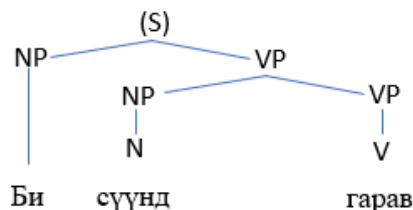
Машин орчуулгын цогц харилцан үйлчлэлд орчуулгын загвар ба хэлний загвар хоорондын ажиллагаа нь динамик буюу үр дүнтэй байдлаар гарч илэрдэг. Өгөгдсөн эх хэллэгийн өөр өөр орчуулгад магадлалыг чадварлаг оноох ба орчуулгын загварыг хэлний загвартай хослуулснаар орчуулга жигд, ойлгомжтой болдог.

Орчуулгын болон хэлний загвараас олж авсан мэдээллийг нэгтгэснээр машин орчуулгын систем нь эх сурвалжийн агуулгыг үнэн зөв гаргаад зогсохгүй зорилтот хэлний онцлог, хэв маягт нийцсэн орчуулгыг бий болгохыг эрмэлздэг. Үүний үр дүнд орчуулга болон хэлний загварчлалын зохицол нь харилцан уялдаатай, нөхцөл байдалд тохирсон бол хэл шинжлэлийн хувьд боловсронгуй орчуулгыг бий болгоно.

с. Монгол хэлний өгүүлбэрийн бүтэц, хүрээ

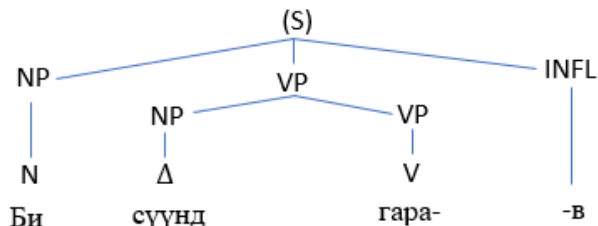
Бичмэл эхийн автомат хэл шинжлэлийн шинжилгээ, тухайлбал синтаксын хамаарлыг задлан шинжлэх, зарим талаараа ярианы хэлний үг зүйн хэсгийг тэмдэглэнэ. Өгүүлбэрийг задлан шинжлэх нь эх хэлний боловсруулалтын (NLP) сонгодог даалгавар бөгөөд хэрэглээний хэл шинжлэлийн салбарт хэлийг цаашид гүнзгийрүүлэн судлах нэг томоохон гарц болдог. Бүрэн хяналттай нэг хэлний өгөгдөлд тулгуурласан задлан шинжилгээнд бид treebank ашиглан CoNLL-

U форматаар үг, өгүүлбэрийн бүтцийг хадгалдаг (Dozat et al., 2017). Өгүүлбэрийн модны хамгийн том бөгөөд нийтлэг хоёр ангилал нь хэлхцийн бүтцийн мод ба хамаарлын мод юм. Хэлхцийн бүтцийн мод (Chomsky, 1956) нь өгүүлбэрээс хэлхэц, хэлхцээс ганц үгтэй болох хүртэл өгүүлбэрийг задлан шинжилдэг. Үг, өгүүлбэрийн бүтцийн хамаарлыг харуулсан мод (Tesnière, 1959) бие даасан үгсийн хоорондын өгүүлбэрийн харилцааг тогтоодог. Өгүүлбэрийг задлан шинжлэхэд өгүүлбэрийн гүн бүдүүвч ашигладаг. Уламжлалт хэл зүйн үүднээс S=“Би сүүнд гарав” гэж өгүүлбэр авбал би гарав, сүүнд гарав гэж задална. Гэтэл би гарав гэсэн нийлэмжийн гарав бүрэлдэхүүн “гара-, -в” гэсэн бие даасан хоёр утгат хэсгээс бүрдсэн гэж үзэх тул -в хэл зүйн бүтээвэр “би-” -тэй хэлбэр хийгээд утгын үүднээс шууд биш дам холбоотой байна. Тэгэхээр түүнийг нийлэмж гэж үзэх нь дутагдалтай. Өөрөөр хэлбэл, түүнийг өгүүлбэрийн бүтэц дэх хамаарах бүтэц гэж үзэх боломжгүй. Харин тухайн өгүүлбэрт цагийн утга илэрхийлсэн -в бүтээвэр нь өгүүлбэрийн бүтэцэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг тул залруулах дүрмээр түүнийг нэр, үйлтэй тэнцэхүйц бүрэлдэхүүн хэмээн үзэх болсон. Хэдийгээр Чомскийн өгүүлбэрийн гүн бүтцийн анхны хувилбар нь $S \rightarrow NP VP$ байсан боловч түүнийг хожим дахин залруулан $S = (INFLP)$ гэж томъёолоод залруулах дүрэм хэмээн нэрийдэх болжээ (Равдан, 2020). Эхний томъёоллоор дээрх өгүүлбэр (S)-ийг дүрсэлбэл (Зураг 1):

Зураг 1. Өгүүлбэрийн гүн бүтцийн анхны хувилбар (Равдан, 2020)

Удаах томъёоллоор дээрх өгүүлбэр (S)-ийг дүрсэлбэл (Зураг 2):

Зураг 2. Өгүүлбэрийн гүн бүтцийн залруулах дүрэм (Равдан, 2020)

Монгол хэлний хувьд албан ёсны нийтэд хүртээл болгосон UD (Universal Dependency) хараахан гараагүй байгаа тул энэ загварыг шууд ашиглах хүндрэлтэй байлаа.

d. Нейрон сүлжээний давхарга

Хиймэл оюун ухааны хамгийн чухал ойлголт нь хиймэл нейрон сүлжээ буюу зүгээр л нейрон сүлжээ гэж нэрлэдэг хүний тархинд байдаг механизмуудаас санаа авсан тооцооллын загварууд бөгөөд голчлон ангилах ажлыг загварчлахад ашигладаг. Нейрон сүлжээг 1943 онд анх нэвтрүүлсэн (McCulloch & Pitts, 1943). Эхний жилүүдэд зөвхөн тоглоомын ажилд ашиглах боломжтой байсан ч өндөр уян хатан чанар, хурдан бөгөөд хямд тооцооллын нөөц боломжийн улмаас сүүлийн 20 жилд өргөн хэрэглэгдэх болсон. Эдгээр нь өөр хоорондоо холбогдсон олон перцептонуудаас бүрддэг. Өгөгдсөн перцептронд хангалттай хэмжээний перцептрон холбогдсон бол энэ перцептрон ч бас асах ёстой. Перцептрон бол нейрон сүлжээн дэх хамгийн жижиг нэгж юм. Хүний тархины нейронуудаас санаа авч загварыг нь гаргасан. Энэ загвар бодит нейроноос

бага хүчин чадалтай боловч хиймэл оюуны олон төрлийн хэрэглээнд хангалттай хүчтэй бөгөөд өндөр үр дүнтэйгээр тооцоолох боломжтой (Gidon et al., 2020). Олон давхаргат перцептрон нь нейрон сүлжээний үндсэн архитектур юм (Rumelhart et al., 1986), (Werbos, 1988), (Bishop, 1955). Перцептронууд олон давхаргад хуваагдаж, хоорондоо холбогдсон байдаг. Хэрэв тэдгээрийн мэдээлэл зөвхөн урагшлах боломжийг олгодог давтагдах боломжгүй холбогдсон бол тэдгээрийг дамжуулагч нейрон сүлжээ гэж нэрлэдэг. Хэрэв бид бүрэн холбогдсон сүлжээтэй ажиллаж байгаа бол хоёр давхаргыг холбох нь эхний давхаргын зангилаа бүрийн гаралтыг хоёр дахь давхаргын зангилаа бүрийн оролттой холбохтой тэнцүү юм. Бүрэн холбогдсон сүлжээ нь хамгийн өргөн тархсан сүлжээ юм. Бүрэн холболтууд нь матрицын үржүүлэх хэлбэрээр үр дүнтэй загварчлагдах боломжтой тул тооцооллыг хялбаршуулдаг. Дор хаяж нэг давхаргыг оролтын давхарга болгон ашигладаг. Оролтын давхаргын идэвхжүүлэлтийг тооцооллын оролт болгон вектороор өгдөг. Үүний нэгэн адил загвар нь дор хаяж нэг гаралтын давхарга агуулдаг. Гаралтын давхаргын утгууд нь загварын таамаглал юм. Судалгааг боловсруулах явцдаа нейрон сүлжээний загваруудад ихээхэн анхаарал хандуулсан. Яриа таних, нүүр хувирал таних болон компьютерын алсын хараа зэрэг чиглэлүүдэд хүчтэй нөлөө үзүүлсэн гүн нейрон сүлжээний загваруудыг машины орчуулгын загвар дээр туршиж, хэрэглээнд нэвтрүүлээд удаагүй байна. Нейрон сүлжээг машины орчуулгад ашиглах анхны санааг (Allen, 1987) гаргаж байсныг тэмдэглэх нь зүйтэй. Эхэндээ нейрон сүлжээнд суурилсан загваруудыг үг, өгүүлбэрийн бүтцийг харгалзан үздэг системд нэмэлт загвар болгон нэвтрүүлсэн. Удалгүй нейрон сүлжээнд суурилсан загварууд машины орчуулгын үндсэн хөдөлгүүр болж, энэ аргыг нейрон сүлжээнд суурилсан машины орчуулга гэж нэрлэжээ (Sutskever et al., 2014). Тус арга нь зөвхөн нэг загвар ашиглан машины орчуулгын системийг хялбаршуулдаг учраас бус, харин нэмэлт завсрын алхмуудыг шаардалгүйгээр эцсийн орчуулгыг хурдан шуурхай хийдэг учраас олон нийтэд таалагдсан байж болох. Заавал олон загвар ашигладаг үг, өгүүлбэрийн бүтцийг харгалзан үздэг системтэй харьцуулахад, нейрон сүлжээнд суурилсан машины орчуулга нь илүү энгийн, цэвэрхэн, бүр үг, өгүүлбэрийн бүтцийг харгалзан үздэг системээс ч илүү байдаг. Өнөөдөр судалгааны ажлаа бичиж байгаа яг энэ үед ч нейрон сүлжээнд суурилсан машины орчуулга тооцооллын хэл шинжлэл тэр дундаа машины орчуулгын салбарт давамгайлсан хандлага хэвээр байна.

Гүн нейрон сүлжээнүүд эх хэлний боловсруулалтын даалгавруудад улам бүр түгээмэл болж байна (Akbik et al., 2018). Үгсийг салангид бие даасан хэсэг гэж үздэг тоололд суурилсан загваруудаас ялгаатай. Нейрон сүлжээ нь салангид үгсийг тасралтгүй орон зайд буулгаж, үг бүрийг бодит утгын вектор хэлбэрээр илэрхийлдэг. Эдгээр тасралтгүй дүрслэл нейрон сүлжээг бүхэлд нь сургах процедурын нэг үндсэн хэсэг болно. Яг ийм дүрслэл үг хэллэгийг загварчлахад онцгой ач холбогдолтой байдаг, учир нь үгс тэдгээрийн хоорондын зайг тооцоолох боломжийг олгодог. Үгс тэдгээрийн зайг ашиглан үгс утгын хувьд хоорондоо ойр байгаа эсэхийг тодорхойлох боломжтой. Харьцуулбал, салангид үгст суурилсан загварууд нь үг хоорондын ийм утгын харилцааг тодорхойлж чадахгүй. Үргэлжилсэн орон зайн үгийн дүрслэлийг бий болгоход ашигладаг нейрон сүлжээнээс өөр аргууд байдаг хэдий ч одоогоор орчуулгын салбарт хэрэглээ нь багасаж байгаа (Landauer & Dumais, 1997). Үг хэллэгээс цааш үгийн дараалал руу шилжих үед нейрон сүлжээ нь тоонд суурилсан загварт байдаггүй ерөнхийллийг ашигладаг. Жишээлбэл, тоололд суурилсан хэлний загварууд нь өгөгдлөөс ангид үгсийн дараалалд тэг магадлалын утгыг оноох (Ney et al., 1994) аргыг ашигладаг. Тэг магадлалын утгууд нь олон төрлийн их өгөгдөл, эх бичвэрийг агуулсан статистик өгөгдөлд суурилсан аргууд эсвэл магадлалын гинжин дүрмийг хэрэглэхэд бэрхшээлтэй байдаг тул тэг магадлалаар үржүүлснээр нийт тэг оноо авахад хүргэдэг.

Харин нейрон сүлжээ нь сургалтын явцад ажиглагдаагүй үгийн дарааллын 0-ээс өөр магадлалыг тооцоолох чадвартай. Нейрон сүлжээний загвар нь оролтын утгыг гаралтын утгуудтай харьцуулах функцийг барагцаалагч юм. Энэхүү судалгаанд нейрон сүлжээний оролт нь нэг ба олон үг, өгүүлбэр, эх бичвэр байх бөгөөд гаралт нь сургагдсан загварын хамгийн өндөр магадлалтай дараалал юм. Мэдээж хэрэг бид эх бичвэрийг өгүүлбэрүүдэд задалж, өгүүлбэр бүрийн хувьд нейрон сүлжээний гаралт болгон хувиргаж байгаа.

Нейрон сүлжээ нь ихэвчлэн оролтын, далд, гаралтын давхарга зэрэг олон давхаргат бүтэцтэй байдаг. Бид хэлний загварчлал, машины орчуулгад эдгээр давхаргуудыг нарийвчлан авч үздэг.

3. Дуу, дүрс бичлэг, ярианы англи-монгол машин орчуулга

Орчуулгын загварын магадлалыг A , хэлний загварчлал болон BPE ашигласан илэрцийн загварын магадлалыг B , үг, өгүүлбэрийн бүтэц, өгүүлбэрийн хүрээг тодорхойлох загварын магадлалыг C гэе. Нэгэнт бид монгол хэлний өгөгдсөн өгүүлбэрт хамгийн сайн тохирох англи хэлний өгүүлбэрийг хайж байгаа учир A , B , C -ийн аль алиных нь хувьд хамгийн сайн байх хувилбарыг олох хэрэгтэй.

Одоо байгаа нейрон сүлжээнд суурилсан машины орчуулгын загварууд нь эдгээр гурван загварын нэгдэл байдлаар машины орчуулгын асуудлыг шийдэж ирсэн. Өөрөөр хэлбэл, бие биеэсээ хамаарсан нэг цогц загвар гаргаж авахыг эрмэлзсэн гэж ойлгож болно. Энэ нь нэг талаас машины орчуулгыг судлаач бүр хийх, турших боломжтой болж байгаа ч сургалт явуулах машины хүчин чадал асар өндөр байхыг шаардаж байгаа. Харин бидний хувьд илүү модульчилсан төхөөрөмжийн хүчин чадал бага шаардах загварыг илүүд үзсэн. Учир нь одоогоор машины орчуулгын салбарт монгол хэлтэй хосолсон эрэмбэлэгдсэн хос зэрэгцээ хөмрөг дутмаг, монгол хэлний үг, өгүүлбэр зүйн бүтэц олон улсын нийтлэг UD -д бүртгэгдээгүй, хэлний загварыг BPE ашиглан сургасан туршилт ховор, туршилт явуулах өндөр хүчин чадал бүхий тоног төхөөрөмж дутмаг зэрэгтэй холбоотой. Магадлалын тодорхойлолт ёсоор $P(B/A) = P_A(B)$ нь A нөхцөл дахь B үзэгдлийн магадлал. Одоогоор бидний гаргаж байгаа загвар нь дээр дурдсан 3 загварын шаталсан хэлбэр бөгөөд тус тусдаа үл хамаарах загвараас хамааруулж эцсийн орчуулгаа хийж байгаа юм. Цаашид энэ загварууд дээр өөр нөхцөл нэмэгдэх болгонд тэр болгоны нөхцөлт магадлалыг олох шаардлага гарна. Энэ тохиолдолд бид $A = A_1, B = A_2, C = A_3$ гэх мэтчилэн шаталсан загвар нэмэгдэх тусам нэмэгдсэн тоогоор n хүртэл нөхцөлийг өсгөж болох юм (Томьёо 4).

$$P(A) \cdot P(B/A) = P(B) \cdot P(A/B) \quad (2)$$

Нэгэнт дээрх томьёо хүчинтэй байдаг тул үүнийг дурын $A_1, A_2, \dots, A_n$ -ийн хувьд бодъё.

$$P(A_1 A_2 \dots A_n) = P(A_n / A_1 A_2 \dots A_{n-1}) \cdot P(A_1 A_2 \dots A_{n-1}) \quad (3)$$

Энэ мэтээр $P(A_1)$ хүртэл давтал бидний гаргасан загварын магадлал дараах байдалтай болно.

$$P(A_1 A_2 \dots A_n) = P(A_n / A_1 A_2 \dots A_{n-1}) \cdot P(A_{n-1} / A_1 A_2 \dots A_{n-2}) \cdot \dots \cdot P(A_2 / A_1) \cdot P(A_1) \quad (4)$$

4. Судалгааны үр дүн

Хэлний дүрэм, өгүүлбэрийн хүрээг загварчлахдаа эхлээд монгол хэлний өгүүлбэрийн ерөнхий хамаарлыг графикаар дүрсэлсэн. Түүний дараа CoNLL-U форматаар хадгалж Stanford загвар ашиглан сургаж боловсруулалтдаа ашигласан. Зарим тохиолдолд олон хэлээр ярьж байгаа тохиолдолд хэлийг таних шаардлагатай тулгарсан ба language detector программыг орчуулгын программдаа мөн нэмсэн. Бид судалгаандаа дараах Python хэлний сангуудыг ашигласан.

```

from pydub import AudioSegment
import math
import requests
import os
import json
from textwrap import wrap
from pvrecorder import PvRecorder
import wave
import struct
Яриаг орчуулах туршилтыг хийхдээ микрофон ашиглан аудиог бичиж авсан.
recorder = PvRecorder(device_index=-1, frame_length=512)
audio = []
try:
    recorder.start()
    while True:
        frame = recorder.read()
        audio.extend(frame)
except KeyboardInterrupt:
    recorder.stop()
    with wave.open(path, 'w') as f:
        f.setparams((1, 2, 16000, 512, "NONE", "NONE"))
        f.writeframes(struct.pack("h" * len(audio), *audio))
finally:
    recorder.delete()
sound = AudioSegment.from_wav('file.wav')
sound.export('file.mp3', format='mp3')
split_audio("file.mp3")
Дуу хоолойг дараах кодыг ашиглан хуваасан.
ig = 0
# Path
def split_audio(file_path, segment_length=0.5*60*1000): # 30 seconds in milliseconds
    audio = AudioSegment.from_file(file_path)
    total_length = len(audio)
    num_segments = math.ceil(total_length / segment_length)
    for i in range(num_segments):
        start_time = i * segment_length
        end_time = min((i + 1) * segment_length, total_length)
        segment = audio[start_time:end_time]
        output_file = f"{file_path[:-4]}_part{i+1}.mp3"
        segment.export(output_file, format="mp3")
        print(f"Exported: {output_file}")
        print(f"i=",i)
    global ig
    ig = i

```

Орчуулгын программыг бид боловсруулж дотоод сүлжээнд байршуулсан ба Whisper API, UNTranslate API, Language Detector зэргийг холбож ашигласан. Энэ нь хөгжүүлэлтийн хурдыг эрс нэмэгдүүлсэн ба серверийн хүчин чадлыг зөв хуваарилахад тус дөхөм болсон. Туршилтын серверийн хүчин чадлаас хамааран ажиллах хурд бусад системүүдтэй харьцуулахад удаан байсныг энд тэмдэглэе.

5. Дүгнэлт

Дуу, дүрс бичлэг, ярианы зөв хуваарьтай хадмал тайлбар үүсгэж чадвал зөв орчуулсан хадмал орчуулгыг автоматаар үүсгэж болно. Өөрөөр хэлбэл өгүүлбэрийн төгсгөлийг зөв таньж, хадмал тайлбарыг зөв үүсгэснээр орчуулгын чанарт эергээр нөлөөлж байгаа нь туршилтын үр дүнгээр харагдлаа. Ялангуяа өргөн хэрэглээний бичвэр орчуулахад нэн тохиромжтой нь судалгааны үр дүнгээр батлагдсан. Нөгөө талаас олон хэлээрх яриаг таньж зөв орчуулах үед эхлээд хэлийг маш зөв таних шаардлагатай тулгарч байлаа. Цаашид энэхүү туршилт судалгааны үр дүнг ашиглан олон хэлний яриаг автоматаар таньж орчуулдаг машин орчуулгын систем боловсруулахаар ажиллаж байна.

Ном зүй

- Равдан, Э.** (2020a). *Хэрэглээний хэл шинжлэл*. Улаанбаатар: Удам соёл хэвлэх үйлдвэр. [Ravdan, E. (2020). *Kheregleenii khel shinjlel*. [Applied Linguistics] Ulaanbaatar: Udam soyol LLC.]
- Akbik, A., Blythe, D., & Vollgraf, R.** (2018). Contextual String Embeddings for Sequence Labeling. *27th International Conference on Computational Linguistics*, 1638–1649. Retrieved from <https://github.com/zalandoresearch/flair>
- Allen, R. B.** (1987). Several Studies on Natural Language and Back-Propagation. *IEEE International Conference on Neural Networks*, 335–341.
- Aman Priyanshu, Yash Maurya, Zuofei Hong.** (2023). AI Governance and Accountability: An Analysis of Anthropic’s Claude
- Alec Radford, Jong Wook Kim, Tao Xu, Greg Brockman, Christine McLeavey, Ilya Sutskever.** (2022). Robust Speech Recognition via Large-Scale Weak Supervision. arXiv
- Bahdanau et al.** Neural Machine Translation by Jointly Learning to Align and Translate 2015
- Batsukh, BE.** (2023). Sentence Structure and Boundary for Deep Neural Machine Translation Alignment Model. In: Arai, K. (eds) *Proceedings of the Future Technologies Conference (FTC) 2022, Volume 3*. FTC 2022 2022. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 561. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-18344-7_36
- Bishop, C. M.** (1955). *Neural Networks for Pattern Recognition*. CLARENDON PRESS. OXFORD.
- Brown, P. F., della Pietra, S. A., della Pietra, V. J., & Mercer, R. L.** (1993). The Mathematics of Statistical Machine Translation: Parameter Estimation. *Computational Linguistics*, 19(2), 263–311. Retrieved from <https://aclanthology.org/J93-2003>
- Buchholz, S., & Marsi, E.** (2006). CoNLL-X Shared Task on Multilingual Dependency Parsing. *Proceedings of the Tenth Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL-X)*, 149–164. Retrieved from <https://aclanthology.org/W06-2920>
- Chomsky, N.** (1956). Three models for the description of language. *IRE Transaction on Information Theory*, 11–124.
- DeepSeek-AI,** (2025). DeepSeek-R1: Incentivizing Reasoning Capability in LLMs via Reinforcement Learning

- Dozat, T., Qi, P., & Manning, C. D.** (2017). Stanford's Graph-based Neural Dependency Parser at the CoNLL 2017 Shared Task. *Proceedings of the CoNLL 2017 Shared Task: Multilingual Parsing from Raw Text to Universal Dependencies*, 20–30. <https://doi.org/10.18653/v1/K17-3002>
- Gemini team and Google.** (2024). Gemini 1.5: Unlocking multimodal understanding across millions of tokens of context
- Gidon, A., Zolnik, T. A., Fidzinski, P., Bolduan, F., Papoutsis, A., Poirazi, P., Holtkamp, M., Vida, I., & Larkum, M. E.** (2020). Dendritic action potentials and computation in human layer 2/3 cortical neurons. *Science (New York, N.Y.)*, 367(6473), 83–87. <https://doi.org/10.1126/science.aax6239>
- Hideyuki Tachibana,** Katsuya Uenoyama, Shunsuke Aihara, (2017). Efficiently Trainable Text-to-Speech System Based on Deep Convolutional Networks with Guided Attention. arXiv
- Landauer, T. K., & Dumais, S. T.** (1997). Psychological Review A Solution to Plato's Problem: The Latent Semantic Analysis Theory of Acquisition, Induction, and Representation of Knowledge. *Psychological Association, Inc*, 104(2), 211–240.
- Llama Team and Meta.** (2023). The Llama 3 Herd of Models
- Mcculloch, W. S., & Pitts, W.** (1943). A LOGICAL CALCULUS OF THE IDEAS IMMANENT IN NERVOUS ACTIVITY. *BULLETIN OF MATHEMATICAL BIOPHYSICS*, 5.
- Ney, H., Essen, U., & Kneser, R.** (1994). On structuring probabilistic dependences in stochastic language modelling. *Computer Speech & Language*, 8(1), 1–38. <https://doi.org/https://doi.org/10.1006/csla.1994.1001>
- OpenAI.** (2023). GPT-4 Technical Report
- Peters et al.** Deep Contextualized Word Representations. 2018.
- Rumelhart, D. E., Hinton, G. E., & Williams, R. J.** (1986). Learning representations by back-propagating errors. *Nature*, 323, 533–536.
- Sutskever, I., Vinyals, O., & Le, Q. v.** (2014). Sequence to Sequence Learning with Neural Networks. *CoRR*, abs/1409.3215. Retrieved from <http://arxiv.org/abs/1409.3215>
- Tesnière, L.** (1959). *Eléments de syntaxe structurale* 'Editions Klincksieck. In *Canadian Journal of Linguistics/Revue canadienne de linguistique* (Vol. 6, Issue 1). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/S0008413100018922>
- Vogel, S., Ney, H., & Tillmann, C.** (1996). HMM-Based Word Alignment in Statistical Translation. *International Conference on Computational Linguistics*, 836–841.
- Vaswani et al.** Attention is All You Need. 2017.
- Wang et al.** Learning Deep Transformer Models for Machine Translation 2019.
- Werbos, P. J.** (1988). Generalization of backpropagation with application to a recurrent gas market model. *Neural Networks*, 1(4), 339–356. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/0893-6080\(88\)90007-X](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/0893-6080(88)90007-X)

**“ГУРВАН ҮСГИЙН СУДАР” ЗОХИОЛЫН АГУУЛГА БОЛОН
ОРЧУУЛГЫН ОНЦЛОГ**

П.Уянга⁸, Б.Нэргүйжаргал⁹

Товч утга: Хүн төрөлхтний оюун санааны амьдралд гарсан нэгэн том ололт бол хойч үеэ сурсан хүмүүжүүлэх арга зарчмуудыг тодорхойлон гаргаж ирсэн явдал юм. Энэ нь өнөөг хүртэл урт удаан хугацааны туршид улам хөгжин боловсронгуй болсоор байгаа билээ.

Күнз, Сүнз, Мэнз, Лаоз, Жуанз, Гаоз зэрэг эртний гүн ухаантнууд хятад хүний ёс зүй, амьдрах ухаан, ертөнцийг үзэх үзэл, ойлголтын эх үндсийг тавьсан бөгөөд тэд “Зуун овог” /百家姓/, “Мянган үсгийн соёл” /千字文/, “Гурван үсгийн судар” /三字经/, “Дөрвөн бичиг” /四书/, “Таван ном” /五经/ гээд олон ном судар туурвисан нь одоо хэр хятадын сэтгэхүй, харилцааны суурь дэвсгэр болдог аж.

Гэрийн сургуулийн хичээлийн хэрэглэгдэхүүн “Гурван үсгийн судар” зохиолын агуулгыг сурах—журмыг мэдэх—ачлах гэсэн зарчмаар томъёолж болох юм. Өөрөөр хэлбэл гэрийн сургуулиар олгох сургалт хүмүүжил нь хүнийг жинхэнэ хүн болгох зарчимд тулгуурлаж байжээ гэсэн үг юм.

Энэхүү зохиол нь 3 үсэгтэй шүлгийн хэлбэрээр бичигдсэн учир унших, цээжлэхэд хялбар, товч бөгөөд хүүхдэд боловсрол олгоход чиглэсэн тул дэлхийн олон орны судлаачдын сонирхлыг татаж Англи, Франц, Орос, Япон, Солонгос, Монгол, Вьетнам, Герман, Испани зэрэг хэлнээ орчуулагдсан бөгөөд эдгээр орчуулга нь тухайн орны соёл, боловсролын онцлогтой уялдан орчуулагдсан байдаг.

Түлхүүр үг: судар, сургах, хүмүүжүүлэх, орчуулга, онцлог

Нэг. “Гурван үсгийн судар” зохиолын агуулгын тухай

Хятадын эртний гүн ухаантнууд “Зуун овог”, “Мянган үсгийн соёл”, “Гурван үсгийн судар”, “Дөрвөн бичиг”, “Таван ном” гээд олон судар туурвисан бөгөөд эдгээр нь цөм гэрийн сургуулийн анхлан үздэг үндсэн сурах бичиг билээ.

“Гурван үсгийн судар”¹⁰ зохиол нь хэдийгээр мянга гаруйхан үсэгтэй боловч тухайн үеийн феодал ангийнханд ихэд хүндлэгдэж байв. Чин улсын феодал ангийн ноёрхогчид: «Анхлан сургуульд орсон найман наснаас дооших хүүхэд» энэхүү судрыг заавал унших ёстой сурах бичиг болгож тогтоосон байдаг.

⁸ МУИС, ШУС, Ази судлалын тэнхимийн дэд профессор, доктор

⁹ МУИС, ШУС, Ази судлалын тэнхимийн дэд профессор, доктор

¹⁰ П.Уянга “Гурван үсгийн судар” УБ. 2019 он

“Гурван үсгийн судар” -т хүмүүний төрөлх шинж, сургах болон сурахын ач тус, юуг сурч мэдвээс зохих ертөнцийн үзэгдэл юмс зэргийг тодорхой дэс дараалалтайгаар гурав гурван ханз үсгээр тайлбарлан бичсэн байдаг. Уг судрын агуулгыг сурах, журмыг мэдэх, ачлах гэсэн зарчмаар томъёолж болох юм.

Энэхүү судар нь нийт 380 өгүүлбэртэй, 1140 ханз үсэгтэй, утгын хувьд үг хэллэг нь задран тайлбарлагдах “ухагдахуун” маягаар бичигдсэн, орчлонгийн эд юмс, байгалийн үзэгдэл, жам ёс, улс гүрний түүхэн товчоог суралцагчдад ойлгомжтой товч тодорхой дурдан бичсэн арвин баялаг агуулга бүхий ёслол журам, танин мэдэхүйн судар юм.

Энэхүү сударт сурган хүмүүжүүлэх асуудлыг авч үзэхдээ, хүний тархи бол цэвэр самбар юм. Хүүхдийн төрсөн цагаас эхлэн түүний үзэж харсан, сонсож мэдсэн бүхэн тэр самбарт бичигдэж амьдралынх нь туршлага болон ухаан нэмж байдаг гэсэн үзлийн үүднээс тайлбарлажээ. Өөрөөр хэлбэл, зохиолд бичсэнээр: “Хүмүүн төрөхдөө мэргэн мунхаг, сайн олиггүйн чанар нэгэн адил бөгөөд гагцхүү сурч мэдсэнээр ухах хурдныг нь мэргэн, мэдэх харанхуйг нь мунхаг, ёсыг дагах нь сайн, хүслийг тавих нь олиггүй...” хэмээсэн байдаг.

“言人初生时，智愚贤不肖，皆同此性，本相近而无别也，及乎知识既开，气禀各异，资之敏者则为智...”¹¹

“Гурван үсгийн судар” зохиолын бас нэгэн онцлог нь танин мэдэхүйн асуудлыг орхилгүй орчлонгийн эд юмс, байгалийн үзэгдэл, жам ёс, улс гүрний түүхэн товчоог суралцагчдад ойлгомжтой товч тодорхой дурдан бичсэнд оршино.

Уг сударт хүмүүний сурган хүмүүжүүлэх асуудлыг тодорхой дэс дарааллаар гарган тавьсан нь чухал шинжтэй юм. Хүнийг сургах, хүмүүжүүлэх нь түүнийг бүрэлдэн бий болсон цагаас буюу эхийн хэвлийд байхаас нь эхэлдэг гэсэн байдаг. Энэ тухай сударт:

“古者妇人有娠，坐不偏、卧不侧、立不跛倚、行不乱步、目不视恶色，耳不听淫声，不出乱言、不食邪味、常行忠孝友爱慈良之事，往往生子聪明才智，贤德过人。此未生之胎教也。”

“Эртний эм бие шалтгаантай болсны хойно суухад хэлбийхгүй, хэвтэхэд хазайхгүй, зогсоход далжийж түшихгүй, явахад дэмий алхахгүй, нүдэнд муу өнгийг үзэхгүй, чихэнд хурьцангуй дууг сонсохгүй, самуун үгийг гаргахгүй, дэмий амттаныг идэхгүй, үргэлж шударга тахимдуу, элэгсэг, өршөөл асрал, сайн хэргээр явахын тул төрсөн хөвүүн цэцэн мэргэн, эрдэмт бөгөөд мэргэн эрдэмт хүнээс шалгарсан нь олон. Энэ нь төрөхийн урьд бие шалтгаантай болох цагаас сургасан нь болой” гэжээ. Ингэж төрөхийн урьдаас сурган хүмүүжүүлсээр төрсөн хойно сургах зарчмыг мөн тодорхойлсон байна. Үүнд:

“子能食·教以右手；能言·勿使娇声；能行·使知四方上下；能揖·教以礼让尊亲。”

“Хөвүүн идэж чадмагц баруун этгээдийн гарыг сургамуй, хэлж чадмагц эрхлэх дууг гаргахгүй болмуй, явж чадмагц дөрвөн зүг, дээд доордыг ухуулмуй, мэхэсхийж чадмагц ёслол, найр талбиу, эцэг эхээ эрхэмлэхүйг сургамуй.”

“此婴孩之幼习，母氏之教也，至于洒扫应对进退之节，礼乐射御书数之文此童子之初学父师之教。”

Энэ нь бага хөвгүүдийг багадаа боловсруулахуй нь эхийн сургаал болой. Жич, үсрэх шүүрдэх, нийлүүлэх өчих, орох эгэхийн хэмжээ, ёслол хөгжим, харвалгаа дэлбэлгээ, бичиг тооны

¹¹ 毛增印“三字经与中国民俗画” 五洲传播出版社，2005

утга хэмээгч нь бага хөвгүүдийн анхан дор сурахуй нь эцэг ба багшийн сургахуй нь болой гэсэн нь хүүхдийг сурган хүмүүжүүлэхэд эцэг ба эхийн үүрэг, нөлөө өөр өөр байхыг заахын зэрэгцээ биеийг төрүүлж, сэтгэлийг засаж хүмүүжүүлдэг эрхэм хүн бол ээж юм гэдгийг тодруулжээ. Жишээлбэл:

“Эрт цагт Мэнзийн эх суух газрыг сонгож нүүжхүй. Хөвгүүн эс сурахын учир бөс нэхэх салгамжийг хугалжухуй.”

“昔孟母，择邻处。子不学，断机杼。”

“Эрт цагт Мэнзийн эх Жан, Мэнзийг сургахын тулд гурвантаа нүүж, эцэстээ гэрийн сургуулийн хажууд очин, тус газрыг хөвгүүндээ ном бичиг уншуулан, ёслол сургах сайн газар гэж үзсэн байна. Мэнз нэг удаа сургуулиасаа зугтаан гэртээ эрт харьж ирсэнд эх нь бөс нэхэх салгамжаа хугалж хаяжээ. Чармайн эс суралцваас эрдэм чадвартан болж эс чадахуй нь бөс нэхэх салгамжийг хугалбаас, нэхэж эс чадахуй лугаа адил” хэмээхүйг хүүдээ тийнхүү сургасан байдаг.

“Үнэхээр эс сурваас чанар даруй шилжмүй. Сургахуйн ёсонд чин сэтгэл эрхэм буюу.”

“苟不教，性乃迁。教之道，贵以专。”

Энэ нь сурган хүмүүжүүлэх ёсны эрхэм зүйл нь чин үнэнч байхад оршино. Энэ нь хүүхдийг хүмүүжүүлэхийн зэрэгцээ сурч боловсрох, оюун билгийг нь хөгжүүлэхэд суралцагч болон сургагчийн өмнө тавьж буй шаардлага зарчим юм. Хэрвээ сургахгүй бол чанар нь даруй муу болмуй.

“Ус, гал, мод, төмөр, шороо хэмээхүй, энэ таван махбод тоог үндэс болгожухуй.”¹²

“曰火水，木金土。此五行，本乎数。”

Гал нь гялбан хийх, ус нь норгон шавших, мод нь сав зэвсэг бүтээх, төмөр нь хуяг зэвсэг хийх, шороо нь ургуулан тарих, хэрэм босгох гавьяатай болой. Тоог үндэс болгожухуй гэдэг нь зурхайчид таван махбодын харилцан үүсэл болон хувирал нь тооноос үүдэлтэй гэж үздэг.

“Баяр хилэн, гаслан айдас, хайр жигшил, хүсэл хэмээхүй, энэ долоон зүйл нь хүмүүний сэтгэл хөдлөл бөлгөө.”¹³

“曰喜怒，曰哀惧。爱恶欲，七情具。”

Сэтгэл санаа бол амьдралын эрч хүчийг нэмэгч, зовлон зүдүүрийг үүсгэгч хэмээх сургаал юм. Баярлах, хилэгнэх, гашуудах, айх эмээх, хайрлах, жигших, хүсэхүй нь хүний долоон зүйлийн сэтгэл хөдлөл юм.

“Эцэг хөвгүүн энэрэлтэй, эр эм эвтэй, ах болбоос элгэмсүү, дүү болбоос хүндлэлтэй, ахас нялхас зүйтэй, анд нөхөр сайн, эзэн болбоос хичээнгүй, түшмэл болбоос шударга, энэхүү арван журмыг хүмүүн цөм сахигтун.”

“父子恩，夫妇从；兄则友，弟则恭；长幼序，友与朋；君则敬，臣则忠；此十义，人所同。”

Арван журам гэдэг нь эцгийн энэрэл, хөвгүүний ачлал, ахын элэгсэг, дүүгийн дүүчлэл, эрийн журам, эхнэрийн үнэнч, ахсын тус, залуусын эв, эзний өршөөл, түшмэлийн шударга зэрэг болно. Энэ нь эцэг эх, ах дүү, эхнэр нөхрийн харилцаа, ёс журмыг зааж буй хэрэг юм.

Хоёр. “Гурван үсгийн судар” зохиолын орчуулгын онцлогийн тухай

“Гурван үсгийн судар” зохиолын уламжлагдаж ирсэн хэвлэл олон байдаг бөгөөд Мин улсын үед зарим хүмүүн нэмж засварлан тайлбар оруулсан гэлцдэг. Хожим Күнзийн шавь нар уг судрыг

¹² 毛增印“三字经与中国民俗画”五洲传播出版社，2005

орчуулан, тайлбар зүүлт оруулан, зураг хавсаргаж, аялгуу тааруулан айзам холбосон байна. Мин улсын сүүлч Чин улсын эхэн үед манж хятадаар болон монгол хятадаар хавсарсан “Гурван үсгийн судар” гарч байжээ. Энэхүү судрыг 1735 оны үед Тоо гүн манжаар орчуулан бичсэн бол 1832 оны үед Сун Янь /崧岩/¹⁴ монгол хэлээр орчуулан хадаж, тайлбар үлгэрийг хянан зассан гэдэг.

“Гурван үсгийн судар”-аас “Тоо гүний гурван үсгийн сургаал бичиг” нэрээр эрдэмтэн судлаач Х.Сампилдэндэв, Г.Эрдэнэ-Очир, Г.Ловор нар зохиол бүтээлдээ эшлэл авч тайлбарласан нь бий. Энэхүү зохиол нь дэлхийн олон орны сонирхлыг татаж Англи, Франц, Орос, Япон, Солонгос, Монгол, Вьетнам, Герман, Испани зэрэг хэлнээ орчуулагдсан байдаг.

Эдгээр орчуулга нь тухайн орны соёл, боловсролын онцлогтой уялдан хөрвүүлэгдсэн байдаг. П.Уянга миний бие 2019 онд Монголын оюутан залууст эртний хятадын уламжлалт соёл, гүн ухааны сэтгэлгээг илүү гүнзгий таньж мэдэхэд нэмэр болоосой гэсэн үүднээс “Гурван үсгийн судар”-ыг хятад хэлнээс монгол хэлнээ орчуулан тайлбарлаж, олны хүртээл болгосон билээ.

"Гурван үсгийн судар" зохиол нь өөрийн бүтэц, айзам хэмнэл, гүн гүнзгий утгатай тул орчуулахад дараах бэрхшээлүүд тулгардаг бөгөөд үүнтэй уялдсан дараах хэдэн орчуулгын онцлогтой. Үүнд:

1. Айзам, хэмнэлийг хадгалах

“Гурван үсгийн судар”-ын эх зохиол нь гурван үсэг, нэг өгүүлбэрээс бүрддэг бөгөөд энэ нь хүүхдийг цээжлэхэд хялбар болгодог. Орчуулахдаа энэхүү айзам, хэмнэлийг аль болох хадгалахыг хичээх хэрэгтэй хэдий ч бүх хэлэнд яг тэр хэв маягийг гаргах боломжгүй юм. Англи хэл дээрх орчуулгууд нь заримдаа хос мөрийн шүлгийн хэлбэр ашигладаг бөгөөд энэ нь хэмнэлийг хадгалах нэг арга юм.

2. Хүүхдийн унших дадал зуршилтай уялдуулан товч бөгөөд ойлгомжтой орчуулах.

Энэ зохиол нь хүүхдэд зориулсан соён гэгээрүүлэх зохиол учир орчуулах явцад ярвигтай, хүнд хэцүү хэллэгээс зайлсхийж, аль болох товч тодорхой, хүүхэд болон анхлан суралцагчдад ойлгомжтой байх ёстой. Жишээлбэл, үгчилсэн орчуулга нь хатуу, модон санагдаж болох тул утгачилсан орчуулга нь сурган хүмүүжүүлэх ач холбогдлыг илүү сайн илэрхийлж чадна.

3. Эх зохиолын ёс суртахуун, соёлын утгыг үнэнчээр илэрхийлэх.

Уламжлалт соёлын уншлагын хувьд орчуулгын явцад Күнзийн сургаал, ёс суртахууны үзэл баримтлал, түүхэн мэдлэгийг аль болох хүргэх ёстой. Жишээлбэл, “Хүмүүн анхан төрөхөд уг чанар сайн бөлгөө. Зан чанар ойр, заншил дадал хол бөлгөө.” Чанар гэгч нь хүмүүний төрөлх чанарыг хэлж байна. Заншил дадал гэдэг нь нийгмийн зан дадлын нөлөөг хэлж буй юм. Хүн анх төрөхөд гарваль чанар угаас сайн байдаг. Олон чанар нь цөм сайн лугаа ойр байдаг. Нийгмийн үйл нөлөөллөөс болж харилцан хол болдог аж.

4. Соёлын үндэс суурийг нөхөхийн тулд тайлбарыг зохистой ашиглах

Гурван үсгийн судар зохиол нь олон янзын зүйрлэл, түүхэн хүмүүс болон хятадын уламжлалт үнэт зүйлсийг агуулсан байдаг тул уншигчдад ойлгоход нь туслах үүднээс орчуулгын явцад тайлбар нэмэх шаардлагатай болдог. Жишээлбэл, “Күн Рун дөрвөн насанд ахдаа найр тавьж, лийр өгчүхүй, ахдаан дүүчлэхүйн ёсыг анх урьдаас мэдвэл зохимуй” гэж Кун Рун лийр өгсөн түүхийг багтаасан бөгөөд үүнийг барууны уншигчид ёс суртахууны хүмүүжлийн ач холбогдлыг нь сайн ойлгохгүй байж мэдэх тул Күн Рун нь Хань улсын сүүлч үеийн хүн. Күнзийн

¹⁴ А.Даваахүү “Нэрт сайчуудын тэмдэглэл” “Гурван үсгийн судар” зохиол нь Монголын уламжлалт сургалтын эх хэрэглэгдэхүйн болох нь. УБ.1999 он

хойч үе, Гурван улсын үеийн Күнзийн сургаалтан. Тэр дөрвөн настайдаа ах дүү нартайгаа лийр идэхдээ урьдаар багыг нь авч ихийг нь ахдаан өгдөг байжээ. Дүү болох хүмүүн энэ ёсыг урьдаас мэдвэл зохимуй” хэмээн орчуулахдаа эх зохиолд зүүлт тайлбар хийх хэрэгтэй.

5. Зорилтот хэлтэй нийцсэн соёлын илэрхийлэл

“Гурван үсгийн судар” зохиол нь Күнзийн үзэл санааг их хэмжээгээр агуулсан байдаг тул шууд орчуулга нь анхны утгыг үнэн зөвөөр илэрхийлэхгүй байж болох тул орчуулахдаа тухайн хэлний соёлын онцлогийг харгалзан үзэх шаардлагатай. Жишээлбэл, домог ярианд, Хуаншян есөн настайдаа эцэг эхээ ачлахыг мэддэг байв. Өвөл болоход өөрийн биеэр эцэг эхийнхээ ор хөнжлийг дулаацуулж өгдөг, зун болоход эцэг эхийнхээ орыг өөрөө дэвүүрдэж сэрүүн болгодог байв” хэмээн Хуаншян, Вэнси хоёрын түүхийг өгүүлдэг. Энэ нь гадаадын уншигчдыг төөрөлдүүлж мэдэх тул “Өвлийн улиралд ч гэсэн эцэг эхээ ихэд хүндэтгэдэг” хэмээн эцэг эхээ ачлах сүсэг бишрэлийн үндсэн санааг товойлгон орчуулах хэрэгтэй.

Ерөнхийд нь авч үзвэл “Гурван үсгийн судар” зохиолын орчуулга нь анхны үндсэн утгатайгаа тохирч, тухайн хэлний хэллэгийн хэвшилд нийцсэн, айзам хэмнэл, соёлын онцлогийг харгалзан үзсэн байх ёстой. “Гурван үсгийн судар” зохиолыг олон хэлээр орчуулахдаа дараах арга барилаар орчуулсан байна. Үүнд:

- Үгийн тоог хадгалах (гурван үсэгтэй хэмнэлийг барих)
- Сургаал, утгыг илүү ойлгомжтой болгох
- Соёлын ялгаатай байдлыг харгалзах
- Түүхэн баримтуудыг тайлбарлах
- Орчин үеийн боловсролтой нийцүүлэх гэх мэт.

Монгол хэлний хувьд орчуулга нь богино, хэмнэлтэй, ойлгомжтой байхыг зорьдог бөгөөд уг сонголтыг үндэсний соёлтой уялдуулан орчуулсан болно.

Дүгнэлт

Эцэст нь дүгнэхэд, “Гурван үсгийн судар” нь хүмүүний төрөлх шинж, сургах болон сурахын ач тус, юуг сурч мэдвээс зохих ертөнцийн үзэгдэл юмс зэргийг тодорхой дэс дараалалтайгаар гурав гурван ханз үсгээр бичсэн тайлбар үлгэрт гэрийн сургуулийн үндсэн сурах бичиг бөгөөд уг зохиолын сурган хүмүүжүүлэх ач холбогдол бол хүмүүжил гэдгийг суралцахын суурь үндэс гэж үзэн хүүхдийг эхийн хэвлийд байхаас нь эхлэн сургах хэрэгтэй бөгөөд багаас олсон хүмүүжил нь цаашид эрдэм номд шамдах, эцэг эхээ ачлахын үндэс болно гэж үзсэнд оршино. “Гурван үсгийн судар” зохиолын агуулгыг сурах—журмыг мэдэх—ачлах гэсэн зарчмаар томьёолж болно. Өөрөөр хэлбэл гэрийн сургуулиар олгох сургалт хүмүүжил нь хүнийг жинхэнэ хүн болгох зарчимд тулгуурлаж байжээ гэсэн үг юм.

Энэхүү зохиол нь 3 үсэгтэй шүлгийн хэлбэрээр бичигдсэн учир унших, цээжлэхэд хялбар, товч бөгөөд хүүхдэд боловсрол олгоход чиглэсэн тул дэлхийн олон орны судлаачдын сонирхлыг татаж Англи, Франц, Орос, Япон, Солонгос, Монгол, Вьетнам, Герман, Испани зэрэг хэлнээ орчуулагдсан бөгөөд эдгээр орчуулга нь тухайн орны соёл, боловсролын онцлогтой уялдан орчуулагдсан байдаг. Ерөнхийд нь авч үзвэл “Гурван үсгийн судар” зохиолын орчуулга нь анхны үндсэн утгатайгаа тохирч, тухайн хэлний хэллэгийн хэвшилд нийцсэн, айзам хэмнэл, соёлын онцлогийг харгалзан үзсэн байх ёстой.

“Гурван үсгийн судар” зохиолыг олон хэлээр орчуулахдаа үгийн тоог хадгалах (гурван үсэгтэй хэмнэлийг барих), сургаал, утгыг илүү ойлгомжтой болгох, соёлын ялгаатай байдлыг харгалзах, түүхэн баримтуудыг тайлбарлах, орчин үеийн боловсролтой нийцүүлэн уялдуулж орчуулсан байна.

"Гурван үсгийн судар" зохиол нь эртний Хятадад олон зуун жилийн турш бага насны хүүхдүүдэд уншуулдаг гол судар нь байв. Хятадын түүх, соёл, зан заншил, алдартай түүхэн хүмүүсийн талаар өгүүлсэн нь хүүхдүүдэд үндэсний бахархал, танин мэдэхүйн мэдлэг олгоод зогсохгүй ёс суртахууны хүмүүжлийн хувьд хүндлэл, энэрэл, хөдөлмөрч зан, үнэнч шударга байдал зэрэг хүний эрхэм чанаруудыг төлөвшүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн зохиол юм.

摘要

在中国古代几千年的历程中，为儿童学习所编写的各类读物，千种万种不止。习惯上，人们把这些读物称之为“儿童启蒙读物”又称为“蒙书”。在历代启蒙读物中，使用最多、影响也最广泛的有那么几种，如《三字经》、《百家姓》、《千字文》、《千家诗》，俗称“三、百、千、千”。其中《三字经》又居首位。《三字经》的作者和写作年代，没有确切记载。一般认为它是南宋时期（1127-1279）完成的，作者是著名的学者王应麟（1223-1296）。

《三字经》的通行本，共 380 句 1140 个汉字。篇幅不长，内容非常丰富广泛，理论道德，学习方法，天地常识，典章制度，历史沿革，名人故事等，均有所涉及。

但从主题内容上看，是以道德教育为主的。文中每一层意思，都要归结到如何做人，如何成才的说教上，对被教育者寄予很大希望。

总的来看，《三字经》的翻译应符合其原文含义，应符合语言的用法、节奏和文化特征。

《三字经》翻译成多种语言时，翻译是为了保留字数（保持三个字母的节奏），使教理和意义更容易理解，考虑到文化差异，解释历史事实，并与现代教育相协调。

Ном зүй

- 1.毛增印.(2005). 三字经与中国民俗画. 中国:五洲传播出版社.
- 2.崔.额尔德木图.(2001). 汉蒙惯用语词典. 呼和浩特: 内蒙古教育出版社.
- 3.常敬宇.(2000). 汉语词汇与文化. 北京: 北京大学出版社.
- 4.仁钦道尔吉.(1998). 蒙汉熟语小词典. 呼和浩特: 内蒙古教育出版社.
- 5.武占坤、马国凡.(1991). 汉语熟语大词典. 河北: 河北教育出版社.
- 6.现代汉语词典 (2002). 北京: 外语教学与研究出版社.
- 7.新蒙汉词典 (1999). 北京: 商务印书馆.
- 8.朱荣阿.(1988). 蒙古族格言俗语集萃. 呼和浩特: 内蒙古人民出版社.
- 9.Адъяа, О. (1996). Ухаант ардын үнэт өв. УБ.
- 10.Аким, Г. (1988). Орчуулах эрдэм. УБ.
- 11.Базаррагчаа, Ц. (2010). Хятад Монгол хэлцийн толь. УБ.
- 12.Баянсан, Ж, Одонтөр, Ш. (1995). Хэл шинжлэлийн нэр томъёоны зүйлчилсэн тайлбар толь. УБ.
- 13.Даваахүү, А. (1999). “Нэрт сайчуудын тэмдэглэл” “Гурван үсгийн судар” зохиол нь Монголын уламжлалт сургалтын эх хэрэглэгдэхүүн болох нь. УБ.
- 14.Сампилдэндэв, Х. (2004). Монгол зан үйл, аман зохиолын харьцуулсан судалгаа. УБ.
- 15.Сүхбаатар, О. (1999). Монгол хэлний харь үгийн толь. УБ.
- 16.Уянга, П. (2019). Гурван үсгийн судар. УБ.
- 17.Цэвэл, Я. (2013). Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ.
- 18.Чимидцээ, М. (2009). Хятадын сонгодог утга зохиолын дээж. УБ.
- 19.Чимидцээ, М. (2018). Шүүмжлэл өгүүлэл. БНХАУ: Циндао

ХҮН БА МАШИНЫ ОРЧУУЛГАД ХИЙСЭН ШИНЖИЛГЭЭ

Т.Мягмарсүрэн¹⁵

Abstract: This study aims to compare the adequacy in human translation (HT) vs machine translation (MT) and it includes 4 research questions; 1) Is there a difference between the adequacy in HT and MT?, 2) Which one is more adequate in literal translation: human or machine?, 3) Which one is more adequate in accounting and medical translation: human or machine?, 4) Is there a difference between the number of words, sentences, paragraphs and lines in the source and target texts translated by human and machine?

The assessment and analysis between HT vs MT were made in Mongolian to English and English to Mongolian languages. It covers two Mongolian -English and English -Mongolian literary source texts, a Mongolian- English medical source text and an English -Mongolian accounting source text.

The findings of the study showed that 1) The adequacy in HT vs MT is different in Mongolian-English and English-Mongolian language translations. HT is more adequate than MT. 2) HT is more adequate than MT in literal translation in both languages. 3) There is no adequacy difference between the HT vs MT in accounting and medical translations. 4) The number of words, sentences, paragraphs and lines in source and target texts translated by HT and MT is different. Such numbers in Mongolian to English are increased whereas those in English to Mongolian are decreased.

Түлхүүр үг: Орчуулгын чанар, харьцуулсан судалгаа, Монгол хэл, Англи хэл

Оршил

Орчуулга нь аливаа улс үндэстэн, ард түмэн хоорондын худалдаа арилжаа, улс төр, цэрэг армийн гэрээ хэлцлээс өгсүүлээд энгийн ахуй амьдралын яриа хөөрөөнд чухал үүрэгтэй байдаг. Орчуулах, хэлмэрчлэх энэ хүндтэй үүргийг хүн л гүйцэтгэсээр ирсэн. Гэтэл XX-р зууны сүүл үе, XXI-р зууны эхэн үеэс орчуулгыг хүнээс гадна техник хэрэгсэл, цахим программ хангамжаар хийх хандлага дэлгэрэх болсны улмаас орчуулагчийн хэлбэрт өөрчлөлт орж, нэр төрөл нь нэмэгдэж эхэллээ. Үүнд хиймэл оюун ухааны өнөөгийн хөгжлийн хурдацтай байдал ихээхэн нөлөөлж байна. Эндээс хүн ба машины орчуулга гэж хамтруулсан, харьцуулсан яриа өрнөх боллоо.

Орчин үед интернэт хүмүүсийн өдөр тутмын нэгэн салшгүй хэрэглээ болж гар утас, компьютер, планшетаасаа төрөл бүрийн цахим үйлчилгээг маш амархан авч байгаа нь машины орчуулгын хэрэглээг нэмэгдүүлж байна (Puchala-Ladzinska, 2016), машины орчуулга нь хүмүүсийг хэрэглэхэд хурдан бөгөөд үнэ өртгийн хувьд хямд тусаж байгаа нь давуу тал болж хүнээс илүү орчуулгын үүргийг гүйцэтгэхэд хүрлээ, машины орчуулгын хурдтай энэхүү хөгжил дэвшил нь

¹⁵Доктор, дэд профессор, Олон Улсын Улаанбаатарын Их Сургууль, Англи хэлний тэнхим

мэргэжлийн орчуулагчдын ажил мэргэжилд аюул учруулж байна (Muftah, 2024), машины орчуулгын талаар өндөр мэдлэг, чадвартай орчуулагчид энэ талаар ойлголт тааруухан орчуулагчаасаа илүү давуу байдлаар ажиллаж байна (Muftah, 2024) машины орчуулга хүнд аюул хүргэнэ гэхээсээ илүү тус нэмэр болно, тиймээс хүний орчуулга цаашдаа байсаар байх болно, (Dai, H. Xhafa, F. Janse, B.J., Llang, H. and Ye, J, 2022) гэх мэтээр давуу сул тал, аюул боломжийн талаар хэлэлцэж байна.

Орчуулгын хэлбэр

Орчуулга хийж байгаа хэлбэрийг ерөнхийд нь дөрөв ангилж байна. (PacTranz, 2024). Эдгээр нь:

1. ХҮН /НТ: Human Translation/
2. МАШИН /МТ: Machine Translation/
3. ХҮН + ХҮН /Human Translation + Revision/
4. МАШИН + ХҮН /РЕМТ: Machine Translation + Human Editing/

Хүний орчуулга: Энэ нь мэргэжлийн орчуулагч хүний хийж байгаа орчуулга юм.

Машины орчуулга: Машины орчуулга хийх командыг хүн өгнө. Гэхдээ хийж байгаа орчуулгад хүний оролцоо огтхон ч байхгүй бөгөөд зөвхөн программ хангамжаар өгөгдсөн мэдээллийг орчуулна.

Хүн + Хүний орчуулга: Мэргэжлийн орчуулагч хүний хийсэн орчуулгыг хоёрдох орчуулагч хүн уншиж, хянан магадалж, шаардлагатай засварыг хийнэ. Энэхүү хянан магадалгаа нь орчуулгад ямар нэгэн алдаа байгаа эсэхийг хайж илрүүлэх, алдаа гарвал засан сайжруулах зорилготой бөгөөд гол нь орчуулгыг баталгаатай болгох үндсэн зорилготой.

Машин + Хүний орчуулга: Энэ нь эхлээд орчуулгыг машин хийнэ, дараа нь хүн уншиж, засан сайжруулна. Өөрөөр хэлбэл машины орчуулгад бий болсон утга санаа, үг сонголт, өгүүлбэрийн гишүүдийн дараалал, найруулга гэх мэттэй холбоотой үүссэн аливаа алдаа дутагдлыг мэргэжлийн орчуулагч хүн олж, засан сайжруулна.

Эдгээр хэлбэрээс гадна компьютерын тусламжтай орчуулга /CAT: Computer Assisted Translation/ байна. Энэ нь компьютер ашиглан орчуулга хийж байгаа хүний орчуулга юм. Тус хэлбэрийн орчуулгын гол суурь нь орчуулгын санах ой (TM-Translation Memory) юм. Энэ нь аливаа орчуулсан мэдээлэл дата санд хадгалагдах ба дараа нь шинээр орчуулах текст орж ирэх үед ижил ойролцоох тэр орчуулгыг дата сангаас татах үйлдэл юм (Kenpu, 2022). Тиймээс энэ хэлбэрийн орчуулга нь дахин давтагдан хийгдэж байгаа орчуулга болон утга, үг, нэр томьёоны сонголтыг нягтлах зорилгоор илүү их хэрэглэгддэг байна. Орчуулах дадлага хийж байгаа хүмүүс, эрдэмтэн судлаачид энэ төрлийн хэлбэрийг гол төлөв ашигладаг.

(PacTranz, 2024) орчуулгын эдгээр хэлбэрүүдийг сонгон ашиглахад хэрэглэгчдэд нөлөөлдөг нийтлэг хүчин зүйлсийг дараах байдлаар тодорхойлж байна.

Хүснэгт 1. Орчуулгын хэлбэрүүдийн ерөнхий онцлог, давуу ба сул тал

№	Орчуулагчийн хэлбэр	Давуу тал	Сул тал	Орчуулах зорилго	Анхаарах зүйл
1	Хүн	Мэргэжлийн орчуулагч хүн аливаа утгыг нарийн гаргаж, үг сонголтыг зөв хийнэ.	1. Цаг хугацаа орно. 2. РЕМТ-с арай илүү их зардал гарна.	Ихэнх орчуулгыг энэ хэлбэрээр хийнэ.	Алдаа гарна, гэхдээ засаж болно.

2	Машин	1. Хурдан 2. Үнэгүй	1. Буруу орчуулна. 2. Үг сонголт алаг цоог.	Орчуулах зүйлийн талаар ерөнхий л ойлголт авах бол энэ хэлбэрийг ашиглана.	Утгыг нарийн гаргаж, үгээ зөв сонгож чаддаггүй.
3	Хүн + Хүн	1. Хамгийн өндөр чанартай.	1. Хамгийн үнэтэй. 2. Хамгийн их цаг зарцуулдаг.	Бүх төрлийн орчуулга хийнэ.	
4	Машин + Хүн	1. Ерөнхийдөө хурдан 2. Зардал арай бага	1. Машины орчуулга утга нь тохирохгүй буруу үг сонгосон бол хянан найруулагч хүнд энэ нь ойлгомжгүй болох тул зарим алдааг багасгаж чаддаггүй. 2. Үгийг зөв сонгох эсэх нь эргэлзээтэй.	Зөвхөн мэдээлэл авах зорилгоор энэ хэлбэрийг ашиглан орчуулга хийнэ.	Утгыг бүрэн дүүрэн гаргах, зорилтот хэлэнд тохирох зөв үг хэллэг сонгох тал дээр учир дутагдалтай.

Эдгээр орчуулах хэлбэрүүдийн чанар нь уг орчуулгаа хийхэд зарцуулж буй цаг хугацаа, үнэ төлбөр, чанар, язгуур эхийн найруулгын хэв маяг, эхэд агуулагдсан соёлын утга гэх мэт олон зүйлээр хоорондоо ялгаатай байна. Тиймээс өөр өөрийн давуу, сул талтай ажээ. Гагцхүү энэ дундаас хүний хийсэн орчуулга, машинаар хийсэн орчуулга хоёрын аль нь илүү вэ гэдэг энгийн асуулт өнөөдөр хүн бүхэнд байна. Энэ асуултад хариулах гэж хэл шинжлэл, орчуулга судлалын гадаад, дотоодын судлаачид өөр өөрийн хэлний үүднээс анхаарлаа хандуулж судалгаа, шинжилгээ хийж үр дүн, дүгнэлтээ шинжлэх ухааны судалгааны эргэлтэд оруулсаар байна.

Хүн ба машины орчуулга

Өнөөгийн үйлдвэрлэгчид хэрэглэгчдийг илүү тавтай, тухтай, таатай орчинд амьдруулах, хөдөлмөрийг нь аль болох хөнгөвчлөх зорилготой бүтээгдэхүүн үйлчилгээг хөгжүүлэн, борлуулж байгаа нь нэг талдаа сайн хэрэг ч нөгөө талдаа хүнийг хэт их хялбарчилсан амьдралд дасгаж, бодох сэтгэх, бүтээх үйлийг нь сааруулж байна. Тухайлбал энэ нөлөө орчуулгын салбарт машины орчуулгаар илэрч байна.

Язгуур хэлний эхийг зорилтот хэлэнд автоматаар орчуулахыг машины орчуулга гэнэ (Кенпу, 2022). Дэлхийн II-р дайны үед анх бий болсон энэхүү машины орчуулга нь дижитал компьютерын анхны тоон бус хэрэглээний программ юм. 1970 -аад оныг хүртэл зөвхөн батлан хамгаалах, засгийн газар, олон улсын байгууллагууд л машины орчуулгыг ашиглаж байжээ. Гэвч ХХ-р зууны сүүл үеэс машины орчуулгыг худалдаа үйлчилгээний салбарт өргөнөөр ашиглах болсон. 1997 онд Америкийн Alta Vista хэмээх нэгэн хайлтын систем “Babel Fish” гэсэн онлайн машины орчуулгыг олон нийтэд үнэгүй хэрэглэх боломжтой болгосноор машины орчуулгыг ашиглах интернэт хэрэглэгчдийн тоо сая саяд хүрчээ (Hutchins, John, 2000). Үүнээс 9 жилийн дараа буюу 2006 оны 4-р сарын 28-ны өдөр Google translate вэбсайт үнэгүй орчуулгын үйлчилгээг дэлгэрүүлсний улмаас өнөөдөр дэлхий дээрх хамгийн түгээмэл машины орчуулга болжээ. Энэ мэтчилэн өнөөдөр төрөл бүрийн орчуулгын программ байгаагаас сүүлийн үеийн байдлаар 2022 оны 11-р сарын 30-ны өдөр үйлчилгээнд

нэвтэрсэн хамгийн өргөн хүрээний мэдлэг олгож байгаа GPT-4o олон хэлний модель дээр суурилсан Chat GPT-ын орчуулга хүрээгээ ихээхэн тэлж байна.

Машины орчуулгад язгуур ба зорилтот хоёр хэлний аль алиных нь дата хангалттай байж гэмээ нь орчуулгыг хийнэ (Doherty, 2016). Тиймээс машины орчуулгын сул тал нь өөрийн дата санд хуримтлагдсан хэлний мэдлэгийн хүрээнд ажилладагт оршино. Хэрвээ машины орчуулгын дата санд байхгүй шинэ нэр томьёо орчуулах мэдээлэл дунд орж ирвэл зөв орчуулга гарч чадахгүй. Гэхдээ машины орчуулгын дата сан мэргэжлийн орчуулагчдын хийсэн үй олон үг, өгүүлбэрээр баяжаар л байна (Muftah, 2024). Үнэндээ машины орчуулгыг мэргэжлийн орчуулагчид хөгжүүлж байна (Doherty, 2016). Тиймээс хиймэл оюун ухааны орчуулгын программууд орчуулагч хүний орчуулсан бэлэн мэдээлэл дээр тулгуурлан орчуулгаа хийж байгаа тул орчуулгынх нь чанар сайн байх уу, саар байх уу гэдэг нь орчуулагчдаас хамааралтай болж байна. Өөрөөр хэлбэл мэргэжлийн орчуулагчид чанар сайтай орчуулга хийгээд л байвал машины орчуулгын дата сан тэр хэрээр баяжиж сайн орчуулга хийгээд байж болзошгүй байна. Гэхдээ машины орчуулга орчуулгын үйлчилгээнд ийнхүү чухал үүрэг оролцоотой байгаа ч гэсэн хүний буюу мэргэжлийн орчуулагчийг хэзээ ч бүрэн дүүрэн орлож чадахгүй (Dai, H. Xhafa, F. Janse, B.J., Llang, H. and Ye, J, 2022).

Мэргэжлийн орчуулагчид язгуур хэлний эхийн агуулгыг зорилтот хэлэнд зөв, оновчтой орчуулахын төлөө хичээнгүйлэн ажилладаг (Gerber, 2012). Ингэхдээ язгуур эхийн агуулгын талаар сайтар судалж, ойлгож, мэдэж аваад зорилтот хэлний соёлын болон хэлний онцлогт нийцүүлэхийг зорьдог. Тиймээс орчуулагч хүн хийж байгаа орчуулгаа үнэн зөв илэрхийлэхийн тулд хэлний болон соёлын мэдлэг чадвараа ашиглаж язгуур эхийн утга санааг оновчтой гаргаж чаддаг (Guildhawk, 2024). Өөрөөр хэлбэл хүний орчуулгын давуу тал нь язгуур болон зорилтот хэлний аль алиных нь хэл зүй, өгүүлбэр зүй, үгсийн сан, өвөрмөц хэлц, соёлын ньюанс, хэл сэтгэхүйн онцлогийг харгалзан орчуулга хийдэг өндөр мэдлэг, чадвартай хэл шинжлэлийн мэргэжилтнүүд байгаад гол учир нь байгаа юм. Хүн машинаас ялгаатай нь язгуур эхийн санааг сайн судалдаг, орчуулгын сэдэв, өнгө аяс, хэв шинж, зорилтот үзэгч, уншигчийг харгалздагт оршино (Mirela, 2023).

Хүн ба машины монгол хэлнээс англи хэл, англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулж байгаа орчуулгын чанар буюу язгуур эхийн агуулга, утга санааг зорилтот хэлэнд хэр үнэн зөв орчуулан буулгаж байгаа талаарх судалгааны ажил эхний шатандаа яваад бөгөөд энэ судалгааны ажлаар дараах дөрвөн асуултыг тавьж байна.

1. Хүн машин хоёрын орчуулгын чанарт ялгаа байна уу?
2. Уран зохиолын орчуулгыг хүн, машин хоёрын аль нь илүү үнэн зөв хийж байна вэ?
3. Мэдээллийн орчуулгыг хүн, машин хоёрын аль нь илүү үнэн зөв хийж байна вэ?
4. Хүн, машины зорилтот хэлэнд орчуулсан орчуулгын үг, өгүүлбэр, догол мөр, мөрийн тоо язгуур хэлнийхээс ялгаатай байна уу?

Судалгааны арга зүй

Энэхүү судалгаа нь хүн, машин хоёрын хийсэн орчуулгын аль нь утгыг илүү үнэн зөв, оновчтой илэрхийлж байгааг үнэлэх зорилготой.

Судалгааны хэрэглэгдэхүүн: Судалгааны зорилгын дагуу монгол, англи хоёр хэлний хооронд аль алинд нь орчуулга хийв. Тиймээс монгол хэлнээс англи хэл, англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулах 4 төрлийн язгуур эхийг сонголоо. Эдгээр эхийг сонгохдоо мэдээллийн ба уран зохиолын гэсэн хоёр ангилалд хуваалаа.

Монгол хэлнээс англи хэлэнд уран зохиолын болон анагаахын 2 төрлийн эхийг, англи хэлнээс монгол хэлэнд уран зохиолын болон нягтлан бодох бүртгэлийн 2 төрлийн эхийг тус тус

сонгон авч орчуулуулав. Монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулсан уран зохиолын эхийг ардын уран зохиолч, төрийн шагналт Сэнгийн Эрдэнийн “Малын хөлийн тоос” өгүүллэгээс хэсэгчлэн авсан бол анагаахын эхийг их сургуулийн профессорын “Амьсгалын тогтолцоо” сэдэвт хичээлийн материалаас хэсэгчилж авсан. Англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулсан уран зохиолын эхийг америкийн алдарт зохиолч Эрнест Хэмингуэйн “Өвгөн тэнгис хоёр” өгүүллэгээс, нягтлан бодох бүртгэлийн эхийг Инвестопедиа сайтын “Мөнгөн гүйлгээний тайлан гэж юу вэ?” нийтлэлээс тус тус хэсэгчлэн авсан.

Хүснэгт 2. Язгуур хэлний эхийн статистик

№	Язгуур хэл Тоо	Монголоос англи		Англиас монгол	
		Уран зохиол	Анагаах	Уран зохиол	Нягтлан бодох бүртгэл
1	Үг	129	109	156	136
2	Өгүүлбэр	4	9	14	5
3	Догол мөр	2	4	3	2
4	Мөр	12	13	11	10

Хүснэгт 2-д язгуур хэлний эхийн статистикийг үзүүлээ. Эх бүрийг 150-аас илүүгүй үгтэй байхаар сонгосон бөгөөд нийт 530 үг орсон. Уран зохиолын монгол эх 129 үг, 4 өгүүлбэрээс бүрдсэн бол англи эх 156 үг, 14 өгүүлбэрээс бүрдсэн ялгаатай харьцаатай байна. Дөрвөн язгуур эх дунджаар 109-156 үгээс бүрдэж, 2-4 догол мөр, 10-13 мөрт багтсан ойролцоо дүр зурагтай байна.

Өгөгдөл цуглуулах процесс: Тус судалгаанд ашиглаж байгаа орчуулгыг “судалгааны” болон “үнэлгээний” гэсэн хоёр нэр томъёогоор ялган нэрлэв. Хүн ба машины хийсэн орчуулгыг “судалгааны орчуулга” гэж нэрлэж байгаа бөгөөд уг судалгааны орчуулгыг үнэлэхэд хэрэглэж байгаа тусад нь орчуулсан орчуулгыг “үнэлгээний орчуулга” гэж нэрлэсэн. Судалгааны өгөгдлийг цуглуулахдаа эхлээд үнэлгээний орчуулгыг баталгаат орчуулгын товчооны мэргэжлийн орчуулагчаар хийлгэсэн. Мөн уг орчуулгуудыг өмнө нь зорилтот хэлэнд орчуулсан байсан мэргэжлийн орчуулагчдын хийсэн орчуулгыг үнэлгээний орчуулгын хоёр дох хувилбар болгож ашигласан. Дараа нь судалгааны орчуулгыг англи хэлний орчуулагчийн мэргэжлээр суралцаж байгаа гурав, дөрөвдүгээр курсийн хоёр оюутан, Google Translate, Chat GPT гэсэн орчуулгын хоёр программ хангамжаар хийлгэв. Эцэст нь хүн, машины хийсэн эдгээр орчуулгыг их сургуулийн 2 профессороор үнэлүүлсэн. Үнэлгээчид үнэлгээний орчуулгыг эш болгон ашиглаж, рубрик үнэлгээ хийсэн.

Өгөгдлийг боловсруулах арга хэрэгсэл: Олон улсад орчуулгын судалгаанд орчуулгын чанарыг үнэлэхэд түгээмэл ашигладаг “Аргачлал С нэгдмэл загвар” хэмжүүрийг судалгааны орчуулгыг үнэлэх арга хэрэгсэл болгож ашиглав. Уг загварыг (Waddington, 2001) боловсруулсан бөгөөд язгуур эхийн утга санааг зорилтот хэлэнд оновчтой гаргасан, чанартай илэрхийлсэн гэсэн хоёр үзүүлэлтийн дагуу I-V хүртэлх таван түвшинд дараах оноогоор рубрик үнэлгээ хийдэг. Гэхдээ энэ судалгаанд цуглуулсан өгөгдлийг SPSS программд боловсруулж байгаатай холбоотойгоор уг программд нийцүүлэн I-V-р түвшнийг 1-5 оноогоор үнэлэх тохируулга хийсэн болно.

- I түвшин: 1, 2 оноо буюу “Огт оновчгүй” (Түвшин I: 0-1 оноо)
- II түвшин: 3, 4 оноо буюу “Оновчгүй” (Түвшин II: 1.1-2 оноо)
- III түвшин: 5, 6 оноо буюу “Оновчтой” (Түвшин III: 2.1-3 оноо)
- IV түвшин: 7, 8 оноо буюу “Бараг бүрэн амжилттай” (Түвшин IV: 3.1-4 оноо)
- V түвшин: 9, 10 оноо буюу “Амжилттай” (Түвшин V: 4.1-5 оноо)

Судалгаагаар цуглуулсан тоон өгөгдөлд SPSS21 программ ашиглан давтамж, дүрслэх, хамаарлын шинжилгээ хийв.

Судалгааны үр дүн, хэлэлцүүлэг

Тус судалгаанд ашиглаж байгаа үнэлгээний 2 орчуулгыг үнэлсэн хоёр үнэлгээчдийн оноо хоорондоо хамааралтай эсэхийг шалгаж, хамаарлын шинжилгээ хийв.

Хүснэгт 3. Үнэлгээний орчуулгын хамаарал

		judge1	judge2
judge1	Pearson Correlation	1	.999**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	6	6
judge2	Pearson Correlation	.999**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	6	6

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Дээрх шинжилгээгээр хоёр үнэлгээчний үнэлгээний орчуулгад өгсөн онооны хамаарал $p=0.00$ утгатай гарлаа. Энэ нь хамаарлын утга хангалтай болохыг харуулж байна.

Орчуулгын хоёр оюутан, Google Translate, Chat GPT-ийн орчуулга болон үнэлгээний хоёр орчуулгын чанарт үнэлгээ хийсэн профессоруудын онооны дундаж үзүүлэлтийг нэгтгэж тооцоход /3.90 / “бараг бүрэн амжилттай” IV түвшинд гарсан.

Хүснэгт 4. Шүүгчдийн үнэлгээний дундаж

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
judge1	6	2.75	4.75	3.7708	.77224
judge2	6	3.00	5.00	4.0417	.80104

Судалгааны нийт 6 орчуулга онооны дунджаараа Вашингтоны “Аргачлал С нэгдмэл загвар”-ын хэддүгээр түвшинд эрэмбэлэгдэж байгааг Хүснэгт 5-д үзүүлье.

Хүснэгт 5. Хүн ба машины орчуулгын чанарын түвшин

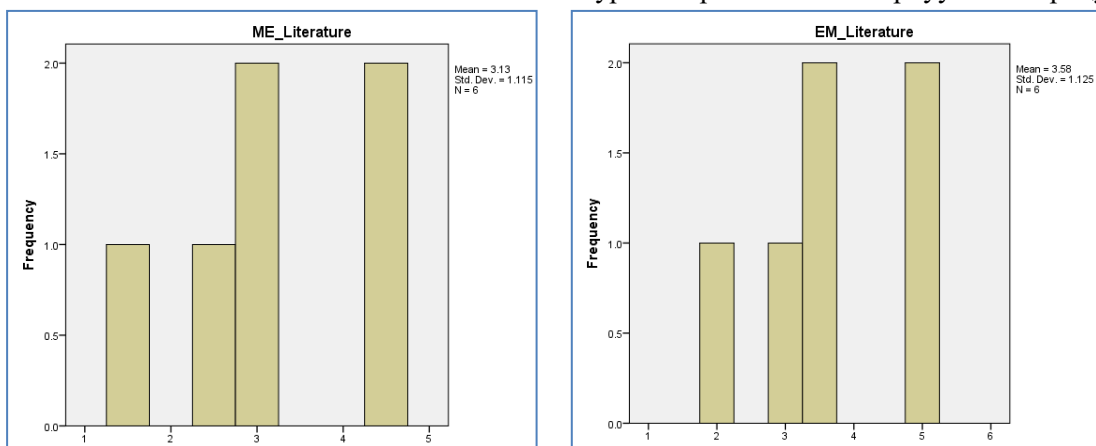
	Reference-1	Reference-2	Student-1	Student-2	Google	Chat GPT
M-E: Literature	4.5	4.25	3	3	1.5	2.5
M-E: Medical	5	5	4	4.75	4	4.25
E-M: Literature	5	4.75	3.5	3	2	3.25
E-M: Accounting	5	5	4	4.25	4	4
	/4.875/ Амжилттай	/4.75/ Амжилттай	/3.625/ Бараг бүрэн амжилттай	/3.75/ Бараг бүрэн амжилттай	/2.875/ Оновчтой	/3.5/ Бараг бүрэн амжилттай

Эдгээр судалгааны орчуулгын чанарын түвшнийг хооронд нь харьцуулбал үнэлгээний хоёр орчуулга V-р түвшинд, Google III-р түвшинд, бусад нь IV-р түвшинд байна. Энэ дундаас хүний 4 орчуулгын дундаж 4.25 оноогоор V-р түвшинд, машины орчуулга 3.18 оноогоор IV-р түвшинд байна.

Судалгааны 4 орчуулгын оноо буурахад нөлөөлсөн үзүүлэлтүүдийг харьцууллаа. Үнэлгээний орчуулга 1 (Y1) монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулах уран зохиолын орчуулгаас 0.5

оноог дутуу авсан, үнэлгээний орчуулга 2 (Y2)-ын хийсэн монгол-англи, англи-монгол уран зохиолын орчуулгын аль аль нь 0.25-0.75 оноо алдсан, оюутан 1 (O1) уран зохиолын орчуулга дээрээ тус бүр 3, 3.5 оноо авсан, оюутан-2 (O2)-ын уран зохиолын хоёр орчуулга 3 оноо авч тус бүрээс 2 оноо алдсан, Google-ийн нийт оноо 2.875 болоход уран зохиолын хоёр орчуулгын 1.5, 2 гэсэн оноонууд нөлөөлсөн бол Chat GPT-ийг 3.5 оноо авахад мөн л монгол хэлнээс англи хэлнээ орчуулсан уран зохиолын орчуулга дээр авсан 2.5 оноо голлон нөлөөлжээ. Энэ нь хүн ба машины орчуулгын аль алинд нь уран зохиолын орчуулга хийх нь илүү бэрхшээлтэй болохыг харуулж байна. Үүнийг Зураг 1-д үзүүлээ.

Зураг 1. Уран зохиолын орчуулгын харьцуулалт

Монгол хэлнээс англи хэлнээ уран зохиолын орчуулга хийх (Mean=3.13) нь англи хэлнээс монгол хэлэнд хийхээс (Mean=3.58) арай хэцүү байна. Ялангуяа машины орчуулгын хувьд бүр ч амаргүй байна. Гэхдээ Chat GPT-ийн монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулсан уран зохиолын орчуулгын чанар (Mean=2.5) Google-ийн орчуулга (Mean=1.5)-с арай дээр байна. Энэ нь Google-ийн монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулж байгаа уран зохиолын орчуулга тун хангалтгүй байна гэсэн үг юм.

Энэ дундаас чанарын ялгаа арай илүү гарч байгаа нь хүн, машины монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулсан уран зохиолын орчуулга байна. Эдгээрийн үзүүлэлтийг харьцуулахад хүний орчуулга (Mean=4), машиных (2.25) байгаа нь хүний хийсэн уран зохиолын орчуулга машиныхаас хамаагүй илүү утгыг үнэн зөв илэрхийлж чадаж байгааг харуулж байна. Харин машины орчуулгын чанар эсрэгээрээ хангалтгүй сул байна. Үүний гол учир шалтгаан нь уран зохиолын орчуулга нь соёлын утга шингээсэн үг хэллэг ихтэйд оршино. Тухайлбал, “Малын хөлийн тоос” (Эрдэнэ, 1965) өгүүллэгт байгаа “хуруу зузаан өрөм хаман авах” гэсэн хэлхцийг 6 орчуулагч хэрхэн орчуулсныг жишээ татан харьцуулъя.

Хүснэгт 6. Монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулсан уран зохиолын орчуулгын зарим үг хэллэгийн харьцуулалт

Үг, хэллэг	Үнэлгээ-1	Үнэлгээ-2	Оюутан-1	Оюутан-2	Google	Chat GPT
Хуруу зузаан өрөм хаман авч	scraped away butter to the thickness of	scraping a crust the thickness of a little finger	extracts finger thick clotted cream	carefully raked out thick clots of curd	-	scooped a finger-thick layer of creamy curd

	her little finger	from the top of the butter				
--	----------------------	-------------------------------	--	--	--	--

Хуруу зузаан өрөм хаман авах гэсэн энэ хэлхцэд орсон өрөм бол үндэсний онцлог үг. Үүнийг Y1: *butter*, Y2: *butter*, O1: *clotted cream*, O2: *clots of curd*, Google: орчуулалгүй орхисон, Chat GPT: *creamy curd* гэж орчуулсан. Монгол өрөмтэй тохирох үгийг англи хэлнээс олж сонгохын тулд эхлээд монгол хүн өрмийг яаж байлгадаг технологийг судлаад дараа нь түүнтэй ижил төстэй процессоор боловсруулж байгаа бүтээгдэхүүний технологийг англи хэлээр тайлбарласан мэдээллүүдийг цуглуулж, уншиж, үзэж судлах хэрэгтэй. Тэгвэл агуулгад тохирсон зөв үгийг дүйцүүлэн сонгох боломжтой болно. Энэ зарчмаар үзвэл O1-ийн сонгосон үг *clotted cream* бусдаасаа оновчтой болсон. Y2-ын сонгосон *butter* бол хэдий сүү үндсэн түүхий эд нь мөн боловч боловсруулах технологи, эцсийн бүтээгдэхүүн нь өөр болж байгаа учраас тохиромжгүй, төстэй л зүйл. O2, Chat GPT –ийн сонгосон *curd* гэсэн үг мөн л сүү анхны түүхий эд мөн боловч технологи, эцсийн бүтээгдэхүүн нь ондоо болох учраас үгийн утга дүйцэх боломжгүй.

Дараа нь *хаман* гэсэн үгийн сонголтыг Y1, Y2: *scrap away*, *scrap*, O1: *extract*, O2: *rake out*, Chat GPT: *scoop* гэх зэргээр сонгосон. O2-ийг *take out* гэсэн үг сонгоод бичиглэлийн алдаа хийгээд үүнийгээ *rake out* гэсэн үг болгосон болов уу гэж таамаглаж байна. Chat GPT –ийн сонгосон *scoop* бол ямар нэг зүйлийг халбагаар авах, халбагадаж авах гэсэн утгатай, *scrap* нь 1) цаашид шаардлагагүй болсон зүйлийг хийхээ болих, тэр зүйлээс салах, 2) ямар нэг зүйлийг хэсэглэх, цуулах, 3) хог хаягдал болгох зэрэг утгатай. O1-ийн *extract* ямар нэг зүйлийг авах, гарган авах, заримдаа хүч гаргах маягаар авах гэсэн утгатай. Тиймээс орчуулагчдын аль аль нь *өрөм хаман авах* гэсэн хэлхцийн *хаман авах* гэсэн үгийн дүйцлийг хангах оновчтой үгийг зорилтот хэлнээс сонгож чадаагүй бөгөөд ерөнхийдөө л авах гэсэн утгатай үгэн дээр төвлөрчээ. Учир нь уг өгүүллэгт гарч буй *хуруу зузаан өрөм хаман авч байгаа* гэсэн нь тогоонд тогтсон өрмийг авахдаа гараараа эвтэйхэн зөөлхөн л авна гэдэг санаа бөгөөд монгол орчуулагчид үүнийг сайн ухаж ойлгоогүйн улмаас тохирох үгийг сонгож чадаагүй байна. Гэтэл хиймэл оюун ухаан (Chat GPT) – ийн сонгосон үг бараг хүнийхээс арай жаахан дээр байна уу даа гэхээр болжээ. Энэ нь мэргэжлийн орчуулагч хүн машиныг бодвол унших, судлах, бодох, сэтгэх давуу талаа ашиглан орчуулж буй мэдээллээ сайн ойлгож, танилцаж, сайтар судалгаа хийх шаардлагатай байгааг харуулж байна.

Англи хэлнээс монгол хэлнээ орчуулсан “Өвгөн тэнгис хоёр” (Хэмингуэй, 1952) өгүүллэгт орсон “*He heard the tiller break and he lunged at the shark with the splintered butt.*” гэсэн өгүүлбэрийн орчуулгыг жишээ болгон харьцуулъя.

Хүснэгт 7. Англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулсан уран зохиолын орчуулгын зарим үг хэллэгийн харьцуулалт

Үг, хэллэг	Үнэлгээ-1	Үнэлгээ-2	Оюутан-1	Оюутан-2	Google	Chat GPT
He heard the tiller break and he lunged at the shark with the splintered butt.	Залуур нь бяцармагц бариулаар нь сүлбэн хатгав.	Залуур нь бяц үсрэхэд бариулаар нь сүлбэн хатгав.	Сэлүүр хуга цохигдох үед хугарсан сэрдгэр иш модыг барин аварга	Сэлүүрийнхээ цуурч буйг сонсоод, түүний хагархай бариулаар нуруун тус газар нь дүрлээ.	Тэр тариалагч хагарахыг сонсоод, өгзөг нь бутарсан акул руу цохив.	... цохиход жолооны мод хугарав. Өвгөн хугарсан үзүүрээр аварга загасыг хатгаж, ...

			загасны зүг үсэрлээ.			
--	--	--	-------------------------	--	--	--

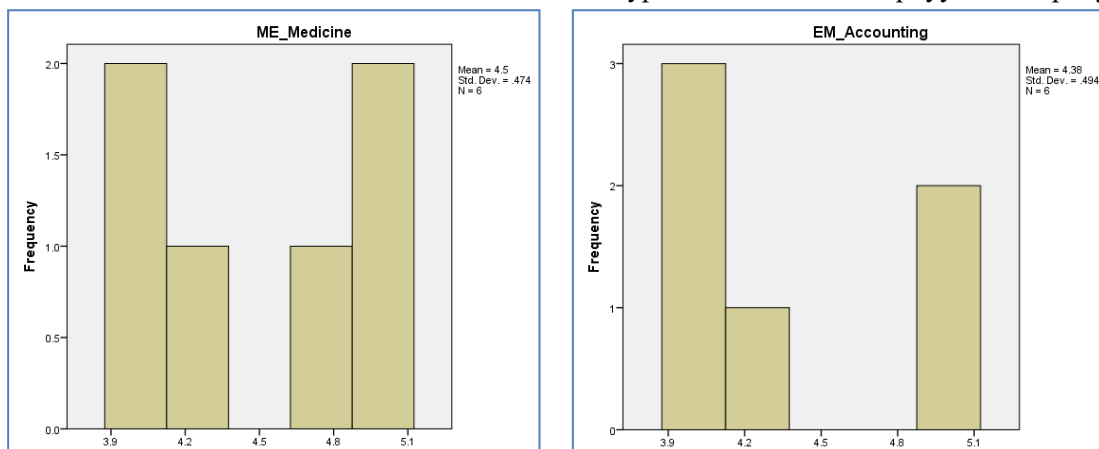
Энэ өгүүлбэр нь загасчин өвгөний махчин загастай тулалдаж байгаа хэсгийг дүрсэлсэн нэг өгүүлбэр юм. Өвгөн жадаа өмнө нь дендусо хэмээх нэг махчин загасанд зоогоод алдаад явуулчихсан учраас тулалдах зэвсэггүй болсон. Тиймээс сэлүүрийнхээ үзүүрт өөртөө үлдсэн ганц хутгаа барьж уяад дараагийн нэг махчин загастай тулалддаг. Ингэж тулалдаж байх зуур хутгатай хэсэг нь мөн л хугарч тэр загасанд зоогдоод явчихдаг. Эцэстээ өвгөнд ердөө хугархай сэлүүрийн иш л үлддэг. Ингээд энэ хугархай ишээ сүүлчийн галланос хэмээх махчин загасанд дүрлээ гэсэн утгатай өгүүлбэр юм.

Энэ дүрслэлийг Google хамгийн хангалтгүй орчуулсан нь *tiller* гэсэн олон салаа утгатай үгэн дундаас *газар тариаланд ашигладаг хагалагч төхөөрөмж* гэсэн үгийг нь буруу сонгосон, мөн акулыг *өгзөг нь бутарсан* гэсэн холбогдолгүй мэдээллээр тодотгожээ. Chat GPT мөн л *tiller* гэсэн үгийн олон салаа утгаас *жолооны мод* гэсэн үгийг сонгосон. Google –ийг бодвол утга нь арай дөхсөн ч болхидуу байдлаар тайлбарласан үг болжээ. Харин 2 оюутны хувьд *загасны зүг үсэрлээ, нуруун тус газар нь* гэх мэт уг өгүүлбэрт болон хам сэдэвт ороогүй үгсийг нэмсэн дутагдалтай байна.

Уран зохиолын орчуулгыг англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулж байгаа хүн, машины орчуулгыг харьцуулахад хүний хийсэн орчуулга нь илүү бодитой, үнэн зөв байна. Гэхдээ Chat GPT *сэлүүр* гэсэн үгийг буруу сонгосноос бусдаар бол өгүүлбэрийн утга санааг оновчтой гаргаж чадсан.

Энэ судалгаанд ашигласан орчуулгын сэдвийг агуулгаар нь уран зохиолын ба мэдээллийн гэж хоёр ангилсан. Мэдээллийн чиглэлийн орчуулгын чанар хүн ба машины хувьд хэр ялгаатай байгааг дараах зургаар үзүүлье.

Зураг 2. Мэдээллийн орчуулгын харьцуулалт

Монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулсан анагаах (Алтантуяа, 2024)–ын орчуулга (Mean:4.5), англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулсан нягтлан бодох бүртгэл (Murphy, 2024) –ийн орчуулга (Mean:4.38) байна. Хиймэл оюун ухаан, хүний оюун ухааны аль аль нь мэдээллийн чиглэлийн орчуулга хийхдээ язгуур эхийн утгыг оновчтой гаргаж байна. Иймээс мэдээллийн чиглэлийн орчуулга хийхэд хүн, машины орчуулгын чанарт ялгаа байхгүй байна гэсэн дүгнэлтэд хүрлээ.

Дөрвөн төрлийн орчуулгын эхэд орсон үг, өгүүлбэр, догол мөр, мөрийн тоог орчуулсан хувилбаруудад хэрхэн өөрчлөгдсөнийг Хүснэгт 8-11-д үзүүлье.

Хүснэгт 8. Монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулсан уран зохиолын эхийн статистик

№	Тоо	Язгуур хэл	Зорилтот хэл				
			Үнэлгээ -1	Үнэлгээ -2	Оюутан-1	Оюутан-2	Google translate Chat GPT

1	Үг	129	195	190	168	182	139	224
2	Өгүүлбэр	4	6	5	6	7	5	9
3	Догол мөр	2	2	0	2	2	1	4
4	Мөр	12	11	13	10	12	8	14

“Малын хөлийн тоос” өгүүллэгээс авсан монгол хэлний эх нь нийт 129 үг, 4 өгүүлбэр, 2 догол мөр, 12 мөрөөс бүтэж байна. Үүнийг англи хэлэнд орчуулахад үгийн тоо 139-224 болж 10-25 үгээр өссөн, 4-н өгүүлбэр нь 5-9 болж 1-5 өгүүлбэрээр нэмэгдсэн, догол мөр 1-4, мөрийн тоо 8-14-ын хооронд өссөн буурсан зэргээр хэлбэлзэж байна. Энэ нь уран зохиолын монгол эхийг англи хэлэнд хүн, машины орчуулгын аль аль нь хийхэд үг, өгүүлбэрийн тоо нэмэгдэж байгааг харуулж байна.

Хүснэгт 9. Монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулсан анагаахын эхийн статистик

№	Тоо	Язгуур хэл	Зорилтот хэл					
			Үнэлгээ -1	Үнэлгээ -2	Оюутан-1	Оюутан-2	Google translate	Chat GPT
1	Үг	109	112	116	101	111	126	132
2	Өгүүлбэр	9	8	9	9	9	8	9
3	Догол мөр	4	4	4	4	3	4	4
4	Мөр	13	9	9	8	7	13	12

Анагаахын орчуулгын догол мөр, өгүүлбэрийн тоо язгуур ба зорилтот хэлний хооронд ялгаагүй байгаа боловч мөрийн тоо машины 2 орчуулгаас бусад орчуулга дээр 4-8 мөрөөр буурчээ. Үгийн тоо зорилтот хэлэнд 3-23 үгээр нэмэгдэж англи хэлэнд орчуулагдсан байна. Монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулж байгаа мэдээллийн чиглэлийн орчуулга нь уран зохиолын орчуулгатай адилаар үгийнх нь тоо нэмэгджээ.

Хүснэгт 10. Англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулсан уран зохиолын эхийн статистик

№	Тоо	Язгуур хэл	Зорилтот хэл					
			Үнэлгээ -1	Үнэлгээ -2	Оюутан-1	Оюутан-2	Google translate	Chat GPT
1	Үг	156	121	115	129	110	105	114
2	Өгүүлбэр	14	13	13	14	10	14	13
3	Догол мөр	3	3	3	2	2	3	3
4	Мөр	11	12	12	11	9	10	10

Англи хэлнээс монгол хэлэнд уран зохиолын орчуулга хийхэд хүн, машин хоёрын орчуулсан үгийн тоо 27-46 үгээр буурсан. Нэг оюутны англиар орчуулсан өгүүлбэрийн тоо 10 байгааг эс тооцвол бусдынх нь өгүүлбэрийн тоо 13-14 байгаа нь язгуур эхтэй адилхан байна. Догол мөрийн тоо язгуур, зорилтот хэлэнд ялгаагүй байна. Язгуур эхийн 11 мөр англи хэлэнд 9-12 болж ялимгүй өссөн буурсан байгаа үзүүлэлтийг ялгаатай гэж үзэхгүй.

Хүснэгт 11. Англиас монгол нягтлан бодох бүртгэлийн эхийн статистик

№	Тоо	Язгуур хэл	Зорилтот хэл					
			Үнэлгээ -1	Үнэлгээ -2	Оюутан-1	Оюутан-2	Google translate	Chat GPT
1	Үг	136	118	120	109	89	114	127
2	Өгүүлбэр	5	5	5	6	5	5	5
3	Догол мөр	2	2	2	2	2	2	2

4	Мөр	10	10	10	10	9	10	13
---	-----	----	----	----	----	---	----	----

Нягтлан бодох бүртгэлийн англи хэлээрх мэдээллийг монгол хэлээр орчуулахад 136 байсан язгуур эхийн үгийн тоо хүн, машин орчуулгын аль алинд 6-47 үгээр буурчээ. Гэхдээ өгүүлбэр, догол мөрт ялгаа гараагүй. Мөрийн тоо Chat GPT-ийн орчуулгаас бусад орчуулга дээр хэвээрээ байна. Англи хэлнээс монгол хэлэнд аль ч сэдвээр орчуулга хийхэд нийтлэг ажиглагдаж байгаа нэг статистик үзүүлэлт бол үгийн тоо буурч байгаа үр дүн юм.

Дүгнэлт

Орчин үеийн янз бүрийн цахим үйлчилгээг дагаад машины орчуулгын хэрэгцээ өсжээ (Muftah, 2024). Хэрэглэгчид машины орчуулгыг ерөнхий мэдээлэл авахад гарын доор, цаг хугацаа хэмнэсэн, төсөв өртөггүй гэдгээр нь ашиглаж байна.

Монгол хэлнээс англи хэл, англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулга хийсэн хүн машин хоёрын орчуулгын чанарыг харьцуулан судалсан судалгааны үр дүнгээс үзэхэд хүний орчуулга (4.25) машиныхаас (3.18) нэг бүхэл нэгжээр илүү чанартай байна.

Уран зохиолын орчуулгыг хүн буюу мэргэжлийн орчуулагч илүү үнэн, зөв хийж байна. Мэргэжлийн орчуулагчийн монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулсан уран зохиолын орчуулгын чанарын түвшин III-V, машиных II-III хооронд, англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулсан уран зохиолын орчуулга дээр хүнийх II-V, машиных II-IV түвшинд байна.

Мэдээллийн чиглэлийн орчуулга хийхэд хүн, машины орчуулгын чанарын түвшин ижилхэн IV-V түвшинд байгаа буюу чанарын ялгаагүй байна.

Монгол хэлнээс англи хэл, англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулсан язгуур эхийн үг, өгүүлбэр, догол мөр, мөрийн тоо зорилтот хэлэнд буухдаа ялгаатай байна. Монгол хэлнээс англи хэлэнд орчуулсан уран зохиолын орчуулгын эхэд орсон үгийн тоо (10-25 үг буюу 0.7%-19%), анагаахын орчуулгынх (3-23 үг буюу 0.3%-21%) –аар нэмэгдсэн. Харин эсрэгээрээ англи хэлнээс монгол хэлэнд орчуулсан уран зохиолын орчуулгын эхийн үгийн тоо (27-46 үг буюу 17%-29%), нягтлан бодох бүртгэлийн орчуулгынх (6-47 үг буюу 0.4%-35%) –аар тус тус буурсан.

Тус судалгаанд оролцогч орчуулагч хүн болон машины орчуулгын тоо цөөн, орчуулах сэдвийн төрөл цөөн байлаа. Энэ судалгаанд оролцсон орчуулагчид зөвхөн орчуулагч мэргэжлээр суралцаж байгаа ахлах курсийн оюутнууд байв. Цаашдаа орчуулагч мэргэжлээ эзэмшихсэн, орчуулах ажлаа идэвхтэй хийж байгаа мэргэжлийн орчуулагчдыг судалгаанд оролцуулах нь зүйтэй. Түүнчлэн үнэгүй ашиглах эрхтэй байдаг Google, Chat GPT-г тус судалгаанд машины орчуулгын төлөөлөл болгож авсан тул өөр төлбөртэй, илүү үнэн зөв орчуулга хийдэг машины орчуулгын программыг судалгаанд татан оролцуулж үр дүнг нь харьцуулан судлах хэрэгтэй.

Ном зүй

- Алтантуяа, Л. (2024 оны 11 15). Амьсгалын тогтолцоо. Улаанбаатар.
- Хэмингуэй, Э. (1952). *Өвгөн тэнгис хоёр*. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар.
- Эрдэнэ, С. (1965). Малын хөлийн тоос. In Б. Н. Н. Мөнхбаяр, *Learning English through literature* (pp. 116-120). Улаанбаатар: Соёмбо хэвлэлийн газар.
- Dai, H. Xhafa, F. Janse, B.J., Llang, H. and Ye, J. (2022). Comparative analysis of machine translation and human translation under the background of the internet. *International conference on Cogintive based Information Processing and Applications (CIPA 2021)*, Vol.1 No.84 , 877-882.
- Doherty, S. (2016). The impact of translation technologies on the process and product of translation. *International Journal of Communication*, Vol 10 , 947-969.
- Gerber, L. (2012). *Machine translation: ingredients for productive and stable MT deployments - Part 2*. From www.translationdirectory.com
- Guildhawk. (2024 оны 1 5). *Human translation vs Machine translation: How do they compare?* Retrieved 2014 оны 12 16 from Guildhawk: <https://www.guildhawk.com/blog/how-does-human-translation-compare-with-vs.-machine-translation>
- Hutchins, John. (2000). *Early years in machine translation*. Amsterdam/Philadephia: Memoirs and Biographies of Pioneers.
- Kenny, D. (2022). *Machine translation for everyone: Empowering users in the age of artificial intelligence*. Berlin: Language Science Press.
- Mirela. (2023 оны 11 6). *Poeditor*. Retrieved 2024 оны 12 16 from Machine translation vs human translation: <https://poeditor.com/blog/machine-translation-vs-human-translation/>
- Muftah, M. (2024). Machine vs human translation: a new reality or a threat to professional Arabic-English translators. *PSU Research Review Vol.8 No.2* , 484-497.
- Murphy, C. B. (2024 оны 8 9). *Cash flow statement: What it is and How to read one*. Retrieved 2014 оны 11 15 from Investopedia : <https://www.investopedia.com/investing/what-is-a-cash-flow-statement/>
- PacTranz. (2024). From The huge list of 51 translation types, methods and techniques: <https://www.pactranz.com/types-of-translation/>
- Puchala-Ladzinska, K. (2016). Machine translation: a threat or an opportunity for human translators? *Studia Anglica Resoviensia T, Vol. 3* , 89-98, doi:10.15584/sar.2016.13.9.
- Waddington, C. (2001). Translating perceptions and managing expectations: an analysis of management and production perspectives on machine translation. *Perspective*, Vol.28 No2 , 163-184, doi: 10.1080/0907676X.2019.1646776.

АЛБАН БИЧГИЙН ОРЧУУЛГА ХИЧЭЭЛЭЭР СУРАЛЦАГЧДЫН БИЧГИЙН УР
ЧАДВАРЫГ САЙЖРУУЛАХ НЬ

(ХИС -н мэргэжлийн хичээлийн жишээн дээр)

Л.Сүрэнбаатар¹⁶, Б.Хишигдэлгэр¹⁷

Abstract: Since the 1970s, the global approach to foreign language education has shifted. Language is no longer viewed solely from a linguistic-structural perspective but also in terms of its pragmatic use, connecting it to everyday life needs. As a result, new methodologies and concepts have emerged in translation techniques and teaching approaches. Mastering a language generally requires developing four essential skills: speaking, listening, reading, and writing. The goal of foreign language education is to help students acquire these skills in a balanced manner. However, in practice, it is often observed that university graduates specializing in foreign languages do not achieve sufficient proficiency in writing skills. When applying the knowledge acquired in their home country to real-life situations abroad, individuals frequently need to translate between their native language and the foreign language. This requires practical translation skills in both directions. Therefore, helping students reach a writing proficiency level that meets this demand is a key objective of the educational process.

Abstract In this study, we examine how students' official document writing skills in both their native and foreign languages can be improved by analyzing the content of translation courses in the Japanese language program at the University of Humanities.

Түлхүүр үг: Албан бичгийн орчуулга, бичих ур чадвар, орчуулах арга барил

Дэлхий нийтийн гадаад хэлний сургалтад хандах хандлага өнгөрсөн зууны 70-аад оноос өөрчлөгдөн хэлийг зөвхөн хэл шинжлэлийн тогтолцооны талаас нь бус прагматик хэрэглээ талаас нь өдөр тутмын амьдралын хэрэгцээтэй холбон авч үздэг болсонтой уялдан орчуулга хийх арга болон орчуулгын хичээл заах арга зүйн шинэлэг үзэл баримтлал бий болсоор байна. Ер нь аливаа хэлийг төгс сурахад эзэмшвэл зохих дөрвөн дадал /ярих, сонсох, унших, бичих/ байдаг бөгөөд гадаад хэлний сургалтын зорилго нь эдгээрийг оюутан суралцагчдад жигд эзэмшүүлэх явдал байдаг. Гэвч бодит амьдралд их дээд сургуульд гадаад хэл сураад мэргэжилтэн болон төгсөх үед бичих чадварыг хангалттай түвшинд эзэмшиж чадаагүй байдаг нь түгээмэл ажиглагддаг. Мөн тухайн улс оронд очоод эх орондоо сурсан мэдлэгээ хэрэглэх үед нэн түрүүнд эх хэлнээс гадаад хэл рүү орчуулах болон тухайн гадаад хэлнээс эх хэл рүүгээ орчуулах чадвар шаардагддаг бөгөөд сургалтын хөтөлбөрийн хугацаанд тэрхүү шаардлагад дүйцэх түвшинд бичих чадварыг эзэмшүүлэх явдал сургалтын үйл ажиллагааны нэг чухал асуудал юм. Тиймээс бид энэхүү судалгааны ажилдаа Хүмүүнлэгийн ухааны

¹⁶ ХУИС, Гадаад хэлний тэнхим, доктор

¹⁷ МУИС, ШУС, доктор

Их сургуулийн япон хэл орчуулагч мэргэжлийн хичээлийн агуулгаар суралцагчдын эх хэлний болоод гадаад хэлний албан бичгийн хэл найруулга, хэм хэмжээ, ур чадварыг хэрхэн сайжруулах боломж байгааг эрэлхийлсэн болно.

Нэг. Албан бичгийн орчуулга, түүний онцлог ба хэрэглээ

Орчуулгыг нийтлэлийн, мэргэжлийн, уран зохиолын хэмээн ангилж болно. Энгийн үг хэллэгийн, өвөрмөц хэлцийн гэх зэргээр орчуулгыг цааш лавшруулан зүйлчилж болох боловч ихэнх тохиолдолд дээрх гурван ангилалдаа багтдаг. Мэргэжлийн орчуулгад хүмүүнлэгийн болон байгалийн ухааны бүх төрлийн нарийн мэргэжлийн сэдвээр хийх орчуулгыг хамааруулна.

I. Хувь хүн ба хуулийн этгээдийн баримт бичгийн орчуулга

Хувь хүн ба хуулийн этгээдийн баримт бичгийн текст олон янз ялгаатай байдаг боловч текст нь нийтлэг төстэй шинжийг агуулсан, орчуулгын арга хэрэгсэл, орчуулах хандлага адилхан байна.

Хувь хүний баримт бичгийн текст нь олон янз. Үүнд: Иргэний үнэмлэх, жолооны үнэмлэх, төрсөн өдрийн гэрчилгээ, хөдөлмөрийн дэвтэр, тэтгэврийн дэвтэр, их дээд сургууль төгссөнийг гэрчлэх диплом, эрдмийн зэрэг, цол олгосон тухай баримт бичиг гэх мэт.

Хуулийн этгээдийн баримт бичиг нь бараа ханган нийлүүлэлтийн, худалдаж борлуулсан, түрээсийн гэрээ хэлцэл гэх мэт. Мөн хувь хүн ба хуулийн этгээд хооронд байгуулсан гэрээ хэлцэл гэх мэт. Мөн хувь хүн ба хуулийн этгээд хооронд байгуулсан гэрээ хэлцэл энэ баримт бичгийн төрөлд багтана. Орчуулгын энэ төрөлд тогтсон үг хэллэг, тухайн баримт бичигт тохирсон жишиг бүтцийг ашиглана. Мөн бүх баримт бичгүүд нь хууль, эрх зүйн хүчинтэй байдаг учраас баримт бичигт байгаа бүх когнитив мэдээлэл нь тогтсон хэв загвартай байна. Энэ төрлийн бичиг баримтын текст нь эзэмшигч этгээдийн бүрэн эрхт байдал, эрх мэдлээ баталгаажуулсныг илэрхийлж байдаг бөгөөд тэд гол төлөв захиргааны байгууллагын ажилтнууд байх жишээтэй.

Баримт бичгийн текстэд сэтгэл хөдлөлийн өнгө аястай мэдээлэл огт байхгүй харин албан бичгийн тогтсон үг хэллэг, нийлмэл, нүсэр өгүүлбэр зүйн бүтэцтэй, ялангуяа хууль эрх зүйн текстэд үг хэллэг нарийн нягт нэгэн утгатай томъёологдсон, одоо цагийн үйл үгийн хэлбэр, хууль, эрх зүйн нэр томъёо давамгайлсан байна.

Баримт бичгийн текстийн орчуулгад аналог текстийг аргыг ашиглана. Энэ нь орчуулгын хэлэнд байдаг орчуулгын нэгж болох хоршоо үг буюу өгүүлбэрээр хөрвүүлэх юм. Хэрэв аналог текст байхгүй бол албан бичгийн хэлний төрөл зүйлүүд болох албан бичгийн тогтсон хэл үг, нийлмэл өгүүлбэр зүй, нэг утгатай томъёолол, одоо цагийн хэлбэрүүдийг ашиглана. Мөн нэгэн ижил утгатай эквивалент тэнцүү байх чанарыг хэрэглэнэ. Эквивалент чанар гэдэг нь орчуулгын явцад хоёр хэлний утга зүйн харьцааг тодорхойлно гэсэн үг юм.

II. Заавар зааварчилгаа, удирдамж тайлбар бүхий текстийн орчуулга

Заавар зааварчилгааг ерөнхийлөн ангилбал:

-Эд барааны хэрэглээний заавар. Жишээлбэл: телевизрын, дугуйны, хүүхдийн хоол тэжээлийн зааварчилгаа гэх мэт.

-Эмийн бэлдмэлийн товч тайлбар тодорхойлолт.

-Албан газрын зааварчилгаа, баримт бичиг бөглөх дүрэм журам, үйлчлүүлэгч биеэ авч явах хэм хэмжээний журам, гаалийн мэдүүлэг бичих заавар, галын аюулгүйн заавар гэх мэт.

Албан тушаалтны заавар тухайн албан тушаалд ажиллаж буй ажилтны зан, төрх, биеэ хэрхэн авч явах зааварчилгаа юм. Зааварчилгааны текст нь зохиогчгүй фирм харин эд барааг бэлтгэн

үйлдвэрлэгч байгууллага, яам, албан газрыг зааж өгсөн байдаг. Орчуулгад тухайн төрлийн текст бичгийн тодорхойлолт зааварчилгаанд бодитой үнэн зөв байх, хууль, эрх зүйн байгууллагын үйл ажиллагаанд зохицсон нэр томьёотой, бичиг хэргийн хэм хэмжээг баримталсан, өгүүлбэрийн бүтэц сэтгэл хөдлөлийн өнгө аясгүй байна. Реклам зар сурталчилгааны зарим нэг аргачлалыг тусгаж болох юм.

III. Ажил хэргийн захиа, захидлын орчуулга

Ажил хэргийн захиа нь эрэлт хүсэлт, лавлагаа, санал тавих, сурталчилгаа, санамж гэх мэт олон янз байна. Бичгийн орчуулгын энэхүү төрөлд бид хувийн захиаг оруулсангүй. Учир нь амьдралд хувийн захиаг орчуулах шаардлага бараг гардаггүйтэй холбоотой.

Ажил хэргийн захидал, захианы орчуулга нь харилцаа холбоо тогтоож, чухал ач холбогдолтой мэдээллийг хүртээх энэ чиглэлд ажил хэргийн үйл явцыг дэмжихэд чиглэж байдаг. Өөрөөр хэлбэл, ажил төрлийн холбоо тогтоох, ажил хэрэгч түнш, байгууллага, компаниудын хооронд тодорхой албан тушаалтан, хүмүүсийн хооронд мэдээлэл солилцох боломжийг хангаж өгдөг. Ажил хэргийн захидал, захианы орчуулгад танин мэдэхүйн мэдээлэл чухал. Мөн сэтгэл хөдлөлийн өнгө аяс илэрхийлэх нь ач холбогдлоор өндөр. Ажил хэргийн захиа нь эхлэхдээ ёс төдий боловч тогтсон мэндчилгээний өгүүлбэр зүйн бүтэцтэй байдаг. Энэ төрлийн бичгийн орчуулгад үр ашигтай, бүтээлч харилцан хамтын ажиллагааг хангахад чиглэсэн, бодит мэдээллийг зөв тусгаж дамжуулах хэл зүйн хэрэглэхүүнийг түлхүү ашиглана. Албан ёсны ажил хэргийн хүрээнд тохирсон найрсаг үг хэллэг, томьёолол бүхий, мөн тохирох нэр томьёо бичиг төлөвлөлтийн тогтсон хэм хэмжээг баримталж, албан тушаал зэрэг дэв, нэршил, биеийн төлөөлөл гэх мэт байдаг. Жишээ нь: Бид ... байгууллагыг төлөөлж, миний бие...гэх мэт хэлбэрийг текстэд ашиглана. Ажил хэргийн захиа, захидлын текстэд сэтгэл хөдлөлийн өнгө аяс тусгасан өгүүлбэр зүйн бүтэц байхгүй боловч санал шүүмжийн, үнэлэмжээ зөөлөн байдлаар бичгийн тогтсон хэмжээнд илэрхийлнэ.

IV. Эмгэнэл илэрхийлсэн мэдээллийн текст бичгийн орчуулга.

Энэ төрлийн текст бичвэр тогтсон нэг янз. Эмгэнэл илэрхийлсэн мэдээллийн текстийг олон нийтийн мэдээллийн хэрэгсэл сонин хэвлэлд нийтэлнэ. Ингэхдээ орчуулгын практикт хүндэтгэлийн үг, хэллэг, эерэг үнэлэмжийн сонсголонтой үгсийн санг түлхүү ашиглана. Мөн эмгэнэлийн зан үйлийн хүрээнд эмгэнэлийн текстэд талийгаачийн нас барсан тухай бодит үнэн мэдээллийг түүний хийж бүтээсэн гавьяа зүтгэл, ажил хөдөлмөрийг өндрөөр үнэлэн тодорхойлох бичвэрийг орчуулгад ашиглана.

V. Сонин, сэтгүүлийн албан ёсны эх сурвалжтай мэдээллийн текстийн орчуулга

Сонин сэтгүүлд нийтэлсэн глобал буюу их багтаамж бүхий текст бичиг шинэ мэдээ, баримтаар дүүрэн. Ийм текст бичиг олон янз, тухайлбал, товч мэдээлэл, тэмдэглэл, сэдэвчилсэн өгүүлэл, зарлал, сурвалжилга гэх мэт. Сонин сэтгүүлийн текстийн өөр нэг түгээмэл хэлбэр бол эсээ юм. Эсээ нь шинэ мэдээллийг эргэцүүлэл, өгүүлэмж, бодол эргэцүүлэл байдлаар уншигчдад хүртээхийг чухалчилдаг байна.

Эдгээр онцлог байдлуудыг мэдэж авснаар бид орчуулгын арга, стратегиа тодорхойлоход чухал нийт текстэд байх нэгдмэл хэв загвар стиль өөрийн үзэл баримтлал, сэдвийн чиг хандлагыг тогтоож чадах юм. Сонин сэтгүүлийн нийтлэл нь бага зайнд их мэдээллийг багтаах шаардлагатай тул найруулга нь их нягт байдаг. Сонин сэтгүүлийн өгүүлэл, нийтлэл мэдээллийн дор дурдсан онцлогийг орчуулгад бүрэн тусгасан байх шаардлагатай. Үүнд :

-Хэлний хэмнэлийн зарчмыг чухалчлан цомхон, эмх цэгцтэй хэллэг, өгүүлбэрээр аль болох өргөн хүрээтэй, багтаамж сайтай мэдээлэл өгөх

-Нийтлэг түгээмэл үг, хэллэгийг зохистой ашиглаж, орчуулж байгаа хэлнийхээ соёл, хэм хэмжээг чанд баримтлах

-Сэдвийн цар хүрээ өргөн, бас түгээмэл дэлгэрсэн нэр томъёог өргөн хэрэглэх

-Нийтлэлийн найруулга нь эрдэм шинжилгээ, албан баримт бичгийн болон уран зохиолын найруулгатай үе үе хосолдог. Нийтлэлийн найруулга нь үндсэндээ бичиг зохиолын чиглэлийн учир өгүүлбэр нь энгийн мөртөө дэлгэрэнгүй байх

VI. Гэрээ хэлцэл, дүрэм журам, хууль эрх зүйн текст бичгийн орчуулга

Хууль зүйн текст нь шинжлэх ухааны текст, заавар, зааварчилгааны текстүүдтэй төсөөтэй, танин мэдэхүй болон тушаах, зөвлөх үүрэг гүйцэтгэнэ. Хууль зүйн текстээр аливаа улс орны иргэд хоорондын харилцааг зохицуулна. Хууль зүйн текстийг зохиогчид нь мэргэжлийн хуульчид байх бөгөөд текст бичиг нь хуулийн ямар агуулгатай байхаас үл хамааран нэгэн төрлийн хэв шинжтэй байна. Хууль зүйн текст бичих бичвэрийн иж бүрэн арга барил нь бүрэн дүүрэн мэдээллийг тухайн улс орны насанд хүрсэн бүх иргэнд хүртээл болгоход оршино. Хууль нь иргэн хүн баримтлах ёстой удирдамж мөн. Хууль зүйн текстийг ойлгоход хуулийн мэргэжилтний туслалцаа, шаардлага хэрэгтэй болдог.

Хууль зүйн текст бичгийн орчуулгад чухалчлан анхаарах онцлогуудыг авч үзье. Когнитив буюу танин мэдэхүйн мэдээлэл нь юуны өмнө хуулийн нэр томъёонууд нь нэгэн төрлийн , сэтгэл хөдлөлийн өнгө аясгүй , мэдээллийн бодит байдлыг үйл үгийн үнэмлэхүй одоо цагт идэвхгүй бүтцээр илэрхийлнэ. Хууль зүйн текстэд өгүүлэгдэхүүний утга зүй давамгайлах ба биеийн төлөөлөлд “хүн бүр”, “хэн ч”, “бүх хүн” гэсэн хэлбэрүүдийг их ашиглана. Хууль зүйн текстэд өгүүлбэр зүйг бүтээхдээ бүрэн дүүрэн, логик уялдаа холбоотой, өгүүлбэрийн бүтцийг бүрэн гаргах хэлний олон янзын арга барилыг хэрэглэнэ. Текстийг бүтээхдээ хоёрдмол утга орохоос аль болох зайлсхийнэ.

II. Албан бичгийн орчуулга хичээлээр суралцагчдын бичих ур чадварыг сайжруулах боломж

Судалгааны ажлын зорилго: Хүмүүнлэгийн ухааны Их Сургуулийн япон хэлний орчуулагч мэргэжлийн хичээлийн агуулгаар суралцагчдын эх хэлний болоод гадаад хэлний албан бичгийн хэл найруулга, хэм хэмжээ, ур чадварыг хэрхэн сайжруулах боломж байгааг эрэлхийлсэн болно.

Энэхүү зорилгын үүднээс 2024-2025 оны хичээлийн жилийн I улиралд орчуулгын мэргэжлийн ангид сурч буй 26 оюутныг хамарсан туршилт сургалтыг явуулав. Орчуулгын хичээлийг заах олон янзын арга зам байж болох ч энэхүү туршилт хичээлийн зорилго нь оюутнуудад тухайн чиглэлээр практик туршлагаар олж авсан орчуулгадаа анхаарлаа төвлөрүүлж орчуулахад шаардлагатай сэтгэлгээг олж авахад нь туслах явдал байв.

Оюутнуудын япон хэлний бичих чадварын түвшнийг тогтоохдоо “JF Япон хэлний боловсролын стандарт 2010” (JF 日本語教育スタンダード 2010) -ийн хэмжүүрийг тулгуур болгосон бөгөөд дээрх оюутнуудын хувьд дараах 3 түвшинд хуваах боломжтой гэж үзлээ. Үүнд:

1. “Анхлан суралцагч” - Их, дээд сургуульд элсэн суралцахын өмнө огт япон хэл сурч байгаагүй оюутан ;
2. "Суурь шатны хэл хэрэглэгч"- Их, дээд сургуульд элсэн суралцахын өмнө ерөнхий боловсролын сургууль, дамжаанд эсвэл гэрийн багшаар заалган япон хэл сурч, анхан шатны

мэдлэг эзэмшсэн оюутан ;

3. “Бие даасан хэл хэрэглэгч”- Их, дээд сургуулийн япон хэлний мэргэжлийн ангид нэг жил суралцсан оюутан.

Үүний үр дүнд бүх оюутан япон хэлний дунд болон түүнээс дээш түвшний мэдлэгтэй байсан бөгөөд ихэнх нь орчуулгын чиглэлээр анх удаа суралцаж байгаа юм. Тиймээс энэ хичээлийн зорилго нь оюутнуудад орчуулгын үндэс суурь болохуйц сэтгэлгээг эзэмшихэд нь туслах явдал байв. Өөрөөр хэлбэл, оюутнуудад япон хэлний боловсролоор дамжуулан сурсан "энэ төрлийн үг, хэллэг, өгүүлбэрийг монгол хэлээр солих" гэх мэт автомат сэтгэлгээг өөрчлөхөд нь туслах, орчуулгын талаар бодож, орчуулга хийхдээ металл хэл шинжлэлийн үүднээс хариуцлага хүлээх ёстой гэдгийг ойлгуулах нь үндсэн зорилго байв.

Туршилт хичээлийн агуулга:

Эхлээд бид хэлний гарал үүслийн талаар эргэцүүлэн бодох өргөн хүрээг танилцуулж, дараа нь оюутнуудыг богино өгүүлбэрээс эхлээд аажмаар урт өгүүлбэрт шилжүүлэх дасгал, гэрийн даалгавраар дамжуулан практик орчуулгад хийлгэсэн. Хичээлийн үеэр сурагчдад гэрийн уншлага хийлгэх зорилгоор лавлагааны хуудас, нэмэлт тайлбарыг үе үе тарааж, харин хичээл тус бүрд гэрийн даалгавар, тайланг хуваарилдаг байв. Гэрийн даалгаврын орчуулгыг зохих ёсоор засаж, хуулбарыг нь ангийн бүх хүмүүст тарааж, тэд нэргүй шүүмж бичих боломжтой болж, оюутнууд өөрсдийн бичсэн зүйлээ бодитойгоор дүгнэх боломжтой болсон. Туршилт хичээлийн ерөнхий сэдэвчилсэн төлөвлөгөөг доор тоймлон дүгнэв. Үүнд:

1-р хичээл: “Орчуулга”-тай танилцуулах

Багш “椅子に掛ける” гэсэн өгүүлбэрийг хэлж, хэд хэдэн оюутнаас сандал дээр сууж буй хүний дүрсийг самбарт зурахыг хүссэн бөгөөд бүгд тохирох зүгийг зургаар илэрхийлж чадаагүй. Энэ бол орчуулга хийнэ гэдэг нь зүгээр л орчуулсан үгсийг тохируулах асуудал биш, жишээлбэл, япон хэл дээрх текстийг ойлгохын тулд анхааралтай уншиж, эх хэл рүү орчуулахад тэр бүр шууд тусгагддаггүй тухай ойлголтыг төрүүлэхийг зорьсон.

2-р хичээл: Соёл ба үнэт зүйлс

Япончууд болон гадаад хүмүүс интоорын цэцэгсийн гэрэл зураг үзэхийг хэрхэн өөр өөрөөр хүлээн авдаг тухай тодорхой жишээнүүдийг ашиглан (Жон Кондоны “Соёл хоорондын харилцаа”-аас) Эдвард Холлын бага контекст ба өндөр контекст соёлын тухай ойлголт, цаг хугацаа, орон зайн тухай ойлголтууд болон холбогдох үгс нь соёлын хүрээнээс хамаарч хэрхэн ялгаатай байдгийг тайлбарлах зорилготой болно.

3-р хичээл: Контекст

Утга, илэрхийллийн асуудлыг контекстээр нь авч үзэв. Мөн “Цаг хугацаа харвасан сум шиг хурдан өнгөрдөг”, “сайхан хар нүдтэй охин” гэх мэт хэллэгийн хоёрдмол утгатай байдлыг судалсан. Оюутнууд орчуулга хийхдээ хэсэг хэсгээр нь автахаас илүүтэй өгүүлбэрийн утга санааг буюу тухайн өгүүлбэрийг бүхэлд нь ойлгох хэрэгтэй гэсэн ойлголтыг төлөвшүүлэхийг хичээсэн.

4-р хичээл: Дасгал

私は猫です、我輩は猫である、ネコなの、あたし гэх мэт нэг утгатай олон янзаар хэлж болдог богино өгүүлбэрүүдийг өөрийн үгээр орчуулах дасгал хийсэн. Орчуулга гэдэг нь уншсан зүйлээ шингээж, өөрийн үгээр илэрхийлэх үйл явц гэдгийг суралцагчдад ойлгуулахыг зорьсон. (“Би бол муур” гэдэг нь “私は猫です、我輩は猫である、ネコなの、あたし” гэх мэт.)

5-р хичээл: Үг ба утгын зөрүү

Оюутнууд толь бичгийн хязгаарлалтыг таних, орчуулах үгсийг анхааралтай сонгох, хэрэв тухайн үг нь толь бичигт байхгүй бол өөрийн орчуулгыг гаргах дадлага хийв. Орчуулгын үг хэллэгийн сонголт

нь эх зохиолын зорилго, төрөл зүйл, зорилтот уншигчаас хамааран харилцан адилгүй байдгийг оюутнуудад ойлгуулах зорилго тавьсан.

6-р хичээл: Мөрдөн шалгах, баталгаажуулах

Бид оюутнуудад өөрийн хийсэн орчуулгадаа бүрэн хариуцлага хүлээх хэрэгтэйг ойлгуулж, нэгж хөрвүүлэх, орчуулгыг сонгохдоо Google-г ашиглах арга техникийг зааж өгсөн. Орчуулгынхаа хариуцлагыг бүрэн хариуцах ёстой бөгөөд ойлгохгүй байгаа зүйлээ сайтар судлах нь чухал гэдгийг ойлгуулах энэ хичээлийн гол зорилго байсан.

7-р хичээл: Япон хэлний онцлог орчуулга хийхэд нөлөө үзүүлдэг үү?

Энэхүү лекц нь япон хэлний бичгийн хэлний тухай ойлголтыг хамрах бөгөөд энэ нь япон хэлний богино өгүүлбэр ч асар их мэдээллийг агуулж байдгийг ойлгуулахаас гадна тодорхой тогтсон хэллэг, үг, өгүүлбэр бичихэд тусална. Суралцагчдад яагаад ийм хэллэгийг япон хэл дээр ашигладаг болохыг ойлгоход нь туслах зорилготой.

8-р хичээл: Орчуулгын дасгал (Уран зохиолын бус/Ерөнхий)

Монголд албан ёсны эрхтэй орчуулагдан хэвлэгдсэн уран зохиолын номоос орчуулга хийх дадлага хийв. Суралцагчдад анхааралтай унших нь чухал алхам бөгөөд зөвхөн тодорхой бус ойлголттой бол орчуулах боломжгүй гэдгийг ойлгуулав. Мөн өөрсдийнхөө үнэлэмжийг хэрэгжүүлэх аюулыг тэдэнд ойлгуулах шаардлагатай. (Зарим оронд нар улаан биш харин цагаан өнгөтэй байдаг; алимыг улаан гэж үздэггүй соёлд “алимын хацар” нь махлаг хацар гэх мэтийг хэлж болно.)

9-р хичээл: Орчуулгын дасгалууд (Уран зохиол: Орчуулгын янз бүрийн аргууд)

"Алиса гайхамшгийн оронд"-ын Япон хэл дээрх янз бүрийн орчуулгыг харьцуулж, эхээс нь догол мөрийг орчуулах дасгал ажлуудыг хийв. Суралцагчдад үгс нь соёлын үндэс суурьтай, утгын хооронд үргэлж нэг нэгээрээ нийцдэггүй гэдгийг ойлгуулах нь чухал юм. (тайлбар толь бичиг бол үнэмлэхүй үнэн биш гэсэн санааг анхаарах)

10-р хичээл: Орчуулгын дасгал (9-р хичээлийн үргэлжлэл)

Мөн нэмэлт үг, үйлдлийг хэрхэн орчуулах, мөн ярианы хэв маягийг хэрхэн орчуулах талаар практик жишээнүүд дээр тулгуурлан тайлбарлав. Япон хэл дээр нарийн илэрхийлсэн мэдээлэл (газар орон зай, хөдөлгөөний төрөл, ганц болон олон тоо, өгүүллийн хэрэглээ гэх мэт) монгол хэлэнд тохиромжгүй болохыг ойлгоход нь туслах зорилготой. Нөгөө талаар гадаад хэлийг эх хэл рүү орчуулахдаа тодорхой бус хэсгүүдийг яг таг илэрхийлэх шаардлагатай нөхцөл байдалд орчуулах дасгал ажиллав.

11-р хичээл: Орчуулгын дасгал (уран зохиол/Япон текстийг монгол хэл рүү орчуулах)

Ясунари Кавабатагийн “Уулсын чимээ” зохиолыг ашигласан орчуулгын дасгал хийж, хэлний түвшнийг тодорхойлох зорилго тавив.

12-р хичээл: Уран зохиолын бус буюу Академик бичвэр орчуулах дасгал

“Европын баярын нууцыг тайлах нь” эрдэм шинжилгээний орчуулга ба уран зохиолын орчуулгын бодит байдлын ялгааг олж мэдэх зорилготой.

13-р хичээл: Бодит материал дахь орчуулгын дасгал (практик текст)

Зааварчилгааны гарын авлагыг үнэн зөв орчуулах дасгал хийв.

14-р хичээл: Дүгнэлт хичээл

Аливаа материалыг орчуулах үед анхаарах зүйлс болон бусад зүйлсийн тоймыг ярилцав.

Туршилт хичээлийн явц, үр дүнд тулгуурласан дүн шинжилгээ:

- Зарим оюутнууд япон хэл дээрх энгийн өгүүлбэрүүдийн өндөр чанартай, уян хатан орчуулгыг хийж чадсан. Олон оюутнууд синтаксийг ойлгож чаддаг байсан ч түүнийг

илэрхийлэх эх хэлний мэдлэг дутмаг байсан тул монгол хэлээ сайжруулснаар орчуулах чадвар нь эрс дээшлэх боломжтой байдал ажиглагдсан.

- Магадгүй эх зохиолынх нь утгаас хазайхгүй л бол үгээ чөлөөтэй сонгож болно гэсэн аюулгүй байдлын мэдрэмж байсан учраас гайхширал төрүүлсэн, шинэлэг үг хэллэг олноор гарч ирсэн. Бидэнд энэ удаа хангалттай цаг байсангүй, гэхдээ цаашид япон хэл дээрх логикийг сайтар тайлж, орчуулах шаардлагатай өгүүлбэрүүд дээр ажиллах юм бол оюутан өндөр эрх чөлөөтэй орчуулга, өндөр түвшний хатуу орчуулга хоёрын ялгааг эзэмшиж, илүү тэнцвэртэй орчуулга хийх боломжтой болно гэж бодож байна.
- Орчуулгын ажил дээр анхааралтай ажиллахад хэтэрхий бага хугацаа байсан тул янз бүрийн тохиолдолд орчуулах чадварыг хөгжүүлэхийн тулд онол, логигоос татгалзаж, дадлагад анхаарлаа хандуулах шаардлагатай байна.
- Орчуулгын талаар хэчнээн их сурсан ч орчуулга хийж чадахгүй бол утгагүй болно. Энэ бол тахиа, өндөг хоёрын асуудал боловч хэрэв бид оюутнуудад орчуулга хийх нь тийм ч амар биш, гэхдээ хөгжилтэй хэвээр байх боломжтой гэдгийг ойлгуулж чадвал тэд сурч буй гадаад хэлэндээ улам илүү дурлах нь дамжиггүй бөгөөд энэ нь гарцаагүй тохиох хүмүүний байгалийн хариу үйлдэл болов уу. Энэ сэтгэлгээ нь тэдний орчуулгаа цаашид ч боловсронгуй болгох үндэс суурь болно гэж найдаж байна.
- Түүнчлэн хичээлийн явцад илүү их туршлага хуримтлуулах, илүү олон ном унших, өгүүлбэрүүд нь амьд биет, эх зохиогч мэт орчуулах, уншигчдад хүүхэд шиг харагдуулахгүйгээр хүргэх гэх мэт ихэнх санал бодол, санаа санаачилгыг оюутнууд өөрсдөө илэрхийлж байсан. Багш хүн суралцагчдыг тэр зүгт нь удирдан чиглүүлэхийн оронд оюутнуудад "...би ийм орчуулга хийхийг зорьж байна..." гэсэн өөрийн гэсэн үзэл санааг бий болгож, цаашдын орчуулга дээрээ ажиллах урам зориг өгөх нь зүйтэй хэмээн бодож байна.

Дүгнэлт

Япон улсын албан бичгийн төрөл зүйл болох 「行政文書」、「法人文書」、「特定歴史公文書等」 зэргийн хэл найруулга, үг хэллэг нарийн нягт нэгэн утгатай томъёологдсон, одоо цагийн үйл үгийн хэлбэр, хууль, эрх зүйн нэр томъёо давамгайлсан зэрэг онцлог талуудыг өөрийн улсын албан бичгийн жишиг бүтэцтэй харьцуулан мэргэжлийн түвшинд орчуулга хийх чадвар эзэмших нь суралцагчдын бичгийн чадвар сайжрах нэг хөшүүрэг болно.

Албан бичгийн орчуулга болон ШУТО, БЭЗО, АЖХО зэрэг мэргэжлийн орчуулгын хичээлүүдийн интеграци нь суралцагчдад хүмүүнлэгийн болон байгалийн ухааны бүх төрлийн нарийн мэргэжлийн сэдвээр орчуулга хийх чадварыг эзэмшүүлэх суурь мэдлэг олгох бүрэн боломжтой. Албан бичгийн орчуулга болон ШУТО, БЭЗО, АЖХО зэрэг мэргэжлийн орчуулгын хичээл хоорондын интеграци нь орчуулгын онолын дараах зорилтуудыг шийдэхийг эрмэлзэх суурь нөхцөл болох боломжтой гэж үзэж болно. Үүнд:

1. Орчуулгын үйл ажиллагааны ангиллын үндсийг боловсруулах
2. Эх ба орчуулгын текстийн тэнцвэрт чанарын үндэс болсон эквивалент харьцааны мөн чанарыг илэрхийлэх
3. Эх текстийг орчуулгын текст болгон хувиргаж буй орчуулагчийн үйл ажиллагааны шинжлэх ухааны зарчмыг илрүүлэн боловсруулах
4. Орчуулгын үйл ажиллагаанд прагматик ба нийгмийн хэл шинжлэлийн хүчин зүйлийн үзүүлэх нөлөөллийг тогтоох

Ашигласан материал, ном зүй

1. Л.Сүрэнбаатар, Б.Жавхлантөгс “ Орчуулах эрдэм I” ХИС 2015 УБ.
2. Л.Сүрэнбаатар, Б.Жавхлантөгс “ Орчуулах эрдэм II” ХИС 2018 УБ.
3. Ц. Сүхбаатар, (2009). Монгол хэлний найруулга зүй, УБ.
4. Munday, J (2008) The Holmes/Toury map, Introducing Translation Studies, 9-13
5. Г.Аким, (1989). Орчуулах эрдэм, УБ.
6. 川本皓嗣・井上健（編）『翻訳の方法』東京大学出版会、1997 年
7. 酒井直樹『日本思想という問題 翻訳と主体』岩波書店、1997 年
8. ジェレミー・マンデイ（著）、鳥飼玖美子『翻訳学入門』みすず書房、2009

ОРЧУУЛГАД НЭМЭХ АРГЫГ ХЭРЭГЛЭСЭН БАЙДАЛ

“Genghis khan and the making of the modern world” номын монголчуудын амьдрах орчин болон байгалийн байдлыг илэрхийлсэн өгүүлбэрүүдийн жишээн дээр)

Д. Сувданчулуун¹⁸

Д. Цэвэрэгзэн¹⁹

Abstract: This study aims to elucidate the utilization of addition techniques in literary translation and the underlying rationales driving their usage. The research focuses on sentences related to the living environment of the Mongolians and natural state depicted in the books "Genghis Khan and the Making of the Modern World" by Jack Weatherford and "Өнөөгийн ертөнцийг үндэслэгч Эзэн Чингис хаан" translated by G. Ganbold. Employing both qualitative and quantitative research methods, the investigation draws upon Rodica Dimitriu's (2004) framework, which advocates for considering linguistic, pragmatic, cultural, and ideological adjustments in translation. The findings of this research highlight that addition techniques are commonly used, particularly in literary translation, in order to accommodate the linguistic and stylistic preferences, as well as cultural disparities of the target language readers.

Түлхүүр үг: орчуулга, нэмэлт, прагматик, тохируулан буулгах, уран хэллэг

Удиртгал

Бид орчуулга хийх явцдаа аль болох эх бичвэрт үнэнч байхыг хичээдэг ч зарим үед зорилтот хэлний уншигчдын хэл яриа, соёл, сэтгэхүйд нь тохируулан буулгахын тулд орчуулгад янз бүрийн хувиргалууд хийдэг. Эдгээрийн нэг бол нэмэх арга буюу нэмэлт юм. Нэмэлт гэдэг нь эх хэлний утгыг тодорхой илэрхийлэхийн тулд үг, холбоо үг, илэрхийлэл, мөн өгүүлбэр нэмж оруулахыг хэлнэ. Тухайлбал, профессор Юань Яао “англи болон хятад хэлний дүрмүүд харилцан адилгүй улмаас зарим тохиолдолд нэмэлт оруулдаг. Тухайлбал, англиас хятад руу хөрвүүлэхэд олон тооны хэлбэр, үйл үгийн цагийг тодорхой болгох тохиолдлуудад мөн хятад хэлэнд байдаггүй англи хэлний төлөөний үг, угтвар үг, ялгац гишүүн зэргийг илэрхийлэхийн тулд үг нэмэх хэрэгтэй болдог” хэмээн дурджээ.

Тус судалгааг хийх явцад англи, монгол хэлний дүрмийн ялгаанаас үүдсэн нэмэлтүүд төдийлөн анзаарагдаагүй ч хоршоо үг хэллэг болгох, уран дүрслэл оруулан тэмдэг нэр, дайвар үгс нэмэх зэргээр уг зохиолыг аль болох уншигчдад уран яруу хийгээд өөриймсүүлэн хүргэхэд зонхилох нэмэлтүүд хийгдсэн байна.

Онолын хэсэг

Южин Найда “Toward a Science of Translating: with special reference to principles and procedures involved in bible translating” (1964:226-231) номдоо “эх хэлний бичвэрийг хүлээн авагч хэлний уншигчдад хэл болон соёлын хувьд тохируулан буулгахын тулд орчуулагч нэмэлт, хасалт болон өөрчлөлт гэсэн үндсэн 3-н аргыг хэрэглэдэг” гэж үзсэн.

¹⁸ ХУИС, Хэл, Соёлын Сургуулийн хэл шинжлэлийн докторант

¹⁹ ХУИС, Доктор (Ph.D.), профессор

Мөн тэрээр энэ номдоо нэмэх аргын талаар “Орчуулгад хууль зөрчилгүйгээр оруулж болох олон төрлийн нэмэлтүүдээс хамгийн түгээмэл бөгөөд чухал нь:

1. Хэлэлгүй орхигддог үгсийг нөхөж бичих (ellipsis) /I want to go but I can't./
2. Хоёрдмол утга юм уу буруу ойлголт өгөхгүйн тулд нарийвчлан тодруулах (obligatory specification)
3. Дүрмийн ялгаанаас үүдэлтэй нэмэлтүүд
4. Далдаар илэрхийлснийг ил буулгах
5. Риторик асуултуудад заавал хариулах шаардлага
6. Бусдаас ялгахын тулд нэмэлт үгс оруулах
7. Холбох шаардлагаар нэмэх
8. Эх бичвэрийн хэлэнд байдаггүй зорилтот хэлний хэсгүүд
9. Заавал хамт хэлэгддэг үгс

Эдгээр нэмэлтүүдийн ихэнх нь бүтцийн өөрчлөлтийн нэг хэсэг бөгөөд тиймийн учир нэг техникийг нөгөөгөөс нь хатуу тусгаарлах боломжгүй юм” гэжээ.

Питер Ньюмарк “Textbook of Translation” (1988:91-92) номдоо, “Орчуулагчийн өөрийн хувилбарт нэмж оруулах шаардлагатай нэмэлт мэдээлэл нь ихэвчлэн

- соёлын (ЭХ болон ЗХ соёлын ялгааг харгалзан үзэх),
- техникийн (сэдэвтэй холбоотой) эсвэл
- хэл шинжлэлийн (үгсийн буруу хэрэглээг тайлбарлах) байх ба эх хувилбараас ялгаатай нь энэ нь түүний уншигчдын шаардлагаас хамаарна” хэмээн тэмдэглэжээ.

“Тиймээс “you can pay for ceramic tiles under a convenient credit purchase scheme” буюу “та керамик хавтангийн төлбөрийг зээлээр худалдан авах тохиромжтой схемийн дагуу төлж болно” гэсэн өгүүлбэрийн “scheme” сүүлийн нэр томъёог илүү нарийвчлалтайгаар “long-term payment facility” буюу “урт хугацааны төлбөрийн хэрэгсэл” хэмээн орчуулж болно” гэжээ.” Мөн тэрээр, “Орчуулгын нэмэлт мэдээлэл нь янз бүрийн хэлбэртэй байж болно. Үүнд:

1-рт, текстийн дотор:

- Орчуулагдаж буй үгийн өөр хувилбараар
- Тодотгол гишүүн өгүүлбэрээр
- Тодотгосон нэр үгээр (As a noun in apposition)
- Үйл үгийн хувилбаруудаар
- Хашилтад (ихэвчлэн шууд үгчилж орчуулсан үгэнд)
- Хаалтад (нэмэлтийн хамгийн урт хэлбэр)
- Тодотгол нэмж (жишээлбэл: Speyer, 'the city of Speyer, in West Germany)

2-рт, хуудасны доор

3-рт, бүлгийн төгсгөлд

4-рт номын төгсгөлд тэмдэглэл, эсвэл, тайлбар хэлбэрээр байна” гэжээ.

Нанжиний Их сургуулийн Профессор Юань “Үг нэмэх болон гээх аргууд нь дүрмийг зөв гаргахын тулд, утга санааг нь илүү ойлгомжтой болгохын тулд, эсвэл илэрхийллийг илүү уугуул болгохын үүднээс хэрэглэгддэг” хэмээн “Adding or Omitting Words, Phrases, Clauses” хэмээх дүрс бичлэг дээрээ өгүүлжээ. Мөн тэрээр “Заримдаа бид орчуулгыг зорилтот хэлний илэрхийлэлд нийцүүлэх эсвэл риторик буюу уран хэллэгийн зорилгоор нэмэлтүүд хийдэг” гэсэн байна.

Манай орчуулгын эрдэмтэд мөн орчуулгуудад тодорхой хэмжээний хувиргалууд хийгддэг талаар өгүүлсэн байдаг. Д. Дашдаваа (2010:193) “Д. Нацагдоржийн орчуулгад аливаа орчуулгад өргөн хэрэглэдэг үг нэмэх, орхих, байр солих, орлуулах зэрэг өөрчлөлтүүд элбэг үзэгдэнэ. Тийм өөрчлөлт /трансформаци/ орчуулгад гарахыг орчуулгын онолд зүй ёсны үзэгдэл гэж үздэг” гэжээ. Мөн тус номын 192-р талд “Лошадь у жены что-то заупрямилась, она испугалась, отдала мне поводья и пошла пешком. Эхнэрийн морь эрхчихсэнд айн над цулбуураа өгч хөтөлгөн, өөрөө гэрийн зүг явган одов – Энд утга санааг тод томруунаар гаргах зорилгоор хөтөлгөн, гэрийн зүг гэсэн үг

нэмсэн байна” хэмээн “Д. Нацагдоржийн орчуулгад анализ хийсэн ажиглалтаас” хэмээн бүтээлдээ дурдсан байна. Мөн “Орчуулах эрдэм 2” (1976:11) -т Монгол хэлний тогтолцоонд хос үг түгээмэл юм. Хос үгийг чадамгай хэрэглэвэл (чих хулга, чимээ анир, хүн амьтан гэх мэт) орчуулгын хэл зөөлөрч, чихнээ аятайхан сонсогддог их сайн талтай байна. Оросоос орчуулсан ном зохиол хэмжээгээрээ жаахан томордог явдал үүнтэй ямар нэг хэмжээгээр холбоотой шиг байна. Үүн дээр орчуулгын нуршаа чанар л нэмэгддэггүй байгаасай” хэмээн С. Галсан онцолжээ.

Дээрх эшлэлүүдээс харахад нэмэх арга бол орчуулгын салшгүй нэг хэрэгсэл бөгөөд зөв зүйтэй хэрэглэж гэмээ нь орчуулгын бүтээл уншигчдадаа хүрч чаддаг байх нь ээ.

Судалгааны хэрэглэгдэхүүн ба арга зүй

Судалгааны хэрэглэгдэхүүн нь америкийн зохиолч, антропологич Жак Уэтерфордын “Genghis Khan and the Making of the Modern World” болон орчуулагч Г. Ганболдын орчуулсан “Өнөөгийн ертөнцийг үндэслэгч Эзэн Чингис хаан” номууд дахь монголчуудын амьдрах орчин болон байгалийн байдлыг илэрхийлсэн өгүүлбэрүүд болно. Тус өгүүлбэрүүдийг сонгохдоо монголчуудын амьдрах орчин гэдэг утгаар нь нүүдлийн амьдрал ахуй, соёл, онцлог, шашин шүтлэг тэр бүү хэл хоол хүнс зэрэгтэй холбоотой өгүүлбэрүүд болон газар ус, байгаль орчин, цаг ууртай холбоотой бүхий л өгүүлбэрүүдийг багтаахыг хичээсэн. Дээрх сэдвийн хүрээнд өгүүлбэрүүдийг сонгодгийн учир нь уг орчуулгын бүтээлд эдгээр өгүүлбэрүүд нь монгол хүний хэл ярианд нийцсэн, соёл сэтгэхүйд таарсан бөгөөд уран яруу буусанд оршино.

Судалгаанд эхлээд чанарын дараа нь тоон аргыг ашигласан. Үүнд эх зохиол болон орчуулгын зохиолоос дээрх төрөл зүйлүүдийг агуулсан өгүүлбэрүүдийг ялгаж аваад эдгээр өгүүлбэрүүдэд анализ хийн тодорхой үг, хэллэг, илэрхийллүүд нэмэгдсэн эсэхийг тодруулсан. Үүний дараа нэмэх аргууд нь ямар шалтгаан буюу зорилгоор ашиглагдсан болохыг илрүүлж, судалгааны эцэст нь тоон үзүүлэлтүүдийг харьцуулан харуулсан.

Судалгааны шинэлэг тал

Нэгдүгээрт, тус судалгааны хэрэглэгдэхүүн сүүлийн үеийн орчуулгын бүтээл байгаа нь шинэлэг тал болж байна. Хоёрдугаарт, нэмэх аргыг хэрэглэх болсон үндсэн шалтгаануудыг тодорхойлохыг хичээхийн зэрэгцээ тэдгээрийн харьцааг тоон үзүүлэлтүүдээр гаргасанд оршино.

Судалгааны хэсэг

Энэхүү судалгаа нь дээр дурдсан Южин Найдагийн (1964:231-233) зорилтот хэлний бичвэрийг уншигчдад тохируулан буулгах онолыг илүү дэлгэрүүлэн, Р. Димитриюгийн (2004:165) санал болгосон орчуулгыг хэл шинжлэлийн, прагматикийн, соёлын болон үзэл суртлын хувьд тохируулан буулгах онолыг гол чиглэлээ болгосон.

Ингээд дээр дурдсан номуудын монголчуудын амьдрах орчин болон байгалийн байдлыг илэрхийлсэн өгүүлбэрүүдийн үг хэллэгүүдийг харьцуулан судлахад орчуулагч орчуулгын гээх аргыг дараах хүчин зүйлстэй холбоотойгоор хэрэглэсэн болох нь ажиглагдсан. Үүнд:

- Хэл, яриа болон найруулга зүйн онцлог
- Соёлын онцлог
- Байгаль, газар зүйн онцлог
- Үзэл суртал болон орчуулагчийн сонголт

Мэдээллийн сан маань байгаль орчинтой холбоотой өгүүлбэрүүд байгаатай холбоотойгоор байгаль, газар зүйн ялгаанаас үүдэлтэй нэмэлтүүд ажиглагдсан тул “Байгаль, газар зүйн онцлог” хэмээх хэсгийг нэмж оруулсан. Энэ ангилал нь Р. Димитриюгийн (2004:167) дэвшүүлсэн прагматик тохируулгад багтах “их ач холбогдолгүй соёл, цаг хугацаа, орон зайн зөрүүнээс зайлсхийх” хэмээх дэд ангилалд багтаж байгаа юм.

Дээрх 4-н ангиллыг илүү дэлгэрүүлбэл:

Хэл, яриа болон найруулга зүйн онцлогт тохируулан нэмсэн хэсэгт:

- Монголчуудын ярьж дадсан хэлбэрээр буулгахын тулд үг, хэллэгүүдийг нэмсэн хэсгүүд, тухайлбал,
Нэмэлтийн тохиолдол 19: “and leave the southern part of the country dry, a terrain known as gobi, or to foreigners as the Gobi” буюу “говь хэмээх газар нутаг, гадаадынханд бол Гоби гэгддэг нутгийн өмнөд хэсгийг хуурай үлдээнэ” гэсэн утгатай хэсгийг “говь буюу гаднынхан гоби хэмээдэг нутгийн өмнө талыг гандуу хуурай орхино” хэмээн “гандуу хуурай” гэж хоршоо үгээр буулгажээ.
- Уран зохиолын хэлбэр буюу илүү уран яруу илэрхийлэхийн тулд үг, хэллэгүүдийг нэмсэн хэсгүүд, тухайлбал,
Нэмэлтийн тохиолдол 64: The wind made the new snow dance around the horse’s hooves as we slowly climbed the rocky slope of Burkhan Khaldun - Бурхан Халдун ууланд алгуур авирахад шинэ орсон цас морьдын хөлөөр биднийг тойрон босож бүжиглэх мэт бударна. Үүнд бударна гэсэн үгийг нэмсэн байна.

Соёлын онцлогт тохируулан нэмсэн хэсэгт хэсэгт:

- Соёл хоорондын ялгаатай байдал буюу онцлогоос үүдэлтэй нэмсэн хэсгүүд, тухайлбал, Нэмэлтийн тохиолдол 47: Зөвхөн “wrestling” гэсэн байсныг “хүч үзэн уран мэхийг уралдуулан барилдаж” хэмээн соёлын онцлогтой холбоотойгоор дэлгэрүүлж бичсэн байна. Нэмэлтийн тохиолдол 20: searching for grass буюу өвс хайж гэсэн утгатай хэсгийг шинэ соргог бэлчээр хайж хэмээн буулгасан нь мөн л соёлын онцлогтой холбоотой.

Байгаль, газар зүйн онцлог хэсэгт:

- Дэлхийн өөр өөр өнцөг буланд байгаагаас үүдэлтэй байгаль, газар зүйн талаарх ялгаатай ойлголт, төсөөллүүдтэй холбоотойгоор нэмсэн хэсгүүд, тухайлбал, Нэмэлтийн тохиолдол 16: “beyond the range of the Pacific Ocean’s moisture-bearing winds” буюу “Номхон далайн чийг агуулсан салхины хүрээнээс ангид” гэсэн утгатай хэсгийг “Номхон далайн чийглэг, зөөлөн салхи ч хүрдэггүй ажээ” хэмээн зөөлөн гэсэн тодотголыг нэмсэн байгаа нь монголчууд далайн уур амьсгалын талаар төдийлөн ойлголт байхгүй тул илүү тодорхой болгон нэмсэн хэмээн үзэж байгаа юм.

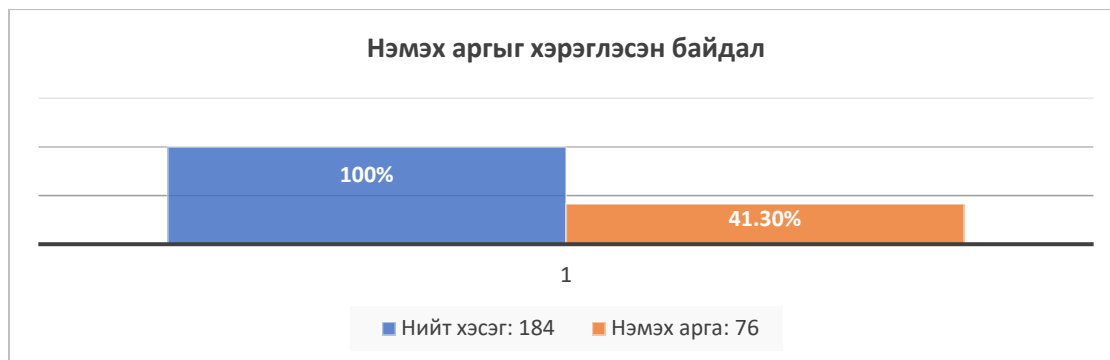
Үзэл суртал болон орчуулагчийн сонголт хэсэгт:

- Зорилтот хэлний үндэстэнд таалагдахгүй буюу нийтлэг үзэл бодолд нь үл нийцэх илэрхийллүүд болон байгаагаар нь буулгаж болохоор байвч нэмэлт оруулсан хэсгүүдийг багтаасан. Тухайлбал, Нэмэлтийн тохиолдол 21: “with only moderate difficulty, a horse and rider can reach all but a few of the peaks in summer” буюу “зуны цагаар цөөн хэдэн оргилоос бусад бүгдэд нь ердөө дунд зэргийн хүндрэлтэйгээр морь, унаач хоёр хүрч чадна” гэсэн утгатай “цөөн хэдэн оргилоос бусад зуны цагаар хаана нь ч гэсэн морьтой, хөсөг тэрэгтэй хялбархан гарч болно” хэмээн “хөсөг тэрэгтэй” гэсэн хэсгийг нэмснийг орчуулагчийн өөрийн сонголт хэмээн үзэж байгаа юм. Нэмэлтийн тохиолдол 60: “the Mongols stopped” буюу “монголчууд зогссон” гэсэн утгатай хэсгийг “арга буюу зогсоход хүрэв” хэмээн буулгасныг монголчуудын нийтлэг үзэл бодолд нийцүүлэхийн тулд нэмсэн байж болох юм.

Ийнхүү монголчуудын амьдрах орчин болон байгалийн байдлыг илэрхийлсэн өгүүлбэрүүдийг түүж авахад 184 хэсэг болсноос үүнд орчуулагч 76 удаа буюу хувьчилбал 41,3%-д нь нэмэх аргыг хэрэглэсэн байна.

Үүнийг доорх График №1-т харуулав.

График №1

Тус аргыг хэрэглэсэн шалтгаануудаар ангилахад:

- 46 буюу 60% нь хэл, яриа болон найруулга зүйн онцлог,
- 19 буюу 25% нь соёлын онцлог,
- 6 буюу 8% нь байгаль, газар зүйн онцлог,
- 5 буюу 7% нь үзэл суртал болон орчуулагчийн сонголттой холбоотойгоор хэрэглэгдсэн байна. Үүнийг доорх График №2-т харуулав.

График №2

Дүгнэлт

1. Нийт тохиолдлын 60%-д нь хэл яриа ба найруулга зүйн онцлогтой холбоотой нэмэлтүүд хийгдсэн нь орчуулагч уг зохиолыг аль болох монголчуудын хэлж ярьж дадсан үг хэллэгээр буулгах, мөн илүү уран яруу, сонсголонтой болгохыг зорьсонд оршиж байна.

2. Монголчуудын соёлын онцлогт тохируулан буулгахад орчуулагч 19 удаа буюу 25%-д нь нэмэлт хийсэн байна. Харин байгаль, газар зүйн ялгаатай байдлаас үүдэлтэй тогтсон ойлголтуудыг тохируулан буулгахын тулд 6-н удаа буюу 8% нь нэмэлт хийжээ. Үзэл суртал буюу орчуулагчийн сонголт гэдэг хэсэгт маш цөөхөн буюу 5-н удаа нэмэлт үг, хэллэг хэрэглэснээс дийлэнх нь яагаад нэмсэн нь их тодорхойгүй, орчуулагчийн сонголт гэж үзэхээс өөр аргагүй хэсгүүд байлаа.

3. Ингээд дээрх үр дүнгээс үзэхэд, орчуулгад нэмэх арга нь өргөн хэрэглэгдэж болохыг харуулж байна. Мөн энэхүү судалгааны үр дүн нь нэмэх аргыг соёлын зөрүүг тэнцвэржүүлэх гэхээсээ илүүтэй зорилтот хэлний ард түмний өөрийн хэл ярианы онцлогт тохируулан буулгахад түлхүү хэрэглэдэг хэмээх саналыг дэвшүүлж байна.

Ном зүй:

Англи хэлээр

1. Dimitriu, R. (2004). Omission in Translation. Perspectives, 12(3), 163-175. <https://scihub.ru/10.1080/0907676X.2004.9961499>
2. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall.
3. Nida, E. (1964). Toward a Science of Translation. E. J. Brill
4. Yao, Y. Adding or Omitting Words, Phrases, Clauses. Nanjing University. <https://www.coursera.org/lecture/translation-in-practice/adding-or-omitting-words-phrases-clauses-OXJf8>

Монгол хэлээр

1. Дашдаваа, Д. (2010) Орчуулгын найруулга зүйн бүтэц-утга зүйн үндэс, Улаанбаатар
- Цэдэв, Д. (1976) Орчуулах эрдэм 2, Улаанбаатар

БЭЛГЭДЛИЙН ОРЧУУЛГЫН АСУУДАЛД

М.Нарантуяа²⁰

А.Өлзийнаран²¹

Abstract: *Literary tools such as symbols allow for the recognition of a country's mentality and thinking. The experience and lessons learned from these examples that by studying numbers and religious symbols of the literature, it is possible to translate them without losing the essence, implication, reason, and correlation of the symbols. Therefore, symbols represent the writer's conception through abstract and realistic thinking, as they reflect the differences and features of lifestyle, tradition, religion, and culture. It is important to pay attention to the relevance and translation of literary translation, which is a subject of the literary study.*

Түлхүүр үг: бэлгэдэл, утга шилжих хэлбэр, далд утга, ухамсар сэтгэхүй, дүр дүрслэл

Уран зохиолын орчуулга бие даасан орчуулгын төрөл учраас тухайн ард түмний аж амьдрал, ахуй соёл, оюун санаа сэтгэлгээг цогцоор тусгасан уран сайхны бүтээл билээ. Хүн байгалийн болон нийгмийн бүтээгдэхүүн учраас өсөж хүмүүжсэн орчин, амьдарч буй цаг үеийн өөрчлөлт хувьсал, бусад олон хүчин зүйлс хувь хүнд тодорхой хэмжээгээр нөлөөлдөг. Зохиолч нь зохиолынхоо дүрүүдэд тухайн цаг үе, нийгмийн нийтлэг төрх, онцлог шинж байдлыг тусган туурвидаг. Энэ нь тэр үеийн зан заншил, хуулиар сэтгэж, бодож, ярьж, хүсэж хөдөлмөрлөнө гэсэн хэрэг бөгөөд “зохиолчийн үзэл санааны хүчээр нийгмийн шинж төлөв байдлыг тусгасан хэрэг мөн” (Байгалсайхан, 1998, хууд. 67) гэж тэмдэглэсэн. Зохиолч уран бүтээлдээ хүмүүсийн хувь заяаг хүний амьдралын жам ёсоор өгсөж дээшлэх, уруудан доройтох диалектик харилцан холбоонд нь дүрслэн үзүүлдэг. Ингэхдээ бэлгэдлийг хэрхэн ашигласныг тодруулахыг зорьсон болно.

Эртний грекийн тэмдэг, онцгойлон таних тэмдэг гэсэн үгнээс гаралтай бэлгэдэл (symbolon) хэмээх нэр томъёо нь утга зохиол судлалд нэг талаас уран дүрийн нөгөө талаас тэмдэг, төлөөллийн шинж чанарыг хадгалсан урлаг, уран сайхан, гоо зүйн онцгой нэгэн нийлэг ай болон хэрэглэгддэг юм. Өргөн утгаараа бол өөрийнхөө гүйцэтгэх үүрэгт тэмдгийн бүх шинжийг ашигласан уран сайхны дүр бөгөөд, мөн уран дүрийн шавхагдашгүй олон утга санаа, зохион байгууламжийг биедээ тааруулсан тэмдэг юм. (Байгалсайхан, 1998, хууд. 137)

“Бэлгэдэл бол өргөн утгаараа бүхий л дохиолог хүчин зүтгэлд нь авч үзсэн дүр мөн бөгөөд шавхагдашгүй олон утга аяс, амьдлаг цогцос бүхий дохио мөн билээ. Иймд аливаа бэлгэдэл болгон дүр байдаг бөгөөд дүр болгон ямар нэг хэмжээгээр бэлгэдэл байдаг” (Дулам, 1999, хууд. 5) гэж өгүүлжээ. “Бэлгэдэл нь хийсвэр ойлголт бөгөөд сэтгэхүйд тулгуурлан бодит байдлын тодорхой юм,

²⁰ МУИС, ШУС, дэд профессор, доктор

²¹ МУИС, ШУС, ИБАСТ

үзэгдлийг дүрслэх хэлний уран яруу хэрэглүүр юм. Бэлгэдэл нь утга шилжүүлэх ёсны боловсорсон дээд хэлбэр бөгөөд уран зохиолд өргөн хүрээтэйгээр улам нарийссан хэлбэрээр хэрэглэгдсээр байна. Бэлгэдэн илэрхийлж байгаа дүр нь зохиолчийн илэрхийлэх эцсийн зорилгод нийцсэн үед өөрөөр хэлбэл зориудаар, санаатайгаар энэ аргыг сонгож авч...” (Байгалсайхан, 1998, хууд. 141) дүрээ тодотгон илэрхийлэх нь уран зохиолын нэгэн арга юм. Уран сайхны бэлгэдэл дүрийн шинж чанар нь түүнийг тайлбарлах, ухан ойлгох сэтгэлгээний талаасаа хандахыг шаарддаг учраас уран дүрийн хэрэглүүрийн нарийн хэлбэр юм. Бодит сэтгэхүйтэй холбох нарийн үйл ажиллагаа бөгөөд тухайн зүйлийн уялдаа холбоо, харилцан шүтэлцээнд тулгуурлан шууд ба шууд бус утгаар нь хүлээн авч болох юм. Бэлгэдлийг нь олон янзын зорилгоор хам сэдвийн хүрээнд хэрэглэж, зохиолч өөрийн уран сэтгэмж, шинэ санаа, үзэл бодол зэргээ далд утга хэлбэрээр илэрхийлэх нь түгээмэл хийгээд барууны уран зохиолд хэрхэн ашигласан туршлагыг харуулахыг зорьсон.

“Бэлгэдэл бол далд утгыг, бодит хэрэглээг ч агуулж байдаг. Бэлгэдэл бол оюун санааны бүтцийн бүтвэр нь юм. Тийм учраас сэтгэцийн бүхий л талыг шавхан сэтгэл хөдлөлийн загвар болж байдаг” (Дулам, 1999, хууд. 7) учраас бэлгэдлийг анхааран үзэж, орчуулгад тусгадаг. Иймээс бэлгэдлийн мөн чанарыг оновчтой орчуулгад тусгах нь орчуулагчаас ур чадвар, мэдрэмж, туршлага шаардсан ажил төдийгүй орчуулгын ажлын чанар чансаа, үнэлэмжид шууд нөлөөлдөг өндөр шалгууруудын нэг юм.

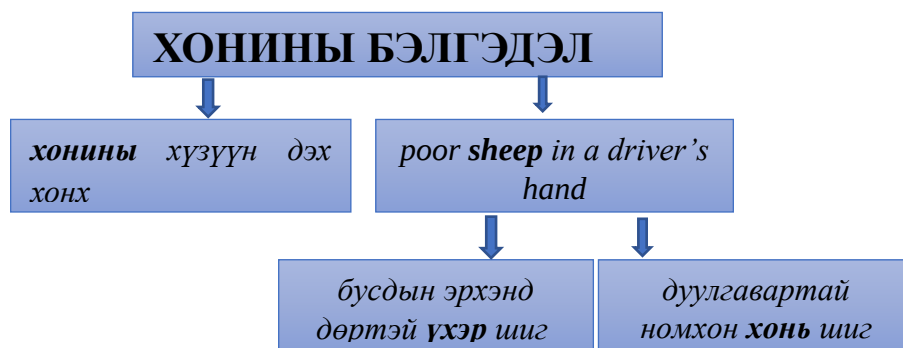
Бэлгэдлийн далд утгыг үл ухан, эсвэл эс хайхарсан тохиолдолд дүрийн дүр дүрслэл, өгүүлэмж алдахад хүрдэг. Ийм жишээ орчуулгын бүтээлд цөөнгүй тохиолддог билээ. Тэр тусмаа ёс уламжлал, шашин шүтлэг ялгаатай ард түмний бэлгэдлийн талаарх ойлголт ч зөрүүтэй байх нь түгээмэл билээ. Тэгвэл үүнийг орчуулгад хэрхэн буулгасан туршлага сургамжийг харьцуулан, задлан шинжлэх нь орчуулгын онол практикт тустай.

Т.Драйзер зохиолдоо шашин, од гараг, тоо, амьтан, ахуйн зэрэг нэлээд олон бэлгэдэл ашигласан бөгөөд тооны болон шашны бэлгэдлээр зохиолын гол баатруудын дүрийг хэрхэн тодотгон харуулж, зохиолын агуулга, үзэл санаагаа илэрхийлснийг толилуулж байна.

1. ШАШНЫ БЭЛГЭДЭЛ

“Шашны билэгзүй²² нэрлэж буй ойлголт, нэрлэгдэж буй зүйлийн адилтгал зүйрлэлээр дотоод холбоонд үндэслэгддэг” (Уеллек Р, 1998, хууд. 255) гэдэг нь бэлгэдлийн мөн чанарыг тодруулж байна. Библийн сургаалаас улбаатай хонь, хонины тухай эшлэлийг цөөнгүй ашигласан нь шашны нөлөө уран зохиолд нэлээд чухал байр суурь эзэлж байсныг харуулдаг. Тухайн үеийн хүнд хэцүү нөхцөл, амьдралын саад бэрхшээлийг даван туулахад энэхүү шашны бэлгэдэл хэчнээн чухал үүрэгтэй дараах жишээнүүдээс харж болно.

²² Уеллек Р, У. О. (1998). *Уран зохиолын онол*. Улаанбаатар: Хэвлэлийн газар. Уг номд “билэгзүй” гэж бичсэн тул энэ бичлэгээр нь авсан болно.

Хонины бэлгэдэл

Жишээ:1

“He keepeth His creatures whole,” was not written of beasts alone. Carrie was unwise, and, therefore, like **the sheep** in its unwisdom, strong in feeling. (Dreiser, Sister Carrie, 1982, p. 52)

“Бурхан, бүтээсэн амьтдаа бүтнээр хадгалдаг гэсэн үг гагцхүү амьтадад хамаарах бишээ. Керри ухаан сууж, дол цохιοогүй байсан ч гэлээ ухаангүй аймгийнхаа доторх **хонь** лугаа адил байж зөн ихтэй байж... (Т.Драйзер, Керри эгч, 1983, хууд. 67)

Жишээ:2

Whether it be the tinkle of a lone **sheep** bell o'er some quiet landscape, or the glimmer of beauty in sylvan places, or the show of soul in some passing eye, the hearth knows and makes answer, following. (Dreiser, Sister Carrie, 1982, p. 400)

Намуун бэлчээрт идээшлэх **хонины** хүзүүн дэх хонхны дуу жингэнэсэн ч, аглаг хээр нутгийн гоо сайхан гялалзлаа ч, зуурдын тааралдах нүдний дулаан харц ч байлаа хүний зүрх гэгч мэдрэгч даган баясаж хариу болгодог ажээ. (Т.Драйзер, Керри эгч, 1983, хууд. 491)

Жишээ:3

To him these were ignorant and commonplace, **poor sheep in a driver's hand**.

“Poor devils,” he thought, speaking out of the thoughts and feelings of a bygone period of success. (Dreiser, Sister Carrie, 1982, p. 327)

Бас тэд дэндүү бүдүүлэг аминдаа арчаагүй **бусдын эрхэнд дөртэй үхэр шиг явдаг улс мэт санагджээ. Урьд өөдрөг явахдаа иймэрхүү хүмүүсийг тоодоггүй байсанчлан “муусайн новшнууд” гэж бодлоо.** (Т.Драйзер, Керри эгч, 1983, хууд. 402)

Жишээ 1,2-т хонийг байгаль дэлхий, бурхан бүтээгч, хүнтэй холбон зөн совин, мэдрэмжээр дамжуулан номхон даруу, хүлцэнгүй амьтан гэдгийг дүрсэлжээ. Хүн байгалийн амьтан учраас хэчнээн гэгээрч хөгжсөөр байвч байгаль дэлхийд захирагдан байх болно гэсэн далд санааг илэрхийлсэн. Барууныхан хонийг Библийн сургаалтай холбон “эзний үгийг дуулгавартай дагагч” гэж хүлээн авдаг. Иймээс ч номхон даруу зан төлөв байдлыг бэлгэддэг шашны бэлгэдлийн уламжлалтай холбоотой бөгөөд энэ нь шууд ойлгогдож байна. Бэлгэдлийг зөв ухан, танин мэдсэнээр “ухаангүй аймгийнхаа доторх хонь, хонины хүзүүн дэх хонхны дуу” гэсэн үгчлэн орчуулсан ажээ. Өөрөөр хэлбэл Керригийн номхон хүлцэнгүй байдлыг илэрхийлэх хэрэглүүр болж байна.

Жишээ 3-т “Poor sheep in a driver's hand-дөртэй үхэр шиг” гэж дүйцүүлэн орчуулсан нь уран яруу орчуулга төдийгүй уран зохиолын орчуулгын шаардлагад бүрэн нийцсэн мэт боловч бэлгэдэл зүй ба шашны бэлгэдлийн талаас нарийвчлан үзвэл учир дутагдалтай бөгөөд харин шууд хоньтой холбон орчуулбал оновчтой юм. Монгол хэлэнд ч гэсэн ноомой даруу, хүлцэнгүй дорой байдлыг

хониор илэрхийлдэг тул “*номхон хонь шиг*” гэдэг түгээмэл зүйрлэлээр орчуулсан бол бэлгэдлийн далд утгыг илүү тодруулах байсан. Хэдийгээр энгийн мэт боловч бэлгэдлийн далд утгыг орхигдуулсан нь орчуулгын алдаа болсон.

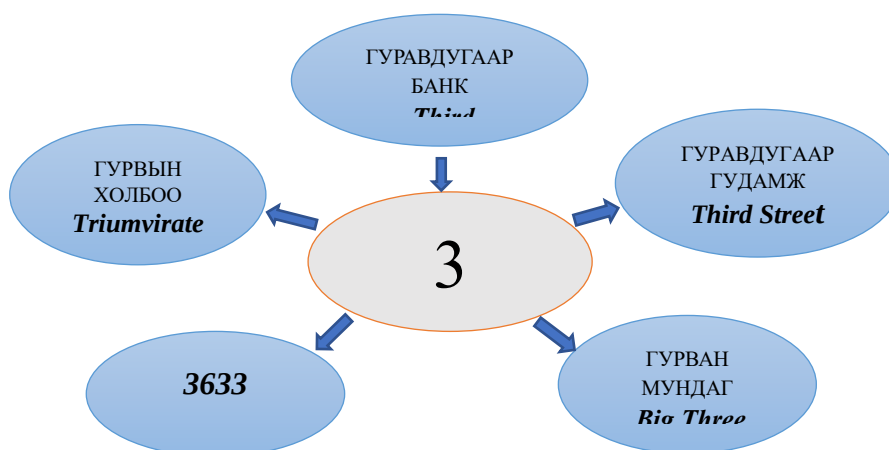
Мөн номхон даруу, хүлцэнгүй байдлыг хониор дүрсэлсэн нь шашны бэлгэдэл төдийгүй соён гэгээрүүлэх, дотоод сэтгэл зүйд нөлөөлөх хүчтэй хэрэгсэл байсныг эдгээр жишээ харуулж байна.

2.ТООНЫ БЭЛГЭДЭЛ

Гурвын тооны бэлгэдэл

Өрнийн улс орнуудад тооны бэлгэдлийг янз бүрээр хүлээн авдаг. Тооны тухай сургаалыг үндэслэгч Пифагорын “дэлхий ертөнц тооны хүчинд тулгуурладаг”²³ гэсэн үзлийг баримтлагчид тооны шинж чанарыг таньж мэдэхийг чухалд тооцсоор иржээ.

“3”-ын тоог гүн ухаан, шашны сургаалын үүднээс гурван хэлбэр, гурван цагийн нэгдэл, төрөх, амьдрах, үхэхийн тойрог гэх зэргээр авч үзсэн байдаг. Христийн шашинд Гэгээн гурвал нь эцэг, хүү, ариун сүнс гэсэн ойлголт түгээмэл тархсан бөгөөд азын тоо, амжилтын тоо гэдэг.

*His bank was the **Third National** of Philadelphia, located in that center of all Philadelphia and indeed, at that time,...* (Dreiser, Financier, 1967, p. 6)

*Түүний ажиллаж байсан Филадельфийн **Гуравдугаар Банк** тэр үед бүх америкийн мөнгөн санхүүгийн төв гэж тоологдож байсан албаны хороололд байрлаж байжээ.* (Т.Драйзер, Санхүүч, 1973, хууд. 8)

*Cowperwood started in the note brokerage business with a small office at No. 64 South **Third Street**, where he very soon had the pleasure of discovering that his former excellent business connections remembered him.* (Dreiser, Financier, 1967, p. 53)

*Үүний урьд ажил төрлийн сайн холбоо тогтоосон Өмнөд **Гуравдугаар Гудамжны** 64 ноймрын байшинд конторлодог жижигхэн албан газар вексель тооцооны ажил хийх болсондоо Фрэнк баяртай байлаа.* (Драйзер, 1977)

*As he sat at his desk late that afternoon in his office looking out into **Third Street**, where a hurrying of brokers, managers, and anxious depositors still maintained,...* (Dreiser, Financier, 1967, p. 444)

²³ <https://updown.mn/3701.html>

Бичгийн ширээнийхээ ард суугаад цонхоороо харвал **Гуравдугаар Гудамжаар** биржийн зууч, төлөөний хүмүүс, тэвдэн балмагдсан хувь нийлүүлэгчид мөн л хөлхөлдсөөр байна. (Т.Драйзер, Санхүүч, 1973, хууд. 552)

*He with Simpson and Butler made up the **Big Three**.* (Dreiser, Financier, 1967, p. 88)

Симпсон, Батлер тэр гурав **“Гурван мундгийн”** бүрэлдэхүүнд оржээ. (Т.Драйзер, Санхүүч, 1973, хууд. 109)

*Thomas Wycroft, last of this useful but minor **triumvirate**, was a tall, lean man, candle-waxy, hollow eyed, gaunt of face, pathetic to look at physically, but shrewd.*

*... he had managed to make some money vi this **triumvirate** of which Strobik wqas ringleader, and which was engaged in variuos peculiar businesses which will now be indicated.* (Dreiser, Financier, 1967, p. 91)

Томас Вайкрофт бол цайвар цонхигор царай, хөнхөр нүдтэй, өндөр туранхай хүн бөгөөд гаднах байдал нь доождоогүй боловч ухаан мулгуу биш, тэр **“гурвын холбоотны”** сүүлчийн гишүүн юм.

... Тэгээд дараа өгүүлэгдэх олон янзын нэлээд өвөрмөц хэлбэрийн ажил эрхэлсэн Стробикийн удирдсан тэр **“гурвын холбоонд”** оролцсоны ачаар бага зэрэг хөрөнгөжиж чадлаа. (Т.Драйзер, Санхүүч, 1973, хууд. 111)

"Convict number 3633," Kendall called to a clerk, handing him at the same time a yellow slip of paper on which was written Cowperwood's full name and his record number, counting from the beginning of the penitentiary itself. (Dreiser, Financier, 1967, p. 384)

3633 номерын хоригдол гэж хэлээд Каупервудын овог нэр, бас тэр гяндангийн анх байгуулагдсан өдрөөс эхлэн тоолсон дэс дугаарт номер тавьсан жижиг шар цаасыг нэгэн бичигч хүнд өгөв. (Т.Драйзер, Санхүүч, 1973, хууд. 480)

Зохиолч Каупервуд хувьд ажил үйлс, санхүү мөнгөний ажлаа амжилттай явахыг бэлгэдэн “3”-ын тооны бэлгэдлийг ашигласан. Эцэг Хенри Каупервуд **Гуравдугаар Банкинд** ажиллаж, Фрэнк Каупервуд **Гуравдугаар Гудамжинд** ажиллаж, бяцхан хүү Каупервуд **13** настайдаа анхны ариллаагаа хийсэн нь утга учиртай. Каупервуд Симпсон, Батлер, Каупервуд нар өөрсдийгөө **“Гурван мундаг”** хэмээн нэрлэж буй нь тохиолдлын санаандгүй хэрэг биш ажээ. Мөн Стинер, Вайкроф нартай нэгдэн **“гурвын холбоотон”** гэгдэж улс төрийн үйл хэрэгт оролцон улмаар хөрөнгөжиж, мандан гийх үе байсан ч хүний амьдралын жамаар унаж босож, өгсөн уруудаж явсан. Түүний замнал дардан байгаагүй бөгөөд хийсэн хэргийнхээ ялыг үүрэн шоронд орж, хоригдол болоход түүний дугаар **3633** байсан нь эрх чөлөөгүй хоригдож байхад ч гэсэн аз хийморь ивээхийг бэлгэдсэн биз. Өөдлөн мандаж алдар нэртэй үед ч, уруудан доройтон унаж босох үед ч “3” тоо түүнтэй хамт явсаар байгаа нь бэлгэдлийн мөн чанарыг илэрхийлсээр байх ажээ.

Фрэнк Каупервуд бол санхүү мөнгөний тал дээр мэргэжсэн төдийгүй гүйлгэн ухааныхаа ачаар амжилтад хүрч, эд баялаг хөрөнгө мөнгөний амт шимт, үр өгөөж, хүч чадлыг мэдэрсэн нэгэн. Түүний амжилт, эд мөнгө дагалдаж байсан нь “аз, амжилтыг бэлгэддэг 3”-ын тооны нууц байж болох юм. Тиймээс эдгээр “гурвын тоо”-ны бэлгэдлийг сонгон хэрэглэсэн нь гол дүрийн өсөн дэвжин, урагш тэмүүлэх далд хүч гэдгийг харж болно.

Зохиолч тооны болон шашны бэлгэдлийг сонгон ашигласан нь тухайн зүйлийн утга санааг шууд ба шууд бусаар дамжуулах, ухааруулан ойлгуулах арга ажээ. Бэлгэдэл нь тухайн ард түмний оюун санаанд чухал байр суурь эзэлдэг уран дүрийн чухал хэрэглүүр болсоор ирсэн юм.

Дүгнэлт

Бэлгэдэл нь тухайн ард түмний оюун санаа, сэтгэлгээг таньж мэдэх уран зохиолын хэрэгсэл юм. Тоо болон шашны бэлгэдлийн талаар судалгаа хийснээр тухайн зохиолын бэлгэдлийн мөн чанар, далд утга, учир шалтгаан, харилцан уялдаа холбоог алдагдуулахгүйгээр үнэн зөв орчуулах боломжтой гэдгийг энэхүү орчуулгын туршлага, сургамж харуулж байна. Бэлгэдэл нь зохиолчийн уран сэтгэмж, шинэ санаа, дүр дүрслэлийн хийсвэр болон бодит сэтгэлгээний илэрхийлэл төдийгүй аж амьдрал, зан заншил, шашин соёлын ялгаа, онцлог зэргийг тусгадаг уран зохиолын орчуулгын судлагдахуун учраас учир холбогдлыг нь анхааран үзэж орчуулгад буулгах нь чухал билээ.

Ном зүй

Англи хэлээр:

Dreiser, T. (1967). *Financier*. New York: Thomas Y.Crowell company.

Dreiser, T. (1982). *Sister Carrie*. Bantam Classic Edition.

Монгол хэлээр:

Байгалсайхан, С. (1998). *Уран дүрийн онолын лекцүүд*. Улаанбаатар: Хэвлэлийн газар.

Драйзер, Т. (1977). *Мундаг эр*. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар.

Т.Драйзер. (1973). *Санхүүч*. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар.

Т.Драйзер. (1983). *Керри эгч*. Улаанбаатар : Улсын Хэвлэлийн газар.

Дулам С. (1999). *Монгол бэлгэдэл зүй*. Улаанбаатар: Адмон ХК.

Дулам С. *Монгол домог зүйн дүр*. Дэд дэвтэр УБ., 1989.

Уеллек Р, У. О. (1998). *Уран зохиолын онол*. Улаанбаатар: Хэвлэлийн газар.

ЯПОН ХЭЛНЭЭС МОНГОЛ ХЭЛНЭЭ ОРЧУУЛАГДСАН
БҮТЭЭЛИЙН ТОЙМ

(Overview of Mongolian translations from Japanese)

П.Энхжаргал²⁴

Д.Майсүлд²⁵

Abstract: Over the past five decades, Mongolia has developed a growing number of professionals proficient in the Japanese language. As bilateral relations between Mongolia and Japan have expanded across political, economic, cultural, and educational spheres, the volume of translated Japanese literature and texts from various specialized domains into Mongolian has increased substantially. This study aims to systematically document, classify, and examine the corpus of Japanese-to-Mongolian translations across historical periods and thematic domains. Drawing upon foundational theories in translation studies, the research not only offers a quantitative overview but also seeks to elucidate key trends and shifts in the evolving landscape of literary and non-literary translation between the two languages.

Түлхүүр үг: орчуулга судлал, орчуулгын төрөл, уран зохиолын орчуулга, мэргэжлийн орчуулга

Удиртгал

Сүүлийн жилүүдэд дэлхийн улс орнуудын хоорондын соёл, боловсрол, эдийн засгийн харилцаа эрчимтэй өргөжин хөгжиж буй энэ цаг үед орчуулгын үүрэг, ач холбогдол урьд өмнөхөөс илүүтэй чухалчлагдаж байна. Тухайлбал, Япон болон Монгол улсын харилцаа олон салбарт гүнзгийрч, хоёр орны соёлын солилцоо өргөжихийн хэрээр япон хэлнээс монгол хэл рүү, мөн монгол хэлнээс япон хэл рүү орчуулсан уран зохиол, эрдэм шинжилгээ, танин мэдэхүйн чиглэлийн бүтээлүүдийн тоо нэмэгдэж байгаа бөгөөд энэ нь хоёр орны харилцан ойлголцол, соёлын уялдаа холбоог гүнзгийрүүлэхэд чухал үүрэгтэй. Монгол улсад япон хэлнээс орчуулагдсан бүтээлүүд нь зөвхөн уран зохиолын хүрээнд бус, түүх, гүн ухаан, шашин, нийгэм, техник технологи зэрэг олон талт сэдвийг хамарч эхэлжээ. Монгол хэлнээс орчуулагдсан япон бүтээлүүдийн тоо харьцангуй нэмэгдэж байгаа хэдий ч тэдгээрийг тоймлон судалсан нь төдийлөн их биш байна. Энэ нь уг чиглэлээр судалгааны хэрэгцээ шаардлага байгааг илтгэх нэг илрэл бөгөөд япон хэлнээс орчуулсан бүтээлүүдийн төрөл зүйлийг нэгтгэн тоймлох нь зөвхөн орчуулга судлалын салбарт төдийгүй хэл шинжлэл, соёл судлал, харьцуулсан уран зохиолын хүрээнд ч үнэ цэнтэй юм. Тус өгүүллийн зорилго

²⁴ Доктор Ph.D, Монгол Улсын Их Сургууль, Ази судлалын тэнхим

²⁵ Доктор Ph.D, Монгол Улсын Их Сургууль, Ази судлалын тэнхим

нь япон хэлнээс монгол хэлнээ орчуулагдсан бүтээлийг бүртгэн, орчуулгын онолын суурь бүтээлүүдэд тулгуурлан ангилж, тэдгээрийн төрөл, чиг хандлагыг тодруулах юм.

Судлагдсан байдал:

Япон хэлнээс монгол хэл рүү орчуулагдсан бүтээлийн тойм судалгаа нь уран зохиолын орчуулгыг голчлон анхаарч иржээ. Тухайлбал, С.Долгор (2005) “Японы уран зохиолыг монгол хэлнээ орчуулсан тойм” өгүүлэл, Д.Мандах (2010) “Япон уран зохиолыг монгол хэлнээ орчуулсан туршлага” нэг сэдэвт бүтээл, С.Долгор нар (2016) “Японы уран зохиолыг монгол хэлнээ орчуулсан тойм /2007-2016/” өгүүлэл, А.Дэлгэрмаа нар (2016) “Монголд Японы уран зохиолыг орчуулж буй өнөөгийн байдал, тулгарч буй асуудал” зэргийг дурдаж болно. Энд дурдсан уран зохиолын орчуулгын судалгаа нь 1950-аад оны үеэс гадаад хэлээр дамжуулан орчуулж ирсэн японы уран зохиолоос эхэлж буй бүтээлийг 2016 он хүртэл бүртгэн, тухайн бүтээлийг орчуулсан хэл, төрөл зүйл зэргээр ангилсан байна. Тухайлбал, А.Дэлгэрмаа нар (2016) Японы уран зохиолыг монгол хэлэнд орчуулагдсан тоймыг 1953-1980 он, 1980 оноос өнөөг хүртэлх үед хуваан авч үзэж, орчуулсан орчуулгын төрөл зүйл, орчуулсан хэлээр нь нарийвчлан товчоолжээ²⁶.

Бид “Япон судлалын ном зүй” төслийн хүрээнд япон хэлнээс монгол хэлэнд орчуулсан төрөл бүрийн орчуулгын 1000 орчим ном, бүтээлийг дээр дурдсан судалгааны бүтээл болон номын сангийн каталог, хэвлэлийн газрын мэдээлэл, орчуулагч судлаачдын бүтээлийн жагсаалт зэрэгт тулгуурлан цуглуулж бүртгэсэн болно. Уран зохиолын орчуулгын хувьд нэгэнт 2016 он хүртэл тойм судалгаа хийгдсэн тул эл өгүүлэлд шинээр нэмж бүртгэсэн 2017-2024 онд орчуулагдсан бүтээлд анализ хийв. Харин уран зохиолоос бусад бүтээл буюу мэдээллийн (тусгай) - шинжлэх ухаан, техник, албан баримт бичиг, нийгэм-улс төр зэрэг нийгмийн амьдралын бүхий л салбарт хамаарах бүтээлийг орчуулгын онол судлаач эрдэмтдийн онол, ангилал, түүнчлэн шинжлэх ухааны ангилал зэрэгт тулгуурлан ангилж дүн шинжилгээ хийв.

1. Уран зохиолын орчуулга (2017-2024)

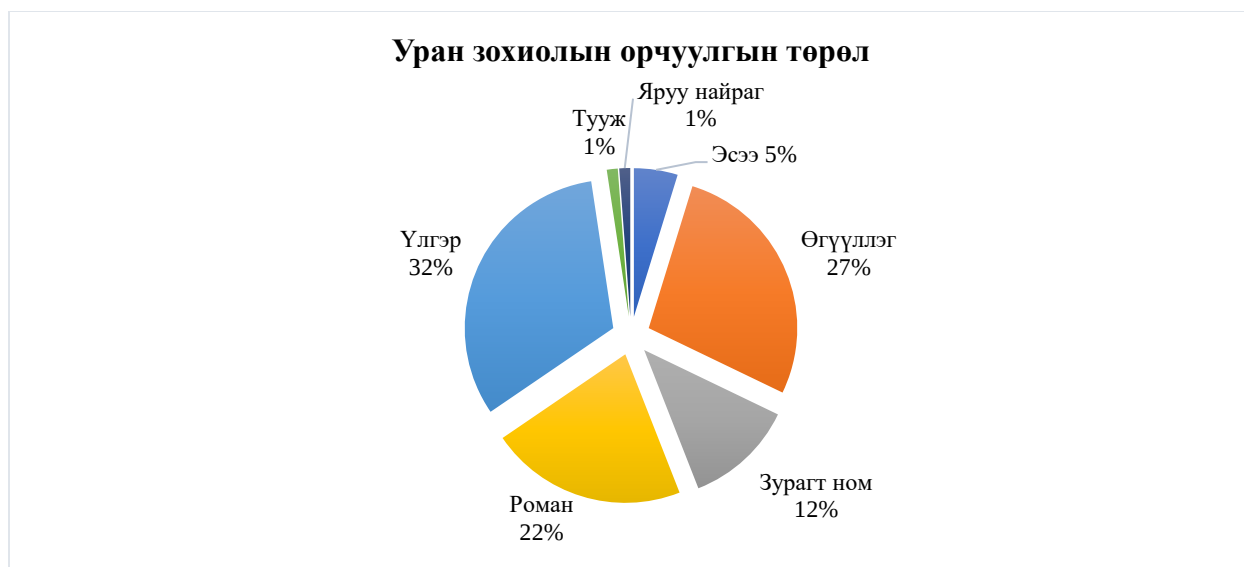
Орчуулгын бүтээлийг тоймлон судалсан судлаачдын бүтээлээс үзэхэд Монгол улсад 1953 оноос 1980 оны үед орчуулсан нийт зохиолын 97% нь орос хэлнээс дам орчуулсан зохиол байгаа бөгөөд тэдгээрийг Б.Явуухулан, Ч.Чимэд, Ж.Лхагва, М.Цэндэндорж, О.Цэндсүрэн, Х.Мэргэн нарын тухайн үеийн нэрт зохиолч, орчуулагчид орчуулсан бол Д.Батаа, Д.Алмаас, Т.Чойжилжав нар эх хэлнээс нь орчуулж²⁷ байсан онцлогтой байсан байна. 1980 оноос 2016 он хүртэл 300 орчим уран зохиолын бүтээл орчуулагдсан бөгөөд 2006 оноос 2016 оны хооронд 10 жилийн хугацаанд тууж, роман зэрэг томоохон хэмжээний зохиолын орчуулгын ажил чамгүй хийгдсэн байна²⁸.

Харин бидний цуглуулсан баримтаар 2017-2024 оны 8 жилийн хугацаанд хооронд нийт 84 уран зохиолыг монгол хэлнээ орчуулсан бөгөөд эдгээрийг яруу найраг, эсээ, тууж, роман, үлгэр, зурагт ном гэж ангилан үзэв (Диаграмм 1).

²⁶ А.Дэлгэрмаа, Ц.Онон “Монголд Японы уран зохиолыг орчуулж буй өнөөгийн байдал, тулгарч буй асуудал”, УБ.,2016, 125-127 тал

²⁷ С.Долгор нар “Японы уран зохиолыг монгол хэлнээ орчуулсан тойм /2007-2016/”, 143 тал

²⁸ Дээрх бүтээл, 146 тал

Диаграмм 1. “Уран зохиолын орчуулгын төрлөөр”

2017-2024 оны хооронд орчуулсан бүтээлийн 50 орчим хувийг өгүүллэг, тууж, роман эзэлж байгаа бөгөөд сүүлийн үед яруу найргийн орчуулга цөөн хийгдэх болсон байна. Тухайлбал, 1980-2016 оны хооронд яруу найргийн орчуулга 49 хувийг эзэлж байсан бол 2017-2024 оны хооронд 1 хувь болж буурчээ. Харин сүүлийн үед хүүхдэд зориулсан зурагт номыг харьцангуй их орчуулсан онцлог ажиглагдав.

Уран зохиолын бүтээлийг орчуулсан байдлыг авч үзэхэд өгүүллэгийн хувьд О.Жаргалсайхан орчуулагчийн бүтээл нэлээд хувийг эзэлж байна. Тэрээр Дазаи Осамү, Акүтагава Рюүносүкэ, Шиба Рёотароо нарын бүтээлийг монгол хэлнээ орчуулж уншигчдын хүртээл болгожээ. Мөн энэ хугацаанд 18 роман орчуулжээ. Үргэлжилсэн үгийн бүтээлийн хувьд Д.Чимгээ, О.Жаргалсайхан, Ц.Онон, Ж.Оюунцэцэг, Г.Сугирагчаа нарын орчуулагчийн бүтээл голлож байгаа бөгөөд Оэ Кэнзабүроо, Казүо Ишигүро, Мүраками Харүки, Мүрасаки Шикибү, Эдогава Рампо зэрэг зохиолчдын бүтээлийг орчуулсан байна. Орчуулгын бүтээлийн, ялангуяа романы орчуулгын эрхийг Монсудар хэвлэлийн газар эзэмшиж, эрхлэн гаргаж буйгаараа онцлог юм.

2. Уран зохиолын бус орчуулга

Уран зохиолын бус орчуулгын бүтээлийг ангилахдаа бид Д.Долгорсүрэн, Д.Гүн-Үйлс, В.Н.Комиссаров, Roda P.Roberts зэрэг судлаачдын онолын бүтээлийг тулгуур болгов.

Д.Долгорсүрэн (2020) орчуулгын төрөл зүйлийг ямар чиглэлийн, аль салбарын орчуулга болохоос нь хамаарч тодорхойлдог гэж үзээд,

- Нийгэм, улс төрийн зохиол бүтээлийн орчуулга
- Сонин сэтгүүлийн өгүүлэл, нийтлэл, мэдээллийн хэрэглэгдэхүүний орчуулга
- Шинжлэх ухаан техникийн зохиол бүтээлийн орчуулга
- Уран зохиолын орчуулга
- Дипломат албан бичиг баримт ба хууль эрхийн актын орчуулга²⁹ гэж хуваажээ.

Харин В.Н.Комиссаров “Орчуулгын төрлүүдийг орчуулагдаж буй сэдвийн шинж чанар, орчуулгын үйл явц дахь орчуулагчийн хэл ярианы үйлдлийн шинж төлөвөөр нь хоёр ангилдаг байна.

²⁹ Д.Долгорсүрэн “Дипломат баримт бичгийн орчуулга” Орчуулгазүй – VIII, УБ.,2020

Эхнийх нь эх сэдвийн төрөл зүйл, найруулга зүйн онцлогтой, хоёр дахь нь бичгийн ба аман орчуулга дахь хэл ярианы үйлдлийн сэтгэц-хэл шинжлэлийн онцлогтой холбоотой гэх бөгөөд төрөл зүйл-найруулга зүйн ангилал нь эх сэдвийн төрөл зүйл-найруулга зүйн онцлогоос хамааран *утга зохиолын орчуулга, мэдээллийн (тусгай) орчуулга* гэсэн чиг үүрэгтэй хоёр төрлийг нөхцөлдүүлдэг. ... Мэдээллийн орчуулга гэдэг нь *унишигчдад уран сайхан-гоо зүйн нөлөө үзүүлэх биш, харин ямар нэгэн бодит баримтыг мэдээлэх үндсэн чиг үүрэг бүхий сэдвийн орчуулга юм*. Ийм сэдэвт шинжлэх ухаан, техник, албан баримт бичиг, нийгэм-улс төр, ахуйн зэрэг нийгмийн амьдралын бүхий л салбарт хамаарах материалууд багтана³⁰ гэжээ.

Түүнчлэн, Д.Гүн-Үйлс орчуулгыг 1.нийтлэлийн, 2.мэргэжлийн, 3.уран зохиолын орчуулга гэж ангилж болно гэсэн байдаг. Нийтлэлийн орчуулгад сонины өгүүлэл, сурвалжилгаас эхлээд зар, мэдээ, нийтлэл сэлтийн орчуулгыг хамруулж болно. Мэргэжлийн орчуулгад улс төр, эдийн засаг, хими, биологи, анагаах ухаан гээд хүмүүнлэгийн болон байгалийн ухааны бүх нарийн мэргэжлийн сэдвээр хийх орчуулгыг хамруулна³¹ гэсэн байна.

Roda P.Roberts “Towards a Typology of Translations” хэмээх өгүүлэлдээ орчуулгыг хоёр үндсэн чиглэлээр ангилах санал дэвшүүлсэн бөгөөд сэдвийн хүрээгээр нь шинжлэх ухаан-технологи, нийгэм-улс төр, эдийн засаг гэж хуваасан байна. Мөн шинжлэх ухаан, технологийн орчуулгад физик, хими, биологи, инженерчлэл, компьютер, математик, механик, архитектур гэсэн дэд сэдэв, нийгэм, эдийн засаг, улс төрийн орчуулгад эдийн засаг, нийгмийн ухаан, улс төр, олон улсын харилцаа, хууль эрх зүй, бизнес, санхүү, захиргаа гэсэн дэд сэдвүүдийг оруулсан байна.

Дээрх судлаачдын бүтээл нь мэргэжлийн буюу шинжлэх ухааны орчуулгын ангиллыг товч дурдаад нарийвчлан тодорхойлсон байдал ажиглагдсангүй. Иймд бид уран зохиолоос бусад орчуулгын ангиллыг хийхдээ нэгэнт шинжлэх ухааны орчуулга гэдэг категорид багтаах юм бол ЮНЕСКО-гийн Шинжлэх ухааны ангиллын системд тулгуурлах боломжтой гэж үзсэн болно. ЮНЕСКО-оос шинжлэх ухааныг дараах 6 салбар болгон шинжлэх ухааныг ангилсан байна. Энэ нь:

1. Байгалийн шинжлэх ухаан (Natural Sciences) Үүнд: математик, компьютерын шинжлэх ухаан, физик, хими, амьд биетийн шинжлэх ухаан (биологи, экологи гэх мэт), газар зүй, геологи
2. Инженер, технологи (Engineering and Technology) үүнд: инженерчлэл (цахилгаан, барилга, механик гэх мэт) материал судлал, нано-технологи, байгаль орчны инженерчлэл, программ хангамж, хиймэл оюун ухаан зэргийг оруулсан
3. Анагаах ухаан, эрүүл мэнд (Medical and Health Sciences) салбарт анагаах ухаан, нийтийн эрүүл мэнд, сувилахуй, эмийн судалгаа, шүдний анагаах ухаан зэргийг багтаасан.
4. Хөдөө аж ахуй (Agricultural Sciences) мал эмнэлэг, ургамал, малын генетик, хүнсний технологи, ойн аж ахуй, усны аж ахуй, загасны аж ахуй зэрэг дэд бүлэгтэй.
5. Нийгмийн ухаан (Social Sciences) эдийн засаг, сэтгэл судлал, нийгэм судлал, хууль, улс төр судлал, боловсрол судлал зэргийг оруулсан.
6. Хүмүүнлэгийн ухаан (Humanities) салбарт түүх, хэл шинжлэл, утга зохиол, шашин судлал, урлаг судлал, философи зэрэг дэд салбартай байна.

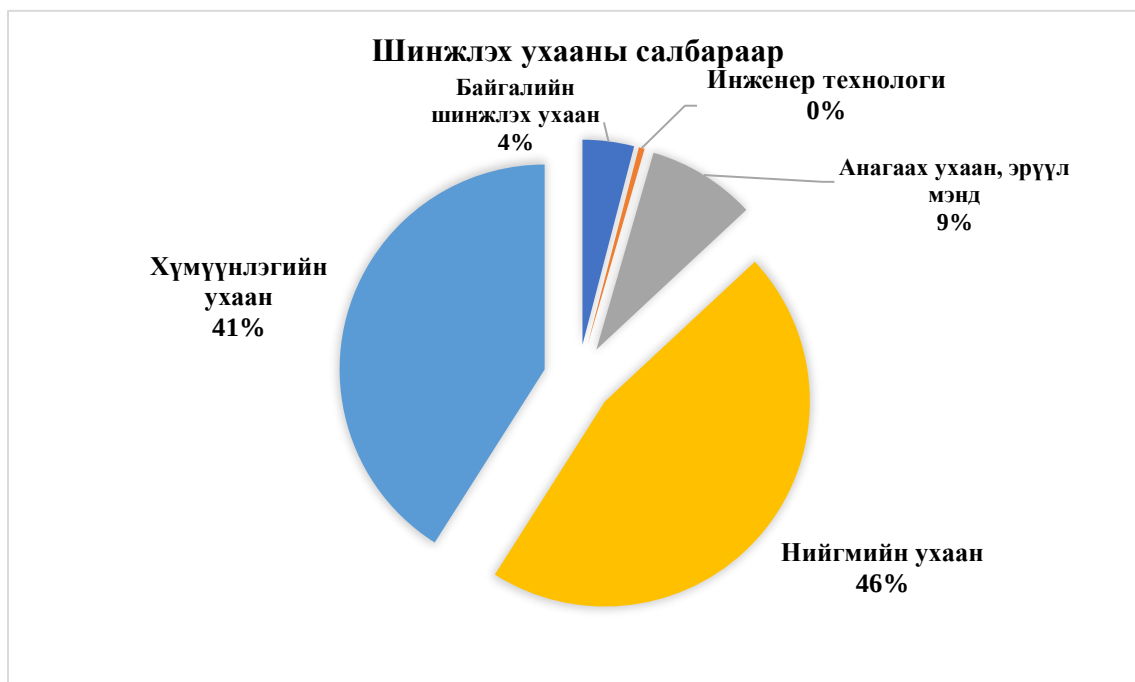
³⁰ В.Н.Комиссаров, Орчуулгын онол, УБ.,2008, 79 тал

³¹ Д.Гүн-Үйлс, “Орчуулга, найруулга зүй”, УБ.,2008, 5, 6 тал

2. Мэдээллийн буюу тусгай орчуулгын бүтээлийн тойм

1990 оноос 2024 оны хооронд шинжлэх ухаан, техникийн болон нийгэм, эдийн засаг, улс төрийн сэдэвт 222 бүтээлийг япон хэлнээс орчуулжээ. Эдгээр бүтээлийг байгалийн шинжлэх ухаан, инженер технологи, анагаах ухаан, эрүүл мэнд, нийгмийн ухаан, хүмүүнлэгийн ухаан гэсэн салбарт хуваан авч үзлээ. Салбар тус бүрийн хувь хэмжээг диаграммаар үзүүлэв (Диаграмм 2).

Диаграмм 2. “Орчуулгын төрөл шинжлэх ухааны салбараар”

2.1. Байгалийн шинжлэх ухааны салбарын орчуулга

Байгалийн шинжлэх ухааны сурах бичгийн орчуулга 2005 онд анх эхэлсэн бөгөөд математик, физик, компьютерын шинжлэх ухааны нийт 8 бүтээлийг орчуулсан байна. 2018-2021 оны хооронд нийт бүтээлийн 90 орчим хувь нь хийгджээ. Ерөнхийдөө Япон маягийн коосэн сургалтын байгууллага бий болж, зарим сурах бичгийг орчуулах болсонтой холбоотой байна.

2.2. Инженер технологийн салбарын орчуулга

Энэ салбарын орчуулга маш бага хийгдэж ирсэн бөгөөд 2007 онд Нано технологи нэртэй бүтээлийг монгол хэлнээ орчуулжээ.

2.3. Анагаах ухаан, эрүүл мэндийн салбарын орчуулга

1991 онд Т.Намикоши “Японы шиацу хэмээх даран барих засал” нэрт жижиг гарын авлага орчуулагдсан бөгөөд түүнээс хойш 2009 он хүртэл энэ салбарын орчуулга хийгдээгүй байна. 2009 оноос эхлэн жил бүр нэг орчим бүтээл орчуулагдах болж, харин 2014 оноос эхлэн зөвхөн эрүүл мэндийн төдий бус анагаахын шинжлэх ухааны сурах бичиг, гарын авлага, атлас зэрэг орчуулагдах болжээ. Мөн сувилахуйн салбарын ажиллах хүчин гадаадаас авах болсонтой холбоотой энэ чиглэлийн мэргэжлийн стандарт, гарын авлагыг ч монгол хэл рүү орчуулах болсон байна. 1991 онд 1 бүтээл, 2009 оноос хойш 18 бүтээл орчуулагдсан байна. Эдгээр орчуулгын 56 хувийг буюу анагаах ухааны орчуулга эзэлж байгаа бөгөөд бусад салбартай харьцуулахад харьцангуй их байна. Түүнчлэн Японы уламжлалт эмчилгээний болон орчин үеийн эмнэлгийн шинэ арга техникүүдийг

танилцуулсан орчуулга нэлээд хийгджээ. Эрүүл мэндийн тухайд турах арга, эрүүл зөв хооллолт, өвдсөн үеийн зөвлөгөө зэрэг сэдвүүд голлосон байна.

2.4. Нийгмийн ухааны салбарын орчуулга

1992 оноос Японы бизнесийн талаарх сэдвийг сонирхон орчуулж эхэлжээ. Тухайлбал, 1992 онд Морита Акиогийн “"Sony" компанийн тухай Японд үйлдвэрлэв” бүтээл, 1995 онд Инохара Хидэогийн “Удирдлагын ухаан, хүн хүчний нөөцийн хөгжил” бүтээлийг, 1997 онд Морита Акиогийн “Японд үйлдвэрлэв: Бидний туршлагажсан олон улсын стратеги” бүтээлийг тус тус орчуулсан байна. Гэхдээ эдийн засгийн салбарын орчуулга түүнээс хойш бараг хийгдээгүй бөгөөд 2010 онд ЖАЙКА-аас “Япон улсын татварын дэлгэрэнгүй гарын авлага 2010”-ыг орчуулан гаргажээ. Хууль, эрх зүйн салбарын тухайд 2011 онд Япон улсын үндсэн хууль болон 2018 онд “Япон улсын иргэний хууль” орчуулагджээ. Нийгмийн ухааны салбарын тухайд, эдийн засаг, нийгэм, хууль, улс төр, бизнес, олон улсын харилцаа, боловсрол судлал, хүүхэд хүмүүжлийн чиглэлээр 65 бүтээлийг орчуулж нийтийн хүртээл болгосон байна. Сүүлийн үед боловсрол судлал, түүний дотроос хүүхдийн хүмүүжил, хувь хүний хөгжлийн чиглэлийн ном бүтээл, гарын авлага зэргийг илүүтэй орчуулсан байна. Түүнчлэн хувь хүний хөгжлийн талаарх ном бүтээлүүд япон хэлнээс цөөнгүй орчуулагдсан байгаа нь Монголд энэ чиглэлийн эрэлт хэрэгцээ их байгааг илтгэж байна. Нийгмийн ухааны чиглэлээр нийт 100 гаруй бүтээл орчуулагдсан байна.

2.5. Хүмүүнлэгийн ухааны салбарын орчуулга

1974 онд Японы алдарт волейболчин эмэгтэй Хирофүми Даймацүгийн “Намайг дууриагтун” бүтээлийг орчуулснаар энэ салбарын орчуулга эхэлжээ. Үүний дараа 1988 онд Үшижима Ясучикагийн “Номонханы байлдааны бүрэн түүх” бүтээл япон судлаач Б.Сэржавын орчуулгаар гарчээ. Түүнээс хойш орон судлал, түүх, философи, шашин судлал, хэл шинжлэлийн чиглэлээр 90 орчим бүтээл гарсан байна. Он цагийн хувьд 2010 оноос хойш энэ салбарын орчуулга идэвхжиж, жилд багадаа 5-аас дээш бүтээл орчуулагдсан байна. Мөн Японы түүх, орон судлалын талаарх бүтээлүүд багагүй орчуулагджээ. Түүнчлэн шашин судлалын чиглэлийн орчуулгад Японы буддын шашны ойлголт, философийн сэдэв дийлэнх хувийг эзэлж байгаагаараа онцлог байв. Хэл шинжлэлийн чиглэлд япон хэлний сурах бичгийн орчуулга хийгээд нэрт монголч эрдэмтдийн монгол хэлний талаарх эрдэм шинжилгээний өгүүлэл дийлэнх хувийг эзэлж байна.

Дүгнэлт

Эцэст нь дүгнэхэд, Монголд Японы уран зохиолын орчуулга орчуулгын хамгийн их хувийг эзэлж иржээ. Харин сүүлийн үед бусад шинжлэх ухааны салбарын орчуулга ч хийгдэх болсон байна. Ялангуяа, нийгэм, хүмүүнлэгийн ухааны салбарын орчуулга бүх салбарыг хамарчээ. Харин байгалийн ухаан хийгээд инженер технологийн салбарын орчуулга бага хийгээд хөдөө аж ахуйн чиглэлийн орчуулга бидний бүртгэлд ороогүй байна. Хоёр орны харилцаа олон салбарт хөгжиж байгаа хэдий ч тухайн салбарын мэдлэг, мэдээллийг өргөн хүрээнд орчуулах хэрэгцээ шаардлага хязгаарлагдмал, харин нийгэм, олон нийтэд чиглэсэн уран зохиол, хүүхдийн хүмүүжил, философи, сэтгэл судлал, ялангуяа хувь хүний хөгжилд чиглэсэн бүтээлийн хэрэгцээ, шаардлагыг даган энэ чиглэлийн орчуулга илүүтэй хийгдэж байгаа нь ажиглагдав.

Ном зүй

- Baker, M., & Saldanha, G. (Eds.). (2020). Routledge encyclopedia of translation studies (2nd ed.). Routledge.
- Gambier, Y., & van Doorslaer, L. (Eds.). (2021). Handbook of translation studies (Vol. 4). John Benjamins Publishing Company.
- Munday, J. (2021). Introducing translation studies: Theories and applications (5th ed.). Routledge.
- Гүн-Үйлс Д. (2008) “Орчуулга, найруулга зүй”, УБ
- Долгор С., Онон Ц. (2016) “Японы уран зохиолыг монгол хэлнээ орчуулсан тойм /2007-2016/”
- Долгорсүрэн Д. (2020) “Дипломат баримт бичгийн орчуулга” Орчуулгазүй–VIII, УБ
- Дэлгэрмаа А., Онон Ц. (2016) “Монголд Японы уран зохиолыг орчуулж буй өнөөгийн байдал, тулгарч буй асуудал”, УБ
- Комиссаров В.Н., (2008) Орчуулгын онол, УБ

A NEW APPROACH TO TEACHING TRANSLATION IN DIGITAL ERA

N.Oyunzaya³²

Absact: *Although artificial intelligence/AI/ greatly simplifies the output efficiencies of non-professional translators, the number of professional translation services throughout the world has increased significantly in recent years. At the same time, translation teachers encounter new challenges in adapting and adopting running translation courses in new era, selecting new teaching methods for the sake of efficiencies.*

Keywords: *Blended learning, University, technology, effective teaching, AI, curriculum*

All around the world, schools and universities should re-think and update teaching to adjust to technological changes and exploit their potentialities by means of hybrid teaching (Limone, 2013). Considering teaching in presence as absolutely good and online teaching as bad and necessary only during the pandemic is ideological, reductive and wrong (Ferri, Moriggi, 2018). If properly used in an ad-hoc pedagogical approach, technology represents an opportunity for students (Bonaiuti, Dipace, 2021), who can participate in training and updating processes and better adapt to changes.

Growth of the global translation market

Common Sense Advisory (CSA) -Massachusetts-based consulting firm specialising in language services, whose research results demonstrate the global language service market to have generated revenue at the level of 34.8 billion USD in 2013, nearly 37.2 in 2014 and 38.2 in 2015. The most recent data from CSA (DePalma et al. 2017) reveal a further growth in revenue from 40 billion USD in 2016 (DePalma et al. 2016) to 43 in 2017 (DePalma et al. 2017).

US Bureau of Labor Statistics (US BLS 2015) predicted a colossal increase of 46% in the number of jobs available within the LSP industry in the years 2012-2022. Its latest forecasts predict a 17% growth in employment between 2016 and 2026, with the average growth rate for all other occupations amounting to only 7% (US BLS 2017).

The growth has been stimulated by a number of factors, including globalisation and increased migration flows voluntary and nonvoluntary “circulation of people, goods, services, ideas and cultures” (Orlando 2016: 18), internationalisation of the economy or conflicts and natural disasters respectively, demand for professional language service provision has visibly increased. Following Cronin (2003), he also points towards people’s increased social agency, i.e. involvement in intergovernmental and nongovernmental organisations operating worldwide to resolve problems relating to nature conservation, climatic change or renewable energy, as a catalyst for international communication and thus the implementation of translation and interpreting.

Professional translators working in-house within the structures of larger companies has been replaced with the 21st century’s much more volatile reality, where self-employed, freelancing individuals perform specific tasks for translation agencies, get commissioned to perform jobs directly by their clients, and where they must cope with worldwide competition.

³² МУИС, ШУС, ИБАСТ

More and more freelance translators face competition from larger translation bureaus — many of them expanded through mergers and acquisitions — thus they need to join colleagues, form teams and perform translation jobs via telecollaboration.

The translators' skills may include: communication and media skills, teamwork skills, interpersonal skills, cultural awareness, flexibility, critical thinking skills or leadership skills. Increased interest in speedy delivery, even if it is achieved at the cost of quality, has spawned interest in the implementation of Machine Translation (MT), which requires translators to perform post-editing jobs rather than simply translating texts.

Pedagogical Approaches

A translation pedagogy places the student at the centre of the learning process, in the middle of the experience gathered through participation in authentic, or near authentic, telecollaborative translation projects where the teacher only occasions — rather than transmits — knowledge, which emerges in the course of the experience itself.

Thus we have to make amendments to translation course curriculum and syllabus highlighting post translation editing skills.

Thanks to social networking, learning could occur through peer-to-peer sharing, and the teaching content was diversified by the introduction of media-rich content (Desjardins 2011). This kind of learning is currently referred to as peeragogy (Corneli et al. 2016) — a distinct form of pedagogy which involves peer-to-peer learning, self-directed learning, as well as diffused and decentred leadership and assessment.

To respond to these changes and prepare students for highly specialised LSP jobs, completely new tools and further automation of the translation process, translator education will need to continue to implement student-focused work modes through which students will be able to learn how to independently seek, validate and update knowledge far beyond the point of graduation. So, we need to identify what aspects of machine translation issues should be included in curriculum and syllabus of translation course and what mistakes do machine translations.

Blended Learning: Combine traditional classroom methods with online resources, such as webinars, virtual workshops, and discussion forums.

Project-Based Learning: Assign real-world translation projects where students use digital tools to simulate professional workflows.

Simulation of Real-World Scenarios: Create tasks that mimic industry practices, such as handling client briefs, managing deadlines, and delivering translations in specific formats.

Error Analysis: Use examples from MT to help students develop critical thinking and learn to evaluate translations.

Interactive Learning: Incorporate quizzes, gamified exercises, and interactive modules to make learning engaging.

Skills to Teach

Technical Proficiency: Familiarize students with CAT tools, MT post-editing, and software localization platforms.

Digital Literacy: Teach how to evaluate the reliability of online resources, manage data securely, and understand copyright issues in the digital context.

Intercultural Competence: Use digital communication tools to connect with native speakers or international communities for language and cultural exchange.

Critical Thinking: Encourage the critical evaluation of machine-generated translations and human translations, focusing on style, accuracy, and context.

Linguistic Editing

Linguistic editing is done by a professional linguist non-native or native in the target language and with good command of the source language. The editor thoroughly checks the spelling, grammar, style, consistency, and fluency of the translated text, its completeness and accuracy of the translation, its appropriateness for the target audience, and adherence to any glossary and style guide.

Technical Editing

Technical editing is done by a specialist in the given area, one of our Subject Matter Experts, who check the accuracy and consistency of terminology, abbreviations, and other elements of text, as well as the completeness of the translation. Some of our technical editors hold both technical and linguistic degrees and work as both editors and translators.

Complex Editing

Complex editing (or two-step editing) involves two editors — one linguistic and one technical — in the translation process. This type of editing is highly recommended for medical, technical, IT, and other specialised texts with a marketing or legal nature.

Proofreading

Proofreading is usually a post-DTP (desktop publishing) revision, intended to eliminate any possible errors that might have occurred during layout. This includes review and correction of typos, misspelled words, grammatical errors, and layout issues.

Quality Assurance

Quality assurance (QA) is provided by another professional linguist who performs final checks of the translation. This includes a quick review of all text manually as well as automatically with various QA tools.

Quality Assessment

Quality assessment is a review (linguistic, technical, or both) and evaluation of a translation. The reviewer completes an evaluation report, recording all errors by category and type (critical, major, minor; spelling, grammar, term, etc.), counting the number of mistakes, and giving comments and estimation of the quality of the translation.

Back Translation

Back translation (or reverse translation) is recommended when quality is highly critical. Once the translation into the target language has been proofread, another translator translates the text back into the source language, without reference to the original source text. This translation is then compared with the original and if the new translation renders the meaning of the original source text correctly, the translation into the target language is considered accurate. However, using this and all other verification stages you can rest assured that your translation will be perfect.

Here, below I have chosen some common errors and mistakes done by Google Translate application when translating from Mongolian into English as examples:

- **Grammar and Syntax Errors:** Different languages have unique grammar and syntax rules. While translating, translators must remember differences in spelling, subject-object-verb agreement, and sentence construction. Sometimes, regional differences can change the way that syntax and grammar operate.
- For example, both the US and UK speak the same language, but there are multiple differences in grammar, syntax, spelling, and vocabulary. In American English, collective nouns are considered singular, like the band is playing. But it's more common to use the plural form in British English: the band are playing.
- АСУД-ын өвөг Аланууд Кавказын хойно байв. Бат ханы үед олзлогдсон Алануудыг Монгол руу илгээж, цэрэг, ахуйн ажил хийлгэх болсон нь Монголчуудтай цус холилдож, Асуд хэмээх аймгийг бүрдүүлжээ. Кавказын нуруунд үлдсэн Аланчууд нь Осетуудын өвөг дээдэс болсон.
- The Alans, the ancestors of ASUD, were behind the Caucasus. During the reign of Bat Khan, Alans who were captured were sent to Mongolia to do military and domestic work, which resulted in blood mixing with Mongols and the formation of the Asud province. The Alans who remained in the Caucasus Mountains became the ancestors of the Ossetians.
- **Mistranslations:** Mistranslations are often a result of a lack of research. This can happen due to oversight or lack of knowledge on part of the translator. Local differences need to be considered while translating. Translating the wrong word—like saying ‘tram’ instead of ‘train’—can be a costly mistake if the target country doesn’t have a tram service. Translators should also look out for false friends—words in different languages that have a similar form but different meaning, like English “rope” and Spanish “ropa” (‘clothes’).

- Юншээбүү түмэн нь Юань улсын үед үүссэн овог бөгөөд юань гүрний түшмэд гэсэн утгатай. **Батмөнх Даян хааны үед** баруун гурван түмний нэг болсон бөгөөд анх Харчин, Асуд, Юншээбүү гэсэн гурван аймгаас бүрдэж байгаад сүүлд доорх бүрэлдэхүүнтэй болжээ:
- **Yongshebu** people are a clan that originated during the Yuan Dynasty and means officials of the Yuan Dynasty. **Batmunkh became one** of the three western tribes during the reign of Dayan Khan. It was initially composed of three provinces: Kharkin, Asud, and **Yunsheebu**, and later it had the following composition:
- **Inconsistent Translation:** Some inexperienced translators may have trouble keeping a consistent tone of voice. This can lead to mistakes and translation errors. Improper use of tone, incorrect use of slang and idioms, and wrong placement of words can lead to inconsistency in translated material.
- If the source text is a formal academic paper, for example, the tone of the words in the translation should be professional and formal. Informal language isn't a good fit for technical material.
- **айлаас эрэхээр авдраа уудал** (зүйр цэцэн үг) хүнээс гуйхыг урьтал болголгүй өөрт байгаа боломжийг сайн судал гэсэн санаа
- **drink from the chest to find a home** (proverb) The idea is to explore the opportunities available to you without prioritizing asking people
- **Cultural Differences:** Language can't be accurately interpreted or translated without **context**. Around the world, each language has a unique interpretation according to its people's way of thinking, **local history**, living style, and geographic position. For example, the meaning of the word "**desert**" is completely different to the Maya (an open field) than it is to Palestinians (a dry, sandy area). Inadequate knowledge of cultural differences can lead to mistranslation.
- Эхээсээ хоцорсон хурга дагуулаад явж байгаа **хоточ банхар**
- **A villager** carrying a lamb that was left behind by its mother
- **Missing Context:** Another translation problem is a lack of context. Some translators and machine translation tools rely on literal, word-for-word translation. But this can be a mistake.
- The meaning of a word or phrase varies depending on the situation or the arrangement of words in a sentence. Whether you're "running" a meeting or "running" a marathon, your translators must know the exact context of the word "run" to understand the different meanings. Without good context, your translators may make more mistakes.
- **уул үзээгүй хормой шуух ус үзээгүй гутал тайлах** (зүйр цэцэн үг) а. Хэрэг явдал эхлээгүй байхад шантрах; б. Юмны учрыг олоогүй байж уурлах, үйл хөдлөл хийх
- take off shoes without seeing water / **уул үзээгүй хормой шуух- missing** / (proverb) а. Discourage before the incident has begun; b. Getting angry and acting out without finding a reason
- **Юншээбүү** нар нь Батмөнх Даян хаан, Мандухай сэцэн хатны үед дарагдаж бие даан бүлгээр оршин тогтнохгүй болж бусад түмэнд хуваагдаж сарнисан ч энэ овог одоо **үед Өвөр Монгол болон Монгол улс, ОХУ-ын Буриад нарын дотор өргөн тархсан байдаг.**
- **The Yunsheebu** people were suppressed during the reign of Batmunkh Dayan Khan and Mandukhai Setsen, and they did not exist as an independent group and dispersed among other peoples./ **Өвөр Монгол болон Монгол улс, ОХУ-ын Буриад нарын дотор өргөн тархсан байдаг. - missing/**
- **Localization of Language:** Not accounting for language differences can lead to translators using the wrong words in the wrong places. This can lead to multiple errors and detract from the quality of the translated piece.
- Certain words do not have an equivalent in another language. For example, the Japanese use the word "Yūgen," which means "a profound, mysterious sense of the beauty of the universe ... and the sad beauty of human suffering." There's no word for this in English.
- Хотын даргаа **машины ченж нар** Монгол улсын иргэд шүү, юунд ингэж доромжилоо вэ.
- The mayor and the **car mechanic** are citizens of Mongolia, why insult them like that?
- **Errors in Source Text:** To build a quality translation, translators need to have something good to work with. If your source text is poor quality, the translations will be low quality, too. All source

material should be proofread thoroughly. And any confusing or tricky words and phrases should be replaced with simpler wording for an international target audience.

- **хаха шууд ороод даргынхан суудлыг булаагаад суучихдаг гэнээ зүй ёсоор бол тэр дарга суудалдаа суух ёстой төрийн зарчим зөв үйлчилдэг бол**
- **Haha, the chairmen immediately go in and take the chair and sit.**
- **Jargon:** Even if you hire the most experienced **LSP** (language service provider), most translators won't automatically understand niche subject matter. You shouldn't expect translators to understand corporate jargon, insider terminology, or industry-specific acronyms. Overuse of jargon like this can lead to translation mistakes.
- Жишээ нь: **түгжилдэх** /зөвшөөрөөд араар нь муу үйл хийх/, **гахай зөөх** /жижиглэнгийн наймаа буюу их ачаатай гахай шиг цүнх зөөн наймаа хийх/
- For example: **getting locked up** /doing bad things behind the scenes/, **carrying pigs** /retail trade or peddling bags like a pig with a large load/
- Үгийн утгыг шилжүүлэх. Жишээ нь: **хошгируулах** /эсрэг этгээдээ хуурч хөөргөх/,
- Transferring the meaning of words. For example: to make a joke /deceive the opponent to fly/
- **Slang, Idioms, and Expressions:** **Slang** and figures of speech can be especially tough to translate. For example, if we tell someone not to get "cold feet," we're not talking about their state of mind -not their footwear. A literal translation won't make our meaning clear. A professional translator will need to know the local language to create a good substitute for a phrase like this. For example, they could use "don't get nervous" instead of the English source, "don't get cold feet."
- **чөмгөө дундартал зүтгэх -work to the core**

Conclusion

Teaching translation in the digital age involves integrating technology into the pedagogical process to enhance both the learning and practice of translation. A blended course can be broken down into three steps: it starts with lessons in presence; then students are encouraged to increase their learning using digital platforms; finally, it focuses on the 'learning community', that is a kind of learning based on confrontation among the stakeholders involved in the learning process. Therefore, blended learning as just described can coincide with the concept of complex learning, a way of active learning aiming at empowering the learner through a continuous activity.

References

1. Sloane, M.: Controversies, contradiction, and “participation” in AI. *Big Data & Society* 11(1), 1-5 (2024).
2. Berditchevskaia, A., Malliaraki, E. and Peach, K.: Participatory AI for Humanitarian Innovation: A Briefing Paper. Nesta, London (2021).
3. Birhane, A., Isaac, W., Prabhakaran, V., et al. (2022) Power to the people? Opportunities and challenges for participatory AI. In: *Equity and Access in Algorithms, Mechanisms, and Optimization*, EAAMO ‘22. Association for Computing Machinery, New York, 1–8 (2022).
4. IBM Homepage. <https://www.ibm.com/topics/artificial-intelligence>, last accessed 2024/07/11.
5. Builtin Homepage. <https://builtin.com/artificial-intelligence>, last accessed 2024/07/11.
6. Spiceworks Homepage. <https://www.spiceworks.com/tech/artificial-intelligence/articles/what-is-ai/>, last accessed 2024/07/11.
7. OPTILUNGUA EUROPE Homepage. <https://www.alphatrad.com/news/future-impact-ai-translation>, last accessed 2024/07/12.
8. Mymanu Homepage. <https://blog.mymanu.com/choose-ai-translation-over-human-translation/>, last accessed 2024/07/12.
9. Seljan, S.: Translation Technology as Challenge in Education and Business. *Informatol.* 44(4), 279-286 (2011).
10. Nida, E. A. dan Taber, C. R. *The Theory and Practice of Translation*. E.J. Brill, Leiden (1982).
11. Catford, J.C. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford University Press, London (1978).
12. Larson, M.L. *Meaning-Based Translation: A Guide to Cross-language Equivalence*. Lanham: University Press of America, Inc., Lanham (1984).
13. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. United Kingdom: Prentice Hall International (UK) Ltd, United Kingdom (1988).
14. Hartono, R. Guest Lecture, Topic: “Translation and AI: Challenges, Opportunities, and Future Directions.” Faculty of Psychology and Education, Universiti Malaysia Sabah, Malaysia, June 25, 2024.
15. Dutchtrans Homepage. <https://www.dutchtrans.co.uk/three-ways-that-you-can-make-a-funny-mess-with-translations/>, last accessed 2024/07/12.
16. Trados Homepage. <https://www.trados.com/learning/topic/translation-memory/>, last accessed 2024/07/12.
17. Hartono, R. et al.: A Combination of Google Translate and Grammarly App for a Better Translation Quality of Academic Papers. In: *The English Language Teaching, Literature, and Translation (ELTLT) 2022*, pp. 197-207, English Department of UNNES, Semarang (2022).

ЮАНЬ УЛСЫН ДУУРЬЛИГИЙН ХУУЧИН ҮГИЙН ОРЧУУЛГАД ОРЧУУЛГЫН
ТАЙЛБАРЛАХ АРГЫГ АШИГЛАХ ТУХАЙ

Ш. Эгшиг³³, Bai Tingting³⁴

Abstract: Yuan Play (元曲) is a literary genre written in the 13th-14th centuries, and it retains the characteristics of the medieval language in its literary style and historical narrative (典故).

In the article take sentences with Mongolian words from Yuan Plays as an example, and proposes a method of glossing the archaic words in the sentence based on historical documents. The article demonstrates the usefulness of adding explanations, footnotes, and the use of translation glossing/footnoting methods when translating archaic chinese words preserved in sentences with the words "hudag, gudamj, hishigten, mori, buurch, ulaach, bogtag". It also demonstrates the Mongolian loanwords introduced into Chinese such as "hudag, gudam, sauha, dah" with real examples in Yuan Plays.

Түлхүүр үг: Юань улсын дуурьлиг, монгол үг бүхий өгүүлбэр, хуучин үг, ормол үг, тайлбар хийх арга

Удиртгал

Бид энэхүү өгүүлэлд хятадын судлаач Фан Линггүй(方龄贵)-ийн “Юань, Мин улсын ший дуурьлигийн монгол хэл (元明戏曲中的蒙古语)” номыг эх хэрэглэгдэхүүн болгож, энэ номд буй монгол үг орсон хятад өгүүлбэрийг орчуулах хийгээд тухайн өгүүлбэрүүдэд монгол үг орж хэрэглэгдэхдээ утгын өөрчлөлт хэрэв гарсан бол орчуулагч нь монгол онцлог, үндэстний ахуй соёлыг хадгалан, тухайн утгыг алдагдуулахгүйгээр хэрхэн зохистойгоор буулгах, мөн орчуулагч хятад хэлний түүхэн үлгэр домог, дуурьлигийн зохиолд гарсан түүхэн хүн, үйл явдлын талаар сайтар судалж, дундад зууны үеийн үгийн утга, ойлголт, ухагдахуунд тайлбар зүүлт хийж, өнөөгийн уншигчдад тайлбар хийх нь зүйтэй болох талаар саналаа дэвшүүлэв.

Юуны өмнө уг өгүүлэлд эх хэрэглэгдэхүүн болгон ашигласан ном болон зохиогчийн талаар товчхон танилцуулъя. 2014 онд “Юань, Мин улсын ший дуурьлигийн монгол хэл” ном олны харааны хүртээл болжээ. Юань улсын дуурьлигт орсон монгол үгийг өгүүлбэртэй нь ялган авч, монгол үгийн үүсэл гарлын талаар нарийн тайлбар хийсэн анхны бүтээлийн зохиогч бол монгол

³³ МУИС, Ази судлалын тэнхим, дэд профессор

³⁴ Гадаад хэл шинжлэлийн доктор

үндэстний профессор Фан Лингуй бөгөөд тэрээр 1918 онд Жилинь мужийн Горлосын Монгол үндэстний Өөртөө Засах хошуунд төрсөн хүн юм. 1938-1942 онд Баруун өмнөд үндэстний их сургуулийн түүхийн ангид суралцаж, энэ хугацаанд профессор Яо Цун-ү (姚从吾)-гийн “Ляо, Жинь, Юань гүрний түүх” болон профессор Шао Шюньжөн(邵循正)-гийн “Юань гүрний түүх”-ийг тус тус сонгон суралцсан бөгөөд энэ үеэс монголын түүхийг судлах сонирхолтой болсон нь энэхүү номыг бичих суурь дэвсгэрийг нь тавьжээ. Сургуулиа төгсөөд Бээжингийн Их Сургуулийн Эрдэм шинжилгээний хүрээлэнгийн түүхийн тэнхимд элсэн орж, профессор Яо Цун-ү болон Шао Шюньжөн нарын удирдлага доор Монголын түүх, Юань улсын түүхийн мэргэжлээр суралцаж, 1946 онд магистрын зэрэгтэй болжээ. Тэрээр Юньнаний их сургуулийн утга зохиол, түүхийн тэнхимийн багш, Күнъманий багшийн их сургуулийн (одоогийн Юньнаний багшийн их сургууль) түүхийн тэнхимийн багш, дэд профессор, профессор, тэнхимийн эрхлэгчээр удаа дараалан ажилласан юм. Монголын түүх (蒙古史), Юаний түүхийн сурвалжийн судалгаа(元史文献学), түүх судлал (史料学), ялангуяа “Монголын Нууц Товчоон(蒙古秘史)”, “Тун жы тiao гө (通制条格)(Юань улсын төрийн хууль, цаазын баримт бичгийн эмхэтгэл)”, Юань улсын дуурьлиг, Юань улсын гэрэлт хөшөөний бичээс зэрэг түүхэн сурвалжид чиглүүлэн судалгаа хийсээр иржээ.

Өгүүллийн сэдэвт холбогдуулан “Юань улсын дуурьлиг” хэмээх нэр томъёоны талаар товч тайлбар хийе. “Юань улсын дуурьлиг” нь Юань гүрний үед цэцэглэн хөгжсөн утга зохиолын нэгэн шинэ жанр хэлбэр бөгөөд тухайн үед зарим хүн үүнийг “домоги (传奇)” хэмээн нэрлэдэг байжээ. Тан улсын үед үүссэн “дуурьлиг” хэмээх дуурийн урлагийн ерөнхий ойлголт болон Сүн, Алтан улсын дуурьлигаас ялгахын тулд “Юань улсын дуурьлиг (元曲)”, “Юаний зажюй (元杂剧)” гэж ялган нэрлэжээ. Хөгжмийн найруулгын хувьд “Юань улсын дуурьлиг” нь хойд зүгийн хөгжимд тулгуурлан зохиогдсон учир “Хойд зажюй (北杂剧)” хэмээн нэрлэсэн учиртай. “Юань улсын дуурьлиг” бол хятад хэлээр зохиогдсон жүжгийн зохиолын хэлбэртэй, дуулалт жүжиг бөгөөд энэ нь ая, шүлгийн ая дан тохирсон байхын дээр мөн акробат, хошин шог жүжгийн элементийг хослуулсан театрын олон төрөл зүйлийг нэгэн дор цогцлуулсан театр урлаг юм. Зөвхөн Юань улсын үед цэцэглэн хөгжсөн төрөл төдийгүй дуурьлигийн зохиолууд нь уран зохиолын бие даасан жанр болж хөгжжээ. Энэ жанр оргүй хоосноос гарч ирээгүй, Тан, Сүнгийн үеийн яруу найраг, шүлгийн суурин дээр Юань улсын нийслэл Дадү (Бээжин)-д анх үүссэн театрын урлаг бөгөөд монголчууд өмнөд Сүн улсыг нэгтгэсний дараа нийт хятад даяар тархан дэлгэрсэн уран зохиолын нэгэн төрөл гэж үзэж болно.

Нэгэн түүхэн үеийн алдарт уран зохиолын төрөл болох дуурьлигийн зохиолд тухайн үед цөөнгүй монгол үг орсон бөгөөд түүний тухай судалгаа олны анхаарлыг татсаар ирсэн юм. Монгол үгийн гарал үүслийн тухай нотолсон баримт олон гарсан боловч монгол үг бүхий өгүүлбэрт суурилж хийсэн орчуулгын тухай судалгаа цөөн юм. Үүнд, Юань улсын дуурьлигт орсон монгол үгийн талаар судлагдсан байдлыг тоймлон авч үзвэл, Жу Жюй-и (朱居易) -гийн “Юаний жүжгийн энгийн хэл ярианы аман аялгууны тайлбар жишээ (元剧俗语方言例释)”, /Худалдааны хэвлэлийн хороо, 1956/, Гү Шюэже(顾学颉)-гийн “Юань улсын дуурьлигийн тайлбар бичиг(元曲释词)” гурван боть,

/Хятадын нийгмийн шинжлэх ухааны хэвлэлийн хороо, 1983, 1984, 1988)/, Фан Лингүй (方龄贵)-гийн бичсэн “Юань, Мин улсын ший дуурьлиг дахь монгол хэл (元明戏曲中的蒙古语)”, уг ном гарсны дараа бичсэн “Юань, Мин улсын ший дуурьлиг дахь монгол хэлний нэмж олдсон үгс (元明戏曲中的蒙古语拾补), Гао Минкай (高名凯), Шы Ёувэй(史有为)-гийн “Хятад хэлний харь үгийн толь бичиг (汉语外来词词典)” /Шанхайн толь бичгийн хэвлэлийн хороо, 1998 он/ Ши Юунже(席永杰)-гийн “Юань ба Мин улсын ший дуурьлиг дахь цөөн тоот үндэсний хэл (关于元明戏曲中的少数民族)”/ “Зуу уд” Монгол багшийн дээд сургуулийн сэтгүүл, 2000 он/ зэрэг бүтээлийн дотроос Фан Лингүй (方龄贵)-гийн туурвисан “Юань, Мин улсын ший дуурьлиг дахь монгол хэл (元明戏曲中的蒙古语)” хэмээх ном нь монгол үгийг жагсаан оруулсан бөгөөд гарал үүслийн талаар нарийн тайлбар хийсэн анхны бүтээл юм. Энэхүү судалгааны өмнө өрнөдөд ч тухайлан Юань улсын дуурьлигийн монгол үгийн тусгай судалгаа бараг гараагүй гэхэд болно. Ер нь монгол үгийн үүсэл гарлын судалгаа ховор байгаа тул дуурьлигийн зохиолыг гадаад хэлнээ орчуулах буюу түүнд буй хуучин үгийн орчуулгын арга барилын талаар авч үзэх хэрэгтэй болж байна.

Уран зохиолын орчуулгын арга барил

Уран зохиолын орчуулга хийх арга барилыг эрдэмтэн судлаачид олон талаас нь авч үзээд өөр өөрсдийнхөөрөө тайлбар хийсэн байна. Эрдэмтэн Р. Гүрбазар ерөнхийд нь бүрэн төгс, үгчилсэн, хялбарчилсан, тайлбарласан гэсэн дөрвөн хувилбарыг санал болгосон байдаг (1996:111-112). Түүний тогтоосноор бүрэн төгс орчуулга гэдэг нь “Уншигч орчуулгын зохиолыг уншаад эх зохиолыг уншсантай адил уран сайхны мэдрэмжийг авахуйц агуулга санааг бүрэн илэрхийлсэн, утга болон найруулгын хувьд оновчтой, хоёр хэлний өвөрмөц шинж, хэм хэмжээг чанд баримтлан орчуулахыг хэлнэ. Энэ аргаар орчуулга хийхэд орчуулагчийн хоёр хэлний мэдлэг өндөр байхаас гадна үгэнд уран, эх зохиолыг туурвисан улс түмний түүх соёл, ахуй амьдрал, зан заншилд нэвтэрхий байхыг шаарддаг. Бүрэн төгс орчуулга соёлын болон уран зохиолын өв болон уламжлагддаг байхад үгчилсэн орчуулга нь аажимдаа мартагддаг. Учир нь энэ төрлийн орчуулга болхи бөгөөд тухайн улс үндэстний соёлын хөгжилд ашиг тус болдоггүйтэй холбоотой. Харин хялбарчилсан орчуулга гэдэг нь томоохон зохиол бүтээлийг олны хүртээл болгох зорилгоор найруулгыг нь энгийн ойлгогдохуйц болгох арга юм. Ихэвчлэн танин мэдэх ба сургалтад зориулан тухайн мэргэжлийн дагнасан орчуулагч хлбарчилсан орчуулга хийдэг. Уншигчдад ойлгомжтой байлгах үүднээс эх зохиолд гарах үндэстний онцлог үг хэллэг, далд утга агуулга зэргийг тайлбарлан орчуулна. Ингэснээр уншигчид тус бүтээлийн утга агуулгыг бүрэн дүүрэн ойлгох ч, найруулгын яруу тансаг чанар нь алдагддаг байна. Тиймээс уран зохиолын орчуулгад энэ аргаас зайлсхийх нь зүйтэй.”(1996:111-112) хэмээн тодорхойлсон байна.

Эрдэмтэн Ж. Баттөр “Орчуулагчийн тайлбар орон судлалтай холбогдох нь” хэмээх өгүүлэлдээ “...орчуулж буй хэлнээ байхгүй реали үг, нэр томьёо, түүхт хүний нэр, үйл хэрэг, түүх, соёл иргэншлийн ухаглахуун бүхий үг хэллэг гарч ирэх ийм үед ‘Орчуулагчийн тэмдэглэл’ хэмээх аргазүйг ашигладаг юм. ‘Орчуулагчийн тэмдэглэл’ гэдгийг нэг талаас орчуулагчийн тайлбар ч гэж нэрлэж болох агаад нөгөө талаас уншигч, судлаач нэрт уг бичвэрийг ойлгож мэдэхэд нь туслах чанартай, товч тодорхой мэдээлэл ч гэж хэлж болно.” (2012: 15) хэмээн тайлбарлан орчуулах арга

барилын талаар онцолжээ.

Юань улсын дуурьлигт буй “Түүхэн домог яриа бол түүхэн гэрч бөгөөд ачаалагч юм. Үүний тухай орчуулахад агуулсан далд утгад нь зүүлт тайлбар хийнэ. Ингэхэд хүрвэл, хятад соёлын мэдээллийг нөгөө соёлд дамжуулан хүргэхэд оршино. Гэхдээ зүүлт эшлэлийг элүүлэгч бөуран зохиолын орчуулга хийхэд боломжтой ашиглавал зохино.” (Wang nan, 2016: 34) хэмээн тайлбарласан байна. Ер нь юань улсын дуурьлигийг анх англи хэл рүү орчуулсан хүн бол Жон Фрэнсис Дэвис (John Francis Davis) бөгөөд 1827 онд Ма Жы-юань(马致远)-нь “Лао шөн эр(老生儿)”-ийг “An Heir in his old Age” Хөгшин насандаа залгамжлагч болсон нь гэж тайлбарлан буулгаж, дуурьлигийн орчуулгын анхны үүдийг нээн, оршил хэсэгтээ орчуулга хийх нь бүрэн төгс орчуулгын хувилбарыг уншигчдад хүргэхэд оршино.” гэж гол зорилго болгон дэвшүүлсэн байна.

Бид дээрх дэвшүүлсэн саналтай санал нийлж байгаа бөгөөд уран зохиолын орчуулга хийхэд уншигч болгонд агуулга санааг төгс төгөлдөр дамжуулах үүднээс бүрэн төгс орчуулгын арга барилыг дээдлэхийн сацуу өгүүлбэрт орсон түүхэн холбогдолтой үг хэллэг, хуучин үгийг уншигч орчуулгын зохиолыг уншаад эх зохиолыг уншсантай адил бүрэн төгс ойлгохын үүднээс тайлбарлан орчуулах буюу зүүлт тайлбар хийх нь зүйтэй болов уу.

Судалгааны аргазүй

Энэхүү өгүүлэлд Юань улсын дуурьлигийн монгол үг бүхий өгүүлбэрийн доторх хуучин үгийн үгчлэн орчуулсан, тайлбар зүүлт хийсэн орчуулгын хувилбарыг харьцуулан үзэж, нэн ойлгомжтой болгох үүднээс хүснэгтлэн харьцуулж дүгнэлт гаргав. Мөн дундад зууны үеийн уран зохиолд монгол үг орж хэрэглэгдэх үеийн утга өөрчлөгдсөн үзэгдэлд соёлын ялгааны тайлбар хийж, голдуу ажиглах, харьцуулах, тайлбар зүүлт хадах, нэгтгэн дүгнэх аргуудыг хэрэглэсэн болно.

Нэг. Хуучин үгийг тайлбарлан орчуулах нь

Юань улсын дуурьлигийн зохиол XIII-XIV зууны үед зохиогдсон учраас тухайн үед бичигдсэн зохиолын өгүүлбэрийг монгол хэлнээ орчуулахад хоёр үндэстний хэлийг сайн эзэмшсэн, түүхийн домог яриа, зан заншил, соёлыг сайн мэддэг байхаас гадна нэр томъёог зөв зохистой оноох, далд утгыг нь сайн ойлгож буулгадаг чадвартай байх хэрэгтэй болно. Жишээлбэл,

1. 武汉臣《玉壶春》南吕一枝花曲：“我是个翠红堆傅粉的何郎，花胡画眉的张敞。” Ү Ханьчэнь-ийн “Юй ху чүн” дуурьлигийн ‘Нань люй и жы хуа’ дуунд “Би бол Цүй Хун эмсийн хүрээлэнд нүүр буддаг Хө лан, Хуа гудамжинд хөмсөг зурдаг Жан Чан юм.”

Үүнд, “何郎 he lang” гэдэг нь “三国魏驸马何晏，仪容俊美，平日喜修饰，粉白不去手，行步顾影，人称“傅粉 何郎。后即以“何郎”称喜欢修饰或面目姣好的青年男子。” Гурван улсын нэг Вэй улсын тавнан Хө Янь, гоё сайхан царайлаг төрхтэй, хэзээд гоёж гоодох дуртай, оо энгэсгээ гараасаа салгадаггүй, явдал мөр нь сэхүүн дээгүүр зантай тул, хүмүүс түүнийг “нүүрэндээ оо энгэсэгтэй Хө Лан” хэмээн нэрлэдэг болжээ. Хожим нь “Хө Лан” гэдэг нь үс зүсээ засах дуртай, эсвэл царай зүс сайхантай залуу эрэгтэй хүнийг заадаг.” болсон байна.

“翠红堆 cui hong dui 花胡同 hua hu tong” гэсэн нь “妓院, 享乐的地方。” хэмээх “Эмсийн хүрээлэн буюу зугаа цэнгэлийн газар”-ыг заажээ.

“张敞 zhangchang” 是汉朝时期，京兆尹（中国古代官名）张敞为官没有官架子，经常在散朝

后步行回家。他和他的太太感情很好，因为他的太太幼时受伤，眉角有了缺点，张敞每天都为了他的妻子画眉毛，而且技艺十分娴熟，画出的眉毛十分漂亮，汉宣帝为此将他们树立夫妻恩爱的典范。Жан Чан (zhang chang) бол Хань улсын үед Жин Жао-инь (эртний хятадын зэрэг тушаалын нэр) хэмээх түшмэл хүн байсан бөгөөд түшмэлийн ларжаа маяггүй, хурал тарсны дараа ихэвчлэн гэртээ алхаж хариад, эхнэртэйгээ маш сайн эе найрамдалт харилцаатай. Эхнэр нь багадаа бэртэж гэмтсэн тул хөмсөг нь гажигтай байсан юм. Жан Чан эхнэрийнхээ хөмсгийг өдөр бүр маш чадварлаг будаж, будсан хөмсөг нь гоё үзэмжтэй байдаг байжээ. Шюаньди хаан энэ байдлыг нь мэдээд тэднийг гэр бүлийн хайрын үлгэр жишиг болгон хүмүүст дуурайл болгосон байна.

Энэхүү өгүүлбэрт буй оноосон нэр “何郎 (he lang)”, “张敞 (zhangchang)”, “翠红堆 cui hong dui”, “花胡同 hua hu tong” бол түүхэнд болсон үйл хэрэг, домог ярианаас сэдэвлэсэн тул энэ тухай сайн ойлгохгүйгээр шууд нэр томъёог үгчлэх буюу галиглан буулгахад уншигчид ер нь цаад түүхэн учир шалтгаантай утгыг нь ойлгохгүй, зөвхөн уншаад өнгөрөх төдий, ямар ч суугдал төсөөлөл үлддэг байна. Уран зохиолын орчуулгад энэ мэтийн түүхэн хэрэг явдлыг далд агуулсан утга санаа нь өнөөгийн хүмүүс ойлгохгүй, тухайн цаг үед амьдарч байсан хүмүүс сайн ойлгодог хуучин үг багагүй тохиолддог учраас уншигчдад нэн ойлгомжтой байлгахын үүднээс тайлбарлан орчуулах аргыг ашиглах нь зүйтэй.

Хүснэгт 1:

Хятад өгүүлбэр	Үгчлэн орчуулах	Дэвшүүлсэн хувилбар
我是个翠红堆傅粉的何郎，花胡同画眉的张敞。	Би бол Цүй Хун дүй-д нүүр буддаг Хө лан, Хуа худагт хөмсөг зурдаг Жан Чан юм.	Би бол эмсийн хүрээлэн (Цүй Хун дүй)-д нүүр буддаг Хө лан, эмсийн хүрээлэн-д (Хуа гудамж) хөмсөг зурдаг Жан Чан юм.

Энэ жишээнд бүхий өгүүлбэрийн монгол үг бол 胡同 хэмээн дуурьлигт орсон “худаг, гудам, гудамж” гэх үг юм. Тэр цагийн нэг өрх эсвэл хэсэг өрх айл нэг худаг тойрон оршин суух тул тэр хэсэг газрыг нэг худгийнхан, нэг гудмынхан гэж ойлгож байснаас монгол “худаг” гэдэг үгийг дуудлагаар нь хятад үсгээр тэмдэглэж, улмаар хятад хэлэнд орсон ормол үг болой.

2. 刘时中《散曲》：“佯薛回家去，一个个欺凌亲戚，眇视乡闾。” Лю Шижунгийн “Сань чюй” дуурьлигт: “Хишигтэн гэр рүүгээ харьж, хамаатан саднаа нэг нэгээр нь дарамталж, ойр зэргэлдээ айлын хүнийг доор үзмүй.”

Үүнд, 乡闾-г тайлбарлая. 古以二十五家为“闾”，一万二千五百家为“乡”，因以“乡闾”泛指民众聚居。Эрт дээр үед хорин таван өрхийг нэг “闾 lü” гэж, арван хоёр мянга таван зуун өрхийг нэг сум “乡 xiang” гэж нэрлэдэг ажээ, Иймээс “乡闾 xiang lü” нь ерөнхийдөө олон айл өрхийн хамт суурьшин амьдардаг газрыг заадаг. Энэхүү нэр томъёоны тус тусын утгыг ухаж олохын суурин дээр “乡闾 xiang lü” нийлэмж үг нь олон тоог илэрхийлж, монгол хэлэнд орчуулахад тайлбар хийж бичвэл хүмүүс утгыг гуйвуулахгүй сайн мэдэхийн сацуу мэдлэгээ дээшлүүлэхэд тустай гэж үзэв.

Хятад өгүүлбэр

怯薛回家去，一个个欺凌
亲戚，眇视乡间

Үгчлэн орчуулах

Че шюэ гэртээ харьж,
хамаатан саднаа нэг нэгээр
нь дарамталж, шян луй -
гээ доор үзмүй.

Дэвшүүлсэн хувилбар

Хишигтэн гэртээ харьж,
хамаатан саднаа нэг нэгээр
нь дарамталж, ойр зэргэлдээ
айлын хүнийг доор үзмүй.

Энэ жишээнд бүхий өгүүлбэрийн монгол үг бол *怯薛薛* гол дуурьлигт орсон “хишигтэн” гэх үг юм.

3. 《席上腐谈》：“向见官妓舞柘枝，戴一红物，体长而头尖，俨如靴形，想即是今之罽蛄也。” “Ши шан фү тань” дуурьлигт: “Хайрт бие үнэлэгчид уламжлалт ёсны жөжы бэлхүүсний бүжгийг бүжиглэхэд, урт бие, шовх толгойтой, гутлын хэлбэртэй улаан юм зүүсэн, бодоход одоогийн хөхөл юм байна.”

Үүнд: “官妓 guan ji” 古代供奉官员的妓女。Эрт дээр үед албан тушаалтнуудыг асрах биеэ үнэлэгчдийг зааж, “柘枝舞 zhe zhi wu” нь唐代西北民族舞蹈。最初为女子独舞，舞姿矫健，节奏多变，大多以鼓伴奏。后来有双人舞，名《双柘枝》。“Жөжы” бэлхүүсний бүжиг нь Тан улсын үеийн баруун хойд орны ардын бүжиг. Эхэндээ эмэгтэйчүүд бие даан бүжиглэж, эрч хүчтэй, олон янзын хэмнэлтэй бөгөөд ихэвчлэн бөмбөр дагалдан бүжиглэдэг. Сүүлд нь “Давхар Жөжы” хэмээн хоёр хүн хамт тоглох бүжиг болон хөгжжээ.

Үндэстний соёл урлагийн хэлбэр болох “Жөжы” бэлхүүсний бүжиг нь Тан улсын хөгжил цэцэглэлтийн цаг үеийг төлөөлж байсан, бүжиглэх хэв маяг нь хурц хөдөлгөөнтэй, сүр хүч төгс, дэгжин цоморлог урлагийн төрөл болно. “Жөжы”-бүжигтэй сайн танилцаж, энэ тухай шимтэн уншигч болгонд соёлыг түгээн дэлгэрүүлэх үүднээс нэр томьёоны тухай тайлбар хийх нь зүйтэй юм.

Хятад өгүүлбэр

向见官妓舞柘枝，戴一红
物，体长而头尖，俨如靴
形，想即是今之罽蛄也

Үгчлэн орчуулах

Хайрт бие үнэлэгчид
уламжлалт ёсны жөжы
бүжгийг бүжиглэхэд,
урт бие, шовх
толгойтой, гутлын
хэлбэртэй улаан юм
зүүсэн, бодоход
одоогийн хөхөл юм
байна

Дэвшүүлсэн хувилбар

Хайрт бие үнэлэгчид уламжлалт
ёсны жөжы бэлхүүсний бүжиг
(Тан улсын үеийн баруун хойд
орны ардын бүжиг)-ийг
бүжиглэхэд, урт бие, шовх
толгойтой, гутлын хэлбэртэй
улаан юм зүүсэн нь зүйрлэвээс
одоогийн *богтаг* юм байна

Энэ жишээнд бүхий өгүүлбэрийн монгол үг бол 番姑 хэмээн дуурьлигт орсон “богтаг” гэх үг юм.

4.《破天阵》剧一折：“金宿白：论俺番将，不好步行。则骑抹邻。”“По тянь жэнь” дуурьлигийн нэгдүгээр үзэгдэлд, “Жинь сү өгүүлэх нь: Манай жанжин (番将 范ьжян)-ы тухай өгүүлбэл, алхаж явахдаа тааруу, харин морь л унаж явдаг юм.”

《岳飞精忠》剧一折：“那颜瘸着腿，小番耳又聋，卜儿赤一只眼，兀刺赤豁着唇。”“Юэ фэй жин жун” дуурьлигийн нэгдүгээр үзэгдэлд, “Ноёны хөл нь доголон, бичгийн түшмэл (小番 小范) нь чих дүлий, буурч нь нэг нүдтэй, улаач нь сэтэрхий уруултай.” гэжээ.

Дээрх хоёр өгүүлбэрт буй “番将 fan jiang”-ыг 古代的一个称谓, 用来指非汉族的将领 гэх хятад тайлбар нь “Эртний цол хэргэмийн нэрийдэл, хятад бус үндэстний жанжныг заана.” гэсэн үг юм. “小番 xiao fan”-ыг хятад хэлээр 旧时泛指外国或国内少数民族 хэмээн тайлбарласан нь “Эрт дээр үед ихэвчлэн гадаад улс орон буюу дотоодын цөөн тоот үндэстний бичгийн ажил эрхэлдэг албан тушаалтнууд, цэргүүдийг хэлнэ.” гэсэн тайлбар юм. Үүнд, хятад хэлний “番 fan” хэмээх үгийн тухай мөшгин үзэхэд анх “西周 Баруун Жөү” улсын үед түүхэн баримт бичигт тэмдэглэсэн бөгөөд сүүлд нь харь үндэстэн (番族 fan zu) хэмээх тусгай цөөн тоот үндэстэн оршиж, иймээс “番 fan” хэмээх үгтэй нийлж бүтсэн нийлэмж үг буй “番将 fan jiang”, “小番 xiao fan”, “番官 fan guan” нь хятад үндэстнээс бусад улс орны буюу өөр бусад үндэстний зэрэг тушаалын холбогдолтой нэрийдэл болж хөгжсөн байна. Мөн хожим нь “番 fan” үгээр бүтсэн нийлэмж үг харь газар(番地 fan di), баруун хойд хил дагуух үндэстэн (诸番 zhu fan), гадаадтай харилцаа байгуулах (通番 tong fan), харийн бичгийн зүйл (番文 fan wen), харь хүн (番人 fan ren), харь хэл (番语 fan yu), харь хөгжим (番乐 fan yue), харь ном(番书 fan shu), харь мөнгө(番银 fan yin) зэрэг нь бүгд харь улс оронтой холбогдох нэр томъёог илэрхийлсэн байдаг.

Хятад өгүүлбэр

论俺番将，不好步行。则
骑抹邻

Үгчлэн орчуулах

Манай Фаньжяны тухай
өгүүлбэл, алхаж явахдаа
тааруу, харин морь л
унаж явдаг юм

Дэвшүүлсэн хувилбар

Харь жанжин (Фаньжян)-ы
тухай өгүүлбэл, алхаж
явахдаа тааруу, харин морь л
унаж явдаг юм.

那颜瘸着腿，小番耳又
聋，卜儿赤一只眼，兀刺
赤豁着唇

Ноёны хөл нь доголон,
шяофань нь чих дүлий,
буурч нь нэг нүдтэй,
улаач нь сэтэрхий
уруултай

Ноёны хөл нь доголон,
бичгийн түшмэл (шяофань)
нь чих дүлий, буурч нь нэг
нүдтэй, улаач нь сэтэрхий
уруултай

Энэ 2 өгүүлбэрийн жишээнд бүхий гурван монгол үг бол 抹邻, 卜儿赤, 兀刺赤 хэмээн дуурьлигт орсон “морь”, “буурч”, “улаач” гэх үгс юм.

Хоёр. Утгын хувиралд зүүлт тайлбар хийх

Юань улсын дуурьлигт орсон монгол үг хэллэг нь уугуул монгол хэлэнд байгаа үндсэн утга нь

хятад хэлэнд орж хэрэглэгдэхдээ хувирч, орж байгаа хэлний нөлөөнд багагүй орсон байна. Эдгээр үгийг үгчлэн буюу утгачлан орчуулахдаа далд утгыг нь илрүүлэн, зүүлт тайлбар хийх нь зүйтэй юм.

1. Худаг: Монгол хэлний газрыг гүнзгий ухаж гаргасан устай нүх буюу “худаг” хэмээх үг хятад хэлэнд орж хэрэглэгдэхдээ хот зээлийн “гудамж” гэх утгаар хэрэглэгдсэн тухай олон судлаачид судалгаа хийсэн байна. “Худаг” хэмээх үг Юань улсын дуурьлигийн өгүүлбэрт орж хэрэглэгдэхдээ “гудамж” гэх утга нь нэн нарийсаж тусгай нэрийдлийг заасан тухай дэлгэрэнгүй авч үзвэл,

1. 武汉臣《玉壶春》南吕一枝花曲：“我是个翠红堆傅粉的何郎，花胡同画眉的张敞。” Ү Ханьчэньгийн “Юй ху чүн” дуурьлигийн ‘Нань люй и жы хуа’ дуунд “Би бол Цүй хун дүйд нүүр будах Хө лан, Хуа гудамж(янхны газар)-нд хөмсөг зурах Жан Чан юм.”

关汉卿《单刀会》剧三折：“你孩儿到那江东，旱路里摆着马军，水路里摆着战船，直杀个血胡同。” Гуань Ханьчингийн “Дань дао хуй” дуурьлигийн гуравдугаар үзэгдэлд: “Таны хүүхэд голын зүүн талд очиход, хуурай замд морин цэрэг жагсаж, усан замд байлдааны хөлөг онгоц байрлаж, алалдан тулалдсаар цусан гудамж (цуст зам) шиг зам гарав.”

Монгол хэлний “худаг” хэмээх үг нь Юань улсын дуурьлигт орж хэрэглэгдэхдээ “血胡同 цусан гудамж”, “花胡同 хуа гудамж” гэдэг нь дайн байлдаанаас үүссэн цуст зам ба янхны гудамж (утга шилжин биеэ үнэлэгчийн оршин суух газар, янхны газар)-ыг заажээ. “血胡同 цусан гудамж” гэх нийлэмж нь монгол хэлний үндсэн утга нь болох амьжиргаанд хэрэгцээтэй ‘усны худаг’ гэх утга нь өөрчлөгдөөд шинэ утгат буюу цус бүрхсэн ‘гудамж’ болж хувирчээ. “花胡同 хуа гудамж” буюу “эмсийн хүрээлэн” гэхээр утга нь нэн нарийсаж, 花 гэх үгийн нэг салаа утга болох биеэ үнэлэх утгатай холбоотойгоор тухайн гудам бие үнэлэгчдийн гудамж гэсэн орон байрыг заасан тусгай нэрийдэл болон шинэ утгыг илэрхийлсэн байна.

2. Сауха: “撒和(саух)” хэмээх үгийг “сауха хууч: ‘дайны олз омог’, ‘бэлэг’” (Төмөртоогоо 2018, 224) гэж монгол хэлний үгийн гарлын тольд тайлбарлажээ. Монголын Нууц Товчооны үсгийн галиг 114-р зүйлд: “Өэлүн эхэд өгсөн бэлэг” (Сумъяабаатар 1990, 119) гэж тохиолддог бол Юань улсын дуурьлигт,

《西厢记》剧一本一折末白：“安排下饭，撒和了马，等着哥哥回家。” “Ши шян жи” дуурьлигийн нэгдүгээр үзэгдлийн төгсгөлд: “Хоолонд орсны дараа, морио идүүлэнгээ (сауха), ахыгаа гэртээ ирэхийг хүлээнэ.”

《冻苏秦》剧二折孛老白：“……时遇暮冬天气，风又大雪又紧，十分寒冷。大的个孩儿，他撒和头口去了。” “Дун сү чинь” дуурьлигийн хоёрдугаар үзэгдэлд, Бо Лао өгүүлэх нь: “Өвлийн сүүл сарын билгийн тооллын арван хоёрдугаар сард, салхи цас ихтэй, туйлын тэсхим хүйтэнд том хүү, малаа тэжээх(сауха)-аар явжээ.”

Энд тохиолдсон “撒和头口 sa he tou kou” “撒和了马 sa he le ma” гэсэн “сауха” гэсэн үг хятад өгүүлбэрийн найруулгын орчинд үйл үгийн үүрэг гүйцэтгэж, тусагдахуун болох ‘үхэр, адуу зэрэг гэрийн тэжээвэр амьтанд өвс тавих, идүүлэх’ гэх утгаар хэрэглэгдсэн байна. Уг үгийн утгын хувьд монгол уугуул хэлэндээ ‘бусдаас авах буюу ямар нэг зүйлийг олж авах’ хэмээх утгатай байсан бол

хятад зохиолд утгыг эсрэгээр өөрчлөн ‘бусдад өгөх, өөрөөс гаргах’ гэсэн утгаар хэрэглэсэн нь ажиглагдаж байна. Өгүүлбэр “Морио сауха (морио тэжээнэ, идүүлнэ)” “Малаа сауха (малаа тэжээв, идүүлэв)” гэх утгыг илэрхийлсэн бөгөөд үүнийг монгол хэлнээ орчуулахад зөвхөн “сауха” гэх монгол үгийг өнөө цагт хэрэглээнээс гарсан хуучин үг гэж хадах аваас утга гажуудан ойлгомжгүй болох үүнд заавал зүүлт тайлбар хийвэл зохино.

3. Дах: Монгол хэлний “дах” хэмээх үг нь хүйтэн улиралд хувцасны гадуур үсийг нь гадагш харуулан өмсөх арьсан хувцас, энгэргүй, урдуураа задгай, бүчтэй хувцсыг заадаг. Энэ үг Юань улсын дуурьлигт тухайлбал,

武汉臣《生金阁》剧三折正末白：“...又与你添了一件棉搭護么。” Ү Ханьчэний “Шөн жинь гө” дуурьлигийн гуравдугаар үзэгдлийн Жөн мо өгүүлэх нь: “...чамд дахиад нэг хөвөнтэй дах нөмрүүлсе.”

Өгүүлбэрт “棉搭護 хөвөнтэй дах” гэж орсон нь үндсэн утга болох арьсан хувцас бус хятад үндэсний соёл ахуйд дулдуйдан хөвөнтэй хүрэм гэх үгийг арьсан дах гэх үгээр төсөөлөн, өгүүлбэрт хөвөнгөөр хийсэн “гадуур хувцас” хэмээх утгатай болж хувирсан байна.

Монгол үндэстний соёлын онцлогийг алдагдуулахгүй буюу мэдлэгээ нэгтгэн дүгнэх үүднээс энэхүү өгүүлбэрийг “... чамд дахиад нэг хөвөнтэй дах (арьсан дах 皮搭護, нэхий дах 翻毛皮搭護) нөмрүүлсе.” “арьсан дах 皮搭護, нэхий дах 翻毛皮搭護(” хэмээх монгол үндэстний соёл сэтгэлгээнд агуулах утгыг илэрхийлэх нийлэмж үгээр тайлбар зүүлт хийх нь зүйтэй юм.

Найман зуун гаруй жилийн өмнө цэцэглэн хөгжсөн уран зохиолын нэгэн төрөл болох Юань улсын дуурьлигийн зохиолыг голдуу хятадын шилдэг зохиолч, яруу найрагч нар тухайн үеийн нийгмийн үнэн байдлыг зохиолдоо тусган бичих хэрэгцээ шаардлагын үүднээс хөгжүүлэн бий болгожээ. Өмнө хэвшсэн шүлэг яруу найргийн нөлөө нь ард олны хүлээлтэд хангалтгүй болж ирсэн тул энэ нь хүнийг илүү өдөөсөн, сэтгэл ба нүдийг аль алийг нь баясгах гүн утга бүхий түүхэн үлгэр, домог яриаг агуулан зохиосон дуу хөгжим, бүжиг, ярианы нийлмэл цогц болсон уран зохиолын гайхамшигт өв болж уламжлагдсан юм. Юань улсын дуурьлигийг эхэн үед монголчуудын төвлөн сууж байсан нийслэл хотод монгол хаад язгууртнуудад зориулан тоглодог байсан тул цөөнгүй монгол үгийг зохиолд оруулан хэрэглэсэн байдаг юм.

Дүгнэлт

Энэхүү өгүүлэлд Юань улсын дуурьлигийн монгол үг бүхий өгүүлбэрийг жишээ болгон авч үзэж, өгүүлбэрт буй хуучин үгийг түүхэн баримт бичигт суурилан тайлбарлан орчуулах ба тухайн өгүүлбэрт монгол үг орж хэрэглэгдэхдээ утга өөрчлөгдсөн үзэгдэл тухай бүрт зүүлт тайлбар хийх хэрэгтэй болохыг санал болголоо.

Өгүүлэлд "худаг, гудам, гудамж, хишигтэн, морь, буурч, улаач, богтаг" гэх үг бүхий өгүүлбэрт хадгалагдан буй хуучин үгийн тухайн үеийн үндэстний ахуй, соёлын утгыг өнөө цагийн уншигчдад ойлгуулах талаар саналаа дэвшүүллээ. Энэ бол тухайн өгүүлбэрийг орчуулахдаа тайлбар, зүүлт нэмэх, орчуулгын тайлбарлах аргыг ашиглахын зүйтэйг жишээгээр батлан харуулсан явдал юм.

Мөн "худаг, гудамж, сауха, дах" гэх хятад хэлэнд орсон монгол ормол үгийг Юань улсын дуурьлигт буй бодит жишээгээр нотлон үзүүлэв.

Ном зүй

Монгол хэлээр

1. Төмөртоогоо. Д. (2018). Монгол хэлний үгийн гаралын тайлбар толь, Эрдэм шинжилгээний хэрэглэгдэхүүн, Улаанбаатар.
2. Чимэдцэеэ. М. (2013), Соёл хийгээд орчуулга, Орчуулгазүй, Улаанбаатар
3. Сүхбаатар. О. (1997), Монгол хэлний харь үгийн толь, Улаанбаатар.
4. Сумъяабаатар. Б. (1990), Монголын нууц товчооны үсгийн галиг, Улаанбаатар.
5. Эгшиг. Ш. (2015), Хятадын эртний яруу найраг орчуулах нь, Орчуулгазүй, Улаанбаатар.
6. Оюунзаяа.Н. (2013), Монгол уран зохиолыг англи хэлнээ орчуулсан нь, Орчуулгазүй, Улаанбаатар.
7. Гүрбазар. Р. (1996), “Орчуулгын онол, дадлагын үндэс”, Улаанбаатар.
8. Ж.Баттөр, Орчуулгын эрдэм IV (2012), “Орчуулагчийн тайлбар орон судлалтай холбогдох нь”, Улаанбаатар.

Англи хэлээр

9. Wang nan.(2016), A Study of Wang Hongyin's Translation of Chinese Yuan Qu Poems into English: With Special Reference to 100 Yuan Qu Poems in English.

Хятад хэлээр

10. 方岭贵. (2014), 元明戏曲中的蒙古语, 云南人民出版社, 昆明.
11. 张清常.(1984). 胡同与水井, 语言教学与研究, 北京.
12. 罗常培. (2009). 语言与文化, 北京大学出版社, 北京.

Цахим сурвалж

13. https://baike.baidu.com/item/番/4573828?fr=ge_al
14. <https://baike.baidu.com/item/乡间/6514846>
15. www.mongoltoli.mn

ТАВАН ХОШУУ МАЛЫН ӨВЧНИЙ МОНГОЛ, ХЯТАД НЭР ТОМЬЁОНЫ ЯЛГААГ ШИНЖЛЭХ НЬ

Ө.Сургаалт³⁵

Хураангуй: Энэхүү судалгаагаар Монгол, Хятадын таван хошуу малын өвчний нэр томьёоны зэрэгцүүлэлд голлон анхаарч, галзуу өвчин, үхрийн галзуу, адууны хамуу зэрэг өвчний нэр томьёоны ялгааг гүнзгийрүүлэн шинжлэв.

Уран зохиолын шинжилгээ, хээрийн судалгааны тусламжтайгаар нэрийн ялгааны цаад хэл шинжлэл, соёл, танин мэдэхүй, түүхэн хүчин зүйлсийг илрүүлэх нь Монгол, Хятад хоёр орны малын өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх талаар солилцоог эрчимжүүлж, мал эмнэлэг, соёл хоорондын солилцоо, мал аж ахуйн хамтын ажиллагаанд онолын дэмжлэг үзүүлэх зорилготой юм.

Түлхүүр үг: Галзуу өвчин, үхрийн галзуу, адууны хамуу, малын өвчний нэр томьёо

Удиртгал

Монгол, Хятад хоёр орон газарзүйн хувьд зэргэлдээ оршдог бөгөөд мал аж ахуй нь үндэсний эдийн засагт чухал байр суурийг эзэлдэг. Үхэр, адуу, тэмээ, хонь, ямаа гэсэн таван малыг үржүүлэх нь хоёр орны мал аж ахуйн салбарын гол бүрэлдэхүүн хэсэг юм. Малын өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх ажлыг үр дүнтэй явуулах нь мал аж ахуйн салбарын эрүүл хөгжлийг хангах гол үндэс, өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх туршлага солилцох, шинжлэх ухааны судалгааны хамтын ажиллагаа явуулах тулганы чулуу нь өвчин эмгэгийн нэр томьёо юм. Гэвч Монгол, Хятад хоёр орны хэл соёл, түүх, танин мэдэхүйн хэв маягийн ялгаатай байдлаас шалтгаалан малын өвчлөлийн нэр томьёоны хувьд маш их ялгаатай байдаг. Малын өвчин, түүний дотор галзуу үхрийн өвчин, адууны хамуу зэрэг нийтлэг өвчний нэр томьёог ялган авч, тэдгээрийн ялгааг гүнзгийрүүлэн шинжлэх нь Монгол, Хятад хоёр орны мал аж ахуйн салбарын солилцоо хамтын ажиллагааг ахиулахад чухал ач холбогдолтой юм.

1. Монгол, Хятадын таван хошуу малын өвчний нэр томьёоны ялгаа

(1) Галзуу өвчинтэй холбоотой нэр томьёоны ялгаа

Хятад хэлэнд "галзуу өвчин" гэдэг нь вирус судлалын үүднээс тодорхой тодорхойлогддог бөгөөд халдварын гол зам нь амьтны хазалт бөгөөд зоонозын (хүн малд аль альд нь халддаг гэсэн утгатай) шинж чанартай байдаг. Энэ нэр томьёо нь орчин үеийн анагаах ухааны судалгаа, вирусийн талаарх ойлголтод үндэслэсэн болно. Галзуу өвчнийг монгол хэлээр илэрхийлэх нь бүс нутаг, зан заншлаасаа хамаарч өөр өөр байдаг. Тухайлбал, зарим нутагт уг үгийг шууд "галзуу нохойноос

³⁵ МУИС, докторант

үүдэлтэй өвчин" гэж бичсэн байдаг. Энэ хэллэг нь алив өвчнийг нэрийдэхдээ бодитоор ажиглах, шинж чанарыг тогтооход анхаарч, мөн чанараас нь нэрийг тодорхойлдог хэрэг юм. Хятад мал эмнэлгийн нэрийдэлд вирусийн мөн чанарыг үндэслэж нэрийдлийг тодорхойлох аргаас монгол өвчнийг нэрлэх нь өөр болохыг харуулж байна. Хятад хэлэнд "галзуу нохойн өвчин" (疯狗症), "галзуу өвчин" (狂犬病) гэдэг нь ижил утгатай бөгөөд хүмүүсийн дунд голчлон ярианы хэллэг болсон нь галзуу нохойноос үүдэлтэй энэ өвчний талаар жирийн ард түмний нийтлэг ойлголтыг илэрхийлдэг. Монгол хэлэнд үүнтэй төстэй ардын хэлц, тогтсон хэллэг нь илүү бүс нутгийн шинж чанартай байж болох бөгөөд галзуу нохойн зан үйлийн онцлогтой нягт холбоотой байж болно. Жишээлбэл, галзуу нохойны галзуу, түрэмгий зан авирыг дүрсэлсэн үгсийг өвчнийг илэрхийлэхэд ашигладаг. Энэ ялгаа нь хэл, соёлын хувьд ялгаатай өөр өөр үндэстний нэг өвчний талаарх ард түмнүүдийн ойлголт, илэрхийллийн олон янз байдлыг тусгаж байна.

(2) Галзуу үхрийн өвчинтэй холбоотой нэр томьёоны ялгаа

Хятад хэлэн дээрх "галзуу үхрийн өвчин" гэдэг нь товчлол бөгөөд албан ёсны бүхэл нэр нь "үхрийн хөвөн хэлбэрийн энцефалопати" юм. Энэ нэршил нь өвчний эмгэгийн шинж чанарын талаарх шинжлэх ухааны ойлголтоос үүдэлтэй. Энэ нь тархины эдэд хөвөн хэлбэрийн өөрчлөлтөөр тодорхойлогддог үхрийн төв мэдрэлийн тогтолцоонд өвчний дэвшилтэт гэмтлийг илрүүлсэн тул ийнхүү нэрлэжээ. "Галзуу үхрийн өвчин" гэсэн монгол нэр томьёо нь үхрийн гаднах хэвийн бус зан үйл, тархины гэмтэл хоёрын хоорондын уялдаа холбоог илүү чухалчилдаг. Тухайлбал, "Үхрийн галзуу байдал, тархины өвчин"-ийг тодорхойлох үүднээс энэхүү нэр томьёо бий болжээ. Монгол хэлэнд үхэр өвдсөн үед хэрхэн биеэ авч явах зан үйлийн илрэлийг анхаардаг бол хятад хэлэнд эмгэг судлалын шинж чанарт үндэслэн нэрлэдгээрээ ялгаатай байна.

(3) Адууны хамуутай холбоотой нэр томьёоны ялгаа

"Адууны хамуу" хэмээх хятад хэллэг нь хамууны хачгаас үүдэлтэй адууны арьсны өвчнийг хэлнэ. Энэ бол өвчний шалтгааныг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр ойлгож нэрлэсэн нэр томьёо юм. "Адууны хамуу" гэсэн монгол нэр томьёо нь адууны хамуу өвчний шинж тэмдгийн илрэл эсвэл орон нутгийн уламжлалт эмчилгээний аргуудаас үүдэлтэй байж болно. Тухайлбал, адууны хамуу өвчний улмаас арьс загатнах, үс унах зэрэг шинж тэмдгүүдийг онцлон тэмдэглэж, эсвэл адууны хамууг эмчлэхэд түгээмэл хэрэглэгддэг нутгийн ургамал, арга техник болон бусад эмчилгээний элементийг үндэслэн нэрлэсэн байдаг. Энэ нь мөн л өвчний шалтгаанд үндэслэсэн хятадын нэрлэх аргаас ялгаатай.

2. Монгол, Хятадын таван хошуу малын өвчний нэр томьёоны ялгаатай байгаагийн шалтгаан

(1) Хэлний бүтэц, шинж чанар

Хятад хэл нь Хятад-Төвд хэлний язгуурын хэлд багтдаг бөгөөд энгийн үг, энгийн үгээс нийлмэл үг бүтэх ёсны аргатай. Өвчний нэр томьёог нэрлэхдээ бид шинжлэх ухааны мэдлэгийг үнэн зөв илэрхийлэх хэрэгцээг хангахын тулд товч, үнэн зөв, өвчний үндсэн шинж чанарыг тусгасан үгийн санг ажиглах хандлагатай байдаг.

Монгол хэл нь алтайн язгуур хэлний овогт багтдаг бөгөөд үгийн сан нь залгамал хэлний шинж чанартай байдаг. Иймд, утгат нэгжүүдийг залгаж хавсаргах замаар дүрмийн баялаг утга, нэгжийн дотоод утга санааг шингээсэн үг үүсгэж утгыг бүрэн дүүрэн илэрхийлэх чадамжтай. Өвчний нэр томьёоны хувьд ажиглагдсан үзэгдэл, зан үйл болон бусад элементүүдийг тайлбарлах хэлбэрээр шингээн оруулах нь таниулах утгат нэр томьёог бүрдүүлэхэд хялбар болгодог гэж үзэх

боломжтой.

(2) Соёлын суурь ялгаа

Хятадын соёл урт удаан түүхтэй бөгөөд уламжлалт анагаах ухаан, орчин үеийн шинжлэх ухаан нь хоорондоо мэдлэгийг нэгтгэсэн байдаг. Малын эмнэл зүйн нэр томьёоны хувьд, малын өвчлөлийн тухайт уламжлалт анагаах ухаанаас өвчний макро түвшний ажиглалт (宏观观察), туршлагын хураангуйг өвлөж аваад зогсохгүй, орчин үеийн шинжлэх ухааны микро түвшний судалгааны (微观研究) аргуудыг хослуулсан нь өвчний нэр томьёог шинжлэх ухаанч, тогтолцоотой, стандартчилсан байдлаар оноодгийг харуулж байна. Монгол соёл нь мал аж ахуйтай нягт холбоотой бөгөөд малчид олон жилийн турш малаа хариулан бэлчээх хугацаанд малын өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх арвин туршлага хуримтлуулсан байдаг. Малчдын малын өвчний талаарх ойлголт нь өдөр тутмын ажиглалт, үйлдэлд илүү тулгуурласан бөгөөд өвчний нэр томьёо нь амьдралын хүчтэй амт, бүс нутгийн соёлын онцлог шинж чанартай байдаг.

(3) Танин мэдэхүйн хэв маягийн ялгаа

Хятадын малын өвчлөлийн талаар судалгаа хийхдээ орчин үеийн шинжлэх ухааны тогтолцоо, дэвшилтэт туршилтын техник технологи, судалгааны аргад тулгуурлан вирус, бактери, эмгэг физиологи гэх мэт бичил харуурын түвшнээс өвчний мөн чанарыг гүнзгий судалж, дараа нь өвчнийг нэрлэж, тодорхой нэр томьёогоор ангилалд оруулдаг. Харин монгол оронд таван хошуу малын авир, байдал, гадаад орчны өөрчлөлт, хүчин зүйл зэрэг макро түвшний үзэгдлээс эхлээд зөн совингийн мэдрэмж, эмпирик дүгнэлтийг ашиглан хээрийн урт хугацааны ажиглалтаар өвчнийг голчлон ойлгодог.

(4) Хөгжлийн түүхэн хүчин зүйлс

Хятад улс малын өвчлөлийн судалгааны чиглэлээр олон жилийн түүхтэй, эртний мал эмнэлгийн сонгодог бүтээлээс эхлээд орчин үеийн шинжлэх ухааны судалгааны үр дүнд хүрч, нэр томьёо нь шинжлэх ухаан, технологийн хөгжлийн явцад тасралтгүй хөгжиж, олон улсын жишигт нийцсэн байна. Монгол мал эмнэлгийн түүхэн хөгжлийн явцад малын өвчлөлөөс урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх талаар арвин мэдлэг хуримтлуулсан хэдий ч газар зүй, эдийн засаг, соёлын солилцоо болон бусад хүчин зүйлсийн хязгаарлагдмал байдлаас шалтгаалан өвчний нэр томьёоны хөгжил харьцангуй бие даасан шинжтэй байж, нэр томьёоны оноолтын хувьд түүнээс орон нутгийн малчдын туршлагад үндэслэн малын өвчний уламжлалт монгол хэллэгийг хадгалсан шинжтэй байна.

3. Монгол, Хятадын таван хошуу малын өвчний нэр томьёоны ялгааны нөлөө

(1) Эрдмийн солилцоонд үзүүлэх нөлөө

Нэр томьёоны ялгаатай байгаа нь Монгол, Хятад хоёр орны малын өвчлөлийн чиглэлээр эрдэм шинжилгээний солилцоо хийхэд ойлголтын тодорхой саад бэрхшээлтэй тулгардаг. Эрдэм шинжилгээний бага хурал, шинжлэх ухааны судалгааны хамтын ажиллагаа зэрэг үйл ажиллагаанд хоёр тал ижил өвчний нэр томьёоны талаар өөр өөр ойлголттой байж, нэрлэлт өөрөөс мэдээлэл буруу дамжиж, эрдэм шинжилгээний солилцооны үр нөлөө, шинжлэх ухааны судалгааны хамтын ажиллагааг гүнзгийрүүлэн хөгжүүлэхэд нөлөөлж болно. Тухайлбал, галзуу өвчний судалгааны үр дүнг солилцоходоо хоёр тал нэр томьёоны утга, тэмдэглэгээний талаар зөрүүтэй ойлголттой байвал нөгөө талын судалгааны чиглэл, дүгнэлтийг буруугаар ойлгож болно.

(2) Өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, хянах хамтын ажиллагаанд үзүүлэх нөлөө

Малын өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх практикт нэр томьёоны ялгаа нь урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх арга хэмжээний талаар буруу мэдээлэл өгөх, урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх

боломжийг хойшлуулахад хүргэдэг. Тухайлбал, хил дамнасан малын өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх хамтын ажиллагаанд “галзуу үхрийн өвчин” гэсэн нэр томьёоны ойлголтын зөрүү ялгаа гарсан тохиолдолд халдварт өвчний хяналт, оношилгооны стандарт, урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх стратегийг боловсруулах, хэрэгжүүлэхэд ялгаатай байдал үүсч, урьдчилан сэргийлэх, хянах ажлын уялдаа холбоо, үр дүнтэй байдалд шууд нөлөөлнө.

(3) Малыг худалдаанд үзүүлэх нөлөө

Монгол, Хятад улс мал аж ахуйн чиглэлээр байнга малын худалдаа хийдэг бөгөөд малын өвчний нэр томьёоны ялгаатай байгаа нь худалдааны эрсдэлийг нэмэгдүүлж болзошгүй юм. Мал, амьтны гаралтай түүхий эдийг импортлох, экспортлох явцад өвчний нэр томьёог харилцан адилгүй ойлгох нь хорио цээрийн стандартыг зөрчих, худалдааны маргаан үүсгэх, малын худалдааг жигдрүүлэхэд саад учруулна гэдгийг мэргэжилтнүүд онцолж байна. Тухайлбал, “БНХАУ-д адууны мах экспортлоход тавих шаардлагад, “Цэврүүт амтаст, адууны энцефаломиеолит, нийлүүлэлтийн өвчин, гүүний халдварт савны үрэвсэл, Японы энцефаломиеолит, су-ару, халдварт ренопемони, адууны халдварт артерит, хулгана яр...” зэрэг өвчин тусаагүй байх, мөн арьсны ямлуурын сорил сөрөг, цус багадах, боом өвчин сүүлийн 6 сард гараагүй, салмонель болон бусад халдварт өвчин үүсгэгчээр бохирдоогүй гэх шаардлага орсон байна. Энд дурдагдаж буй малын өвчний нэр томьёо, хятад нэр томьёоны тулгалтад албаны хүмүүс ажиллаж, ойлголтыг нэгтгэх ажил хийдэг ч, эдгээр хүмүүс мэргэжлийн нэр зүйч, эсвэл мал эмнэлгийн мэргэжлийн мэргэжилтнүүдтэй зөвлөлдөх зэрэг урьдчилсан бэлтгэл ажилд хугацаа зарцуулдаг байна.

4. Монгол, Хятадын таван хошуу малын өвчний нэр томьёоны ялгаатай тэмцэх стратеги

Малын эмнэл зүйн нэр томьёоны судлалд тулгамдаж буй асуудлыг адууны хамуу болон галзуу үхрийн өвчнөөр төлөөлүүлэн авч үзсэнээр дараах зөвлөмжийг дэвшүүлж байна.

(1) Нэр томьёоны стандартчиллын механизмыг бий болгох

Хоёр тал Монгол, Хятадын таван хошуу малын өвчний нэр томьёоны стандартчиллын хороог хамтран байгуулж, мал эмнэлэг, хэл шинжлэл зэрэг салбарын мэргэжилтнүүдийг зохион байгуулж, одоо байгаа өвчний нэр томьёог системтэйгээр ялгаж, харьцуулж, нэр томьёоны нэгдсэн стандартыг боловсруулах хэрэгтэй. Хоёр тал эрдэм шинжилгээний солилцоо, өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх, худалдааны үйл ажиллагаанд нэгдмэл, үнэн зөв нэр томьёог ашиглахын тулд өвчний нэр томьёо бүрийн тодорхойлолт, утга санаа, тэмдэглэгээг тодорхой болгоно.

(2) Соёл хоорондын боловсрол, сургалтыг бэхжүүлэх

Мал эмнэлгийн боловсрол, сургалтын тогтолцоонд соёл хоорондын боловсролын агуулгыг нэмж, Монгол, Хятадын малын өвчний нэр томьёоны харьцуулсан хичээлийг нээж, мал эмнэлгийн мэргэжилтнүүдэд хоёр талын соёлын болон малын өвчлөлийн нэршлийн ялгаа тэдгээрийн ард буй хэл шинжлэлийн хүчин зүйлсийг ойлгох боломжийг олгох хэрэгтэй. Үүний зэрэгцээ мал аж ахуй эрхлэгчдэд янз бүрийн хэл дээрх өвчний нэр томьёоны талаарх мэдлэг, ойлголтыг дээшлүүлэх, мэдээллийг үнэн зөв дамжуулахад дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор холбогдох сургалтуудыг явуулна.

(3) Эрдэм шинжилгээний болон урьдчилан сэргийлэх, хянах хамтын ажиллагаа, солилцоог дэмжих

Монгол, Хятад хоёр орны малын өвчлөлийн чиглэлээр эрдэм шинжилгээний семинар, урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх туршлага солилцох уулзалт, бусад үйл ажиллагаа явуулах замаар хамтын ажиллагаагаа бэхжүүлнэ. Харилцааны явцад хоёр тал бие биеийнхээ нэр томьёоны системийн талаарх ойлголтыг сайжруулахын тулд өвчний нэр томьёоны харилцан яриа, тайлбарт анхаарлаа хандуулж хамтарсан шинжлэх ухааны судалгааны төслүүдэд судалгааны явцад үнэн зөв мэдээллийг баталгаажуулахын тулд нэр томьёоны хэрэглээний стандартыг хамтран боловсруулна.

Дүгнэж үзэхэд, Монгол-Хятадын хооронд галзуу үхрийн өвчин, адууны хамуу өвчний нэр томьёоны хувьд ихээхэн ялгаатай байгаа нь хэл, соёл, танин мэдэхүй, түүх зэрэг олон хүчин зүйлээс шалтгаална. Нэр томьёоны ялгаатай байдал нь хоёр орны эрдэм шинжилгээний солилцоо, өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх хамтын ажиллагаа, малын худалдаа зэрэгт тодорхой нөлөө үзүүлж байна.

Нэр томьёоны стандартчиллын механизмыг бий болгож, соёл хоорондын боловсрол, сургалтыг бэхжүүлж, эрдэм шинжилгээний болон урьдчилан сэргийлэх, хянах хамтын ажиллагаа, солилцоог ахиулснаар бид эдгээр ялгааг үр дүнтэй зохицуулж, Монгол, Хятад хоёр орны мал аж ахуйн харилцаа хамтын ажиллагааг гүнзгийрүүлэн, хамтын хөгжлийг ахиулж чадна. Цаашид хоёр талын солилцоо гүнзгийрэхийн хэрээр нэр томьёоны ялгаатай асуудалд анхаарал хандуулж, судалж, хөгжлийн шинэ шаардлагад нийцүүлэн хариу арга хэмжээ авах стратегийг байнга сайжруулах хэрэгтэй байна.

Ном зүй

Хятад хэлээр

- [1] 特日格乐.基于概念隐喻视角的蒙古语五畜熟语研究[D]. 内蒙古:内蒙古大学, 2022.
- [2] 斯钦朝克图.蒙古语五畜名称与草原文化[C]//第六届草原文化研讨会论文集. 2009:123-152.
- [3] 谢景连.论蒙古族五畜游牧在草原沙化治理中的价值——以毛乌素沙地乌审召镇为个案[J].北方民族大学学报(哲学社会科学版), 2013(3):80-85.
- [4] 汪明.兽医大词典.第二版.中国农业出版社.2013
- [5] 汉典 (zdic.net)

Монгол хэлээр

- [6] П.Доржсүрэн, Ц.Сугар, Б.Нарангэрэл Д.Оргил нарын, Адууны халдварт өвчин, 2023 УБ
- [7] Монгол хэлний их тайлбар толь
- [8] Мал эмнэлгийн түүхэн товчоон: I боть, Монгол Улсын мал эмнэлгийн алба, 2023 УБ
- [9] Петер Ж.Фернандез, Виллиам Р.Вайт, Амьтны хил дамжин халдварладаг өвчнүүдийн атлас, USDA, 2010
- [10] Ж.Эрдэнэбаатар Бактериар үүсгэгддэг халдварт өвчин, Улаанбаатар хот, 2009

Цахим эх сурвалж

- [11] <https://legalinfo.mn/mn> (эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем)
(PDF) БНХАУ-д адууны мах экспортлох. Available from: https://www.researchgate.net/publication/344427909_BNHAU-d_aduuny_mah_eksportloh [accessed Apr 30 2025].

СОЛОНГОС ХЭЛНИЙ ДӨРВӨН ҮСЭГТ ХЭЛЦИЙГ ОРЧУУЛАХ ТУХАЙД

Я.Ренчинпүрэв³⁶, С.Чулуунбат³⁷

간략한 내용: 현대까지 한국과 몽골 양국의 학자들이 지혜와 지식을 다해서 서로의 역사와 정치 사회와 경제 그리고 언어 등 여러 분야의 연구를 해 왔다. 이번 연구에서는 한국어와 몽골어 그 중에서도 한국어의 은유적 표현인 사자성어의 몽골어 번역에 대해 알아보려고 한다. 그동안 몽골과 한국 연구자들은 한국어의 은유적 표현 중에서 속담, 관용어 그리고 속어에 대한 비교적 대조적인 연구를 많이 했다. 언어의 은유적 표현을 잘 분석하면 할 수록 언어적 가치가 있을 뿐만 아니라 문화적 가치가 있다. 은유적 표현 속에는 그 언어를 쓰는 사람들의 세계관과 문화적 가치가 담겨져 있기 때문이다.

Түлхүүр үг: Солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлц; хэллэг; орчуулга; хичээл зүтгэл; ертөнцийг үзэх үзэл; дүйцэл, утга санаа, ойлголт

Хүн төрөлхтөн юмыг таньж мэдэхдээ сэрж мэдрэх, сэтгэж ухаарах гэсэн хоёр үндсэн аргатай. Ертөнцийн юм үзэгдэл, үйл явдал, шинж чанарыг харах, сонсох, үнэрлэх, амтлах болон хүрэлцэх мэдрэхүй нь анхдагч, харин түүний суурин дээр хийсвэрлэн сэтгэх, ухаарч ойлгох, улмаар түүний тухай оюун дүгнэлт хийж, уг юмны тухай цогц мэдлэгтэй болох нь хоёрдогч шат болно.

Шинээр танин мэдэж, шинээр бүтээн бий болгосон зүйлсээ хэлээр илэрхийлэх, нэрлэх хэрэгцээ шаардлага бий болж, түүнийгээ “шууд” ба “шууд бус” гэсэн хоёр үндсэн аргаар шинээр нэрлэдэг. Ингэхдээ хоёр юмыг өөр хооронд нь жишин харьцуулж, шинээр нэрлэх гэж байгаа юмаа түүнтэй хамгийн ойр төсөөтэй мэддэг зүйлийнхээ шинжээр адилсуулан (analogy) нэрлэх аргыг хэрэглэдэг. Өөрөөр хэлбэл, шууд бус шинэ нэрлэлт нь тухайн хэлэндээ байгаа бэлэн үг хэллэгийг найруулгын дүрслэх ур маягаар хувиргаж холбоо үг, хоршоо үг, зүйрлэсэн хэллэг, өвөрмөц хэллэг, хэвшмэл хэллэгийн зүйлийг үүсгэдэг зүй тогтолтой байна. Түүнчлэн шууд нэрлэлт үнэлэмжийн утгагүй байдаг бол шууд бус нэрлэлт нь заавал үнэлэмжийн утгатай байдаг аж. Ингэж шууд бус нэрлэлт үүсгэх нь танин мэдэхүйн хязгааргүй шинж ба хэлний үгийн сангийн “хязгаарлагдмал” шинж хоёрын тэнцвэрийг хадгалах хамгийн зохистой арга боломж юм гэж үзэж болно.

Гэвч юуг юутай адилсуулах нь өөр өөр соёл-хэлтэнд нийтлэг бас ялгаатай байдаг. Өөрөөр хэлбэл, тухайн соёл-хэлтний ертөнцийг үзэх үзэл, ертөнцийг таньсан онцлогоос шалтгаалж, юмс үзэгдэл, үйл явдал, шинж чанарын тухай сэтгэлгээний тогтсон хэв шинж, жишиг хэмжүүр бий болдог байна.

³⁶ МУИС, ШУС, магистрант

³⁷ Ph.D, МУИС, ШУС, Ази судлалын тэнхим

Сэтгэлгээний тогтсон хэв шинж, тогтсон жишиг хэмжүүр нь тухайн соёл-хэлтэн юмс үзэгдэл, үйл явдал, байдал нөхцөл, шинж чанарыг үнэлсэн үнэлэмж нь байдаг. Энэ үнэлэмж нь адилтгал зүйрлэлээр илэрнэ. Ингэж үндэстний уламжлалт аж амьдарлагын онцлогоос үүдэлтэй, үндэстний сэтгэлгээг тодорхойлогч элдэв зүйрлэсэн хэллэг үүсэж хэрэглэгддэг.

Тодорхой нэг хэлний утгазүйн судалгаанд метафор бол сэтгэхүйн үндсэн үйл ажиллагаа, ертөнцийг танин мэдэх, тайлбарлах, бүтэцлэх арга юм гэх бөгөөд хүн метафорын тусламжтайгаар өөрийн санааг илэрхийлдэг. [Төмөрхуяг, 2011] гэж үздэг ажээ. Метафорыг голлох чиг хандлагуудын нэг нь АНУ-д үүссэн танихуйн хэл шинжлэл бөгөөд Ж. Лакофф, М. Жонсон, Р. Лангакер, Л. Талми, У. Чейф, Р. Жэкендофф, М. Тернер, Ч. Фильмор, Ж. Фоконье нарын бүтээл энэ төрлийн судалгааны онол-аргазүйн үндэс суурь болдог байна. Тэгвэл танихуйн хэлшинжлэл үүсэн хөгжих ойролцоо цаг үед Оросын хэлшинжлэлд метафор зэрэг хэлний илэрхийллийг тухайн хэлээр харилцагч үндэстний ертөнцийг үзэх үзэл, ертөнцийг таньж мэдсэн ухаарал ойлголт, мэдлэгийн баримт гэж үзэн, зүйрлэсэн хэллэгийн үндэс, үр дүн, үйл явцыг хүн төвт үзэл (anthropocentric) хандлагын үүднээс тайлбарлан судалдаг хэл, орон судлал (лингвострановедение), хэлний соёл судлал (лингвокультурология), угсаа хэлшинжлэл (этнолингвистика) зэрэг шинэ чиг хандлага бий болж, хөгжсөөр иржээ.

“Бодит ертөнц”, “хийсвэр ертөнц” хэмээх гүн ухааны нийтлэг үндэслэлтэй уялдаж, сэтгэхүй, хэлний харилцан хамаарлын мөн чанарын судалгаанд “ертөнцийн дүр зураг”, “ертөнцийн тухай хэлний дүр зураг” [Серебренников, 1988] гэсэн томъёолол хэрэглэгдэх болсон нь хэлний адилтгал үүсэх арга зарчим, түүний харилцааны болон тэмдгийн үүргийг тайлбарлахад ихээхэн учир холбогдолтой болж байна. Мөн бодит ертөнц, хийсвэр ертөнц хоёрын дунд “боломжит ертөнц” байх боломжтой гэж үздэг. Хэлний адилтгал зүйрлэл, түүний суурин дээр үүсдэг өвөрмөц хэллэг зэрэг тогтвортой нэгжүүд нь бидний ойлгож буйгаар энэхүү гурван ертөнцийн тусгал-тэмдэглэхүүн болдог гэж ерөнхийлөн хэлж болно.

Монгол **зүйр цэцэн үгийг** аман зохиолын бие даасан төрөл зүйл мөн гэх талаас нь судлан тодорхойлсон болон монгол зүйр цэцэн үгийг цуглуулж эмхэтгэсэн байдлыг авч үзвэл, Б. Содном (1935), Н. Дамбасүрэн (1950), Л. Мишиг, Б. Содном нар (1956), Б. Ринчин (1959), Ж. Дашдорж, Г. Ринчэнсамбуу нар (1964), П. Хорлоо (1966), John Krueger, Хангины Гомбожав нар (1967), Ш. Гаадамба (1969), Г. Л. Пермяков (1979), Г. Эрдэнэ-Очир (1983), Ш. Гаадамба, Х. Сампилдэндэв, Д. Цэрэнсодном нар (1988), Д. Заяабаатар (1999), Г. Аким (2001), Ж. Төмөрцэрэн (2001), Чой. Лувсанжав (2006), С. Дулам, Г. Нандинбилиг нар (2007), Н. Ням-Осор, Б. Өлзийсүрэн (2011) нарын эрдэмтэн судлаачид тус тусын судалгааны үр дүн, бүтээлээ хэвлүүлжээ. Тэдний бүтээлийг бүтэц агуулгаар нь ерөнхийд нь багцалж тэмдэглэвэл, монгол ардын зүйр цэцэн үгсийг дээжлэн эмхэтгэснээс гадна бүтээх арга журам, зохиомжийнх нь онцлогийг харгалзан харилцан адилгүй ангилсан байдаг.

Монгол зүйр үгийн тухайд Гаадамба, Х. Сампилдэндэв, Д. Цэрэнсодном нар “Монгол ардын аман зохиол” (1988) хэмээх хамтын бүтээлдээ, *“Зүйр цэцэн үг бол хүний аж төрөлд нийгмийн чиг баримжаа, мөрдлөг болгох зорилгоор ард түмний нийгмийн аж төрөл, хөдөлмөр тэмцлийн аль нэг талын түүхэн туршилагыг цөөвөр үгээр туйлын товч оновчтой, уран хурцаар илэрхийлсэн тогтмол бүтэцтэй үг хэллэг мөн”* хэмээн тэмдэглээд, зүйр үг, цэцэн үг, мэргэн үг гэх мэтээр тус тус ангилжээ.

Түүнчлэн С. Дулам, Г. Нандинбилиг нар “Монгол аман зохиолын онол Г” (2016) бүтээлдээ “Ихэнх зүйр цэцэн үг шилжсэн утгатай байдаг буюу далд утгатай болдгийг дурдах учиртай. Бидний ажиглалтаар бас цэцэн үг нь голдуу шууд утгатай, зүйр үгс нь шилжсэн утгатай байх нь элбэг. ...

Зүйр цэцэн үгийг шинжлэн үзэхэд юуны өмнө бүтээсэн ард түмнийхээ ахуй байдал, зан суртахуун, ёс заншил болон бусад онцлогийг тод тусгасан байдаг” хэмээн тодорхойлохын сацуу, Ш. Гаадамба (1988) нарын зүйр үг, цэцэн үг, мэргэн үг гэсэн ангиллыг дэмжин дурдаад, "Цэцэн үг шинжлэх ухааны маягаар юмны шинж чанарыг тодорхойлж байхад зүйр үг уран зохиолын маягаар нэг юмыг нөгөөгөөр дамжуулан илэрхийлж байдгаараа ялгаатай. Цэцэн үг гүн утга, цэцэн санааг гол болгодог бол зүйр үг нь дүр дүрслэл уран санааг гол болгоно" хэмээн дүгнэжээ.

Монгол зүйр цэцэн үгийг судалсан бас эмхэтгэн тайлбар бичсэн судлаачдын олонх нь зүйр цэцэн үгийг орос хэлний "поговорка и пословица" гэдэг илэрхийлэлтэй нэг төрлийн илэрхийлэл гэж үзээд, "фразеологи" буюу "хэлц судлал" хэмээх салбар ухааны хүрээнд багтаасан байна. Гэтэл Америк, Английн хэлц судлалд бидний "зүйр цэцэн үг" хэмээн нэрлэдэг илэрхийллийг "proverbs" гээд, түүнийг судалдаг ухааныг "хэлц судлал" (phraseology) биш, "зүйр цэцэн үгийн судлал" (paremiology) хэмээн үздэгээрээ ялгаатай байна.³⁸

Харин монгол хэлний хэлц үгийн тухайд судлаач Г.Аким, Бүрэнтөгс, Л.Дашням, Ж.Бат-Ирээдүй нар толилох, зүйлчлэх талаас нь, М.Базаррагчаа бүтэц, утга, хэлбэрийн талаас, Д.Бадамдорж, Ж. Баянсан, Б. Пүрэв-Очир, Б.Баттогтох нар голдуу хэрэглээ, утга, орны талаас, тус тус судалжээ.

Доктор Б. Баттогтох (2006) *"...хэлц нь үгсийн сангийн гол нэгж болох УГ-ээс өргөн, агуулга хэлбэр, бүтэц бүрэлдүүлбэр, илэрхийлэх утга, мэдээлэл хадгалах, дамжуулах үүрэг, яриа бичигт хэрэглэгдэхийнхээ хувьд өгүүлбэртэй адил, тэр ч байтугай ЭХ-ийн түвшинд судалж үзмээр хэлний онцгой нэгж юм."* гэж тодорхойлсон бол профессор Ж. Бат-Ирээдүй *"Тухайн хэлцийг бүтээж байгаа үгсийн үгийн сангийн цөм утга алдран саармагжиж, хэлний утга шалтгаант зүйгээ алдаж, бүхий л үгс нь нийлж нэгэн утга санаа илтгэдэг үгсийг хэлц үг гэж нэрлэж байгаа."* гэж тодорхойлсон байдаг.

Хэлц үгийн утгын ангиллын хувьд судлаач М.Базаррагчаа хүн, амьтан, ургамал, хүний бүтээсэн зүйл, адгуусны бүтээсэн зүйл, гариг ертөнц, сэтгэхүй, мэдрэхүй, зөн билиг, хий үзэгдлийн утга санаа илэрхийлсэн хэлц хэмээн 10 хуваасан бол судлаач Д. Бадамдорж "нэвтрүүлж байгаа санаа, заан илэрхийлж буй утгыг харгалзаж, түүгээр гол шалгуур хийж, агуулгаар нь" монгол амьдрал, хүний сайн үйл, сайхан зүйлийг магтан илэрхийлсэн, монгол амьдрал, хүний муу үйл, муухан явдлыг шүүмжилсэн, хүндэтгэл, бэлгэдэл, ёс зүйн утгатай, муушаал, ёрлол, ёс бусын утгатай, юм, үзэгдэл, чанар хөдөлгөөний ялгавар, чанар шинжийн утгатай хэмээн 5 ангилсан байна.

Энэхүү өгүүллийнхээ хүрээнд солонгос хэлний ханз үсгээр илэрхийлсэн хэлний тогтвортой нэгж гэж үзсэний үндсэнд *"사자성어" (Sajaseong-eo)* буюу *солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлц үг (Four-Character Korean Idiom)*-ийн орчуулгын талаар авч үзэв. Хэдийгээр ханз үсгээр илэрхийлэгддэг боловч орчин цагийн хятад хэлэнд хэрэглэгдэхээ больсон эртний ханзаар³⁹ бичигдэн хэрэглэгддэг. Жишээ нь: *"여조작비"* буюу <шувуу дэвэлтээ тоолохгүй л бол нисэж чадахгүй> гэх дөрвөн үсэгт хэлцэд орсон *셈 (수)* "тоо,тоолох" гэсэн утгатай *數[shǔ]* ханзыг *数[shǔ, shù, shuò]* гэх мэтээр өөрчлөгдсөн. Тиймээс солонгос хэлний хүрээнд судлах боломжтой гэж үзсэн болно.

Солонгос улсад *"사자성어"* (Sajaseong-eo) буюу солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлц үгийн судлагдсан байдлын хувьд Kwon Ik (1996), Jeon Hyeon-suk (2001), Kim Mi-young (2004), Lee Gye-yo

³⁸ Т. Эрдэнэ-Очир (2018) "Англи, Монгол хэлний зүйрлэсэн хэллэгийн утгазүйн харьцуулсан судалгаа" доктор (PhD)-ын зэрэг горилсон бүтээл

³⁹ 1956 онд БНХАУ байгуулагдсанаас хойш 9 жилийн хугацаанд уламжлалт хазны зурлагыг хялбаршуулах туйхай хэлэлцэн шинэ (хялбаршуулсан) зурлага зохион 1964-оос БНХАУ ханзны шинэ хувилбарыг ашиглах болсон.

(2002), Ho Chu-wol (2004), Nam Mi-hye (2007), Yo Ji Kang (2010), Beom Hye-mae (2013), He Ren-ka (2017), Huang Shao-xia (2012), Baek Jeong-ok (2017), Son Li-ri (2019), and Jo Suk-jeong (2021) нарын судлаач, эрдэмтэд тус судалгаа хийжээ. Эдгээр судалгааны дийлэнх нь “사자성어” (Sajaseong-eo)-ийн хэлбэр болон утгыг тайлбарлах, ангилах мөн ялгааг тодруулсан бүтээлүүд болсон байна.

Солонгос толь бичгүүдээс дөрвөн үсэгт хэлц үгийг тодорхойлсныг харвал **“Дөрвөн ханзнаас бүтсэн, тодорхой нэг хэрэг явдлаас үүдэлтэйгээр бий болсон нь элбэг, сургаалын шинжтэй, тогтсон хэлбэр бүтэц бүхий хэвшмэл хэллэг нөгөөтээгүүр мэргэн үг”**⁴⁰ хэмээжээ.

Солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцийг үүсэл гарлын хувьд

1. Зээлдмэл хэлц: Хятад хэлний ханз хэлц үгийн хэлбэр болон утгыг нь тэр чигээр нь зээлэн хэрэглэдэг.
2. Өөрчлөгдсөн хэлц: Хятад хэлнээс солонгос хэлэнд орж ирсэн ханз хэлц үгийн хэлбэр эсвэл утгын аль нэг нь солонгос хэл, соёлын нөлөөгөөр өөрчлөгдсөн.

Мөн энэхүү өөрчлөгдсөн ханз хэлц үгийг

- a. Хэлбэр нь хятад хувилбартайгаа адил боловч утга нь өөрчлөгдсөн буюу утга өөрчлөгдсөн хэлц,
 - b. Утга нь хятад хэлцтэйгээ адил боловч хэлбэр нь өөрчлөгдсөн буюу хэлбэр өөрчлөгдсөн хэлц гэж хоёр ангилдаг.
3. Уугуул хэлц: Хятад хэлний аль нэг ханз хэлц үгтэй ямар ч хамааралгүй, зөвхөн солонгост үүсэн бий болсон хэлц.⁴¹

Солонгос хэлний ханз үгэнд **зурлага, утга** (тухайн ханз үе, үсэг уугуул солонгос хэлний ямар утгатай дүйх эсэхийг харуулна), **дуудлага** гэсэн гурван чухал бүрэлдэхүүн байна.

사자성어(Sajaseong-eo) буюу солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцийн онцлог нь:

1. Зурлагын хувьд уул ханз нь хятадын эртний ханзаар бичигддэг;
2. Тодорхой нэг үйл явдлаас эхтэй байх нь элбэг тохиолддог ба үүслийг нь тайлбарласан домог байдгаараа маш онцлог;
3. Дөрвөн ханзнаас бүтсэн ч өгүүлбэр, эхийн утгыг агуулж байдаг;

Солонгос улсад зохиогдсон дөрвөн үсэгт хэлц үгийн судалгаануудын хувьд ерөнхийдөө хятад хэлний дөрвөн ханзтай хэлц үгтэй харьцуулж судалсан байна. Тухайн судалгаануудыг ангилан авч үзвэл

Нэгдүгээрт: Солонгос-Хятад хэлний дөрвөн үсэгт хэлц үгийн хэлбэр, бүтэц болон утга хийгээд гарлыг харьцуулсан судалгаа;

Хоёрдугаарт: Солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлц үгээр дамжуулан солонгос хэл сурч буй хятад оюутнуудад солонгос соёлын хичээл заах арга, хэрэглэгдэхүүн боловсруулахтай холбоотой судалгаа;

Гуравдугаарт: Солонгос-Хятад дөрвөн үсэгт хэлц үгийг амьтан, тоо, хүний зан чанартай холбоотой гэх мэтээр ангилаад харьцуулан судалсан судалгаа гэж ангилан үзэж болохоор байна.

Харин манай монгол улсад солонгос хэлний тогтвортой нэгж болох зүйр үг (속담); хэлц үг (관용구); өвөрмөц хэлц (속어); хэвшмэл хэлц (관용어); цэцэн үг (격언); эртний хэлц (고사성어); дөрвөн үсэгт хэлц (사자성어) гэх мэт хэлц хэллэг (은유적 표현)-ийн төрлүүдээс (속담); хэлц үг (관용구); өвөрмөц хэлц (속어); хэвшмэл хэлц (관용어); үгийн талаарх судалгаа, орчуулсан хувилбар багагүй байна. Харин энэхүү өгүүлэлд авч үзсэн **солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлц хэллэг буюу**

⁴⁰ 국립국어원(1999), 『표준국어대사전』 온라인 공식 홈페이지(www.korean.go.kr)

⁴¹ 사자성어를 활용한 한국문화 교육 방안 연구

사자성어(Sajaseong-eo)-ны хувьд судалгаа шинжилгээ дутмаг байна. Тиймээс уг сэдвийн хүрээнд нэмэлт судалгаа шинжилгээ хийх хэрэгцээ байгаа гэж үзээд уг судалгааны ажлыг эхлүүлсэн болно.

Учир нь солонгос хэлний аль ч чиглэлээр мэргэшиж буй хүн зайлшгүй мэдэж байвал зохих мэдэгдэхүүний нэг бол солонгос хэлний ханз үгийн талаарх мэдлэг билээ. Бүгд Найрамдах Солонгос Улсын Эх хэлний хүрээлэн 2023 оны 12-р сарын статистик мэдээгээр солонгос хэлний толь бичиг дэх нийт үгнээс ярианы хэлний 33.275% ; бичгийн хэлний 59.934%-ийг ханз үг дангаараа эзэлдэг гэсэн үр дүн гарчээ. Мөн түүнчлэн солонгос хэлний ханз үг ба гадаад үг, ханз үг ба уугуул үг, ханз үг ба гадаад үг нэмдэг нь уугуул үг гэх мэтчилэн хавсарч хэрэглэгддэг үгс ч багагүй хувийг эзэлж байдаг. Дэлгэрэнгүйг доорх хүснэгтээр илэрхийлэв.

№	Үгийн төрөл	Ярианы хэл		Бичгийн хэл	
		Тоо	Хувь (%)	Тоо	Хувь (%)
1	Уугуул үг	231,935	47.973	23,056	8.388
2	Ханз үг	160,875	33.275	164,733	59.934
3	Гадаад үг	5,922	1.225	45,663	16.613
4	Ханз үг + Гадаад үг	3,050	0.631	11,586	4.215
5	Ханз үг + Уугуул үг	79,214	16.384	28,080	10.216
7	Гадаад үг + Уугуул үг	1,215	0.251	1,262	0.459
8	Ханз үг + Гадаад үг + Уугуул үг	1,263	0.261	477	0.174
Нийт		483,474	100	274,857	100

БНСУ-ын Эх хэлний хүрээлэн 2023 оны толь бичгийн статистик⁴²

Түүнчлэн ханз үгийг таньж мэдсэнээр үгийн баялаг нэмэгдэхээс гадна орчуулгын чадвар тэр дундаа албан бичгийн орчуулгыг илүү зөв оновчтой орчуулах нөхцөл бүрддэг. Мөн тухайн хэл соёлтны ертөнцийг танин мэдсэн байдал, соёл ёс заншлын тухай өргөн мэдлэгтэй болох боломж бүрддэг. Тиймээс ч солонгос хэлний чиглэлээр суралцаж байгаа бакалаврын түвшний оюутнуудын сургалтын хөтөлбөрт солонгос хэлний ханзны хичээлийг нэгээс гурван түвшинд хуваан заахаар тусгаж өгсөн байдаг.

Энэхүү өгүүлэлдээ солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцүүдээс “хичээл зүтгэл” гэх утгатай хэлцүүдийг түүн авч тайлбар хийлээ.

№	Солонгос хэлц	Үгчилсэн орчуулга	Тайлбар	Монгол хэлний дүйцэл
1	우공이산 愚 어리석음 (мунхаг) 우 公 공평 할 (адил тэгш байх) 공 移 옮길 (нүүлгэх, зөөх) 이	Ү-Гун уул нүүлгэнэ	Хэчнээн хэцүү хэрэг байсан ч нэг зүйлийг тууштай хийвэл хэзээ нэг өдөр заавал хүссэндээ хүрнэ.	Тэнэгийг тэнгэр ивээнэ

⁴² 국립국어원(2024), 『표준국어대사전』 온라인 공식 홈페이지
<https://stdict.korean.go.kr/statistic/dicStat.do>

	山 메 (уул) 산			
Тайлбар: Энэхүү хэлц нь “Эртний Хятадад Ү-Гун гэх 90 настай өвгөн амьдардаг байжээ. Түүний амьдардаг газар эргэн тойрон өндөр уулсаар хүрээлэгдсэн байж. Тэр уулнууд нь ийш тийш явах замыг нь хаадаг байсан нь түүнийг ихэд бухимдуулдаг байсан аж. Эргэн тойрныхон нь түүнээр доог тохуу хийсэн ч тэрээр Ү-Гун тэднийг үл хайхран гэрийг нь тойрсон өндөр уулыг холдуулахын тулд үе үеэрээ уулын шороог зөөе гэсэнд бурхан түүнийг өрөвдөн тэр өндөр уулыг нь зөөж өгсөн.” гэх түүхээс эхтэй. Тодорхой түвшний солонгос хэлний мэдлэгтэй монгол хүний хувьд тухайн хэлцийг зөвхөн солонгос хэлний утга болон товч тайлбарыг хараад “Мунхаг хүнд ч гэсэн бусадтай адилхан боломж олговол, тэр ч гэсэн уулыг нүүлгэж чадна.” гэсэн утгатай дүйцэх боломжтой юм. Ийм тохиолдолд уг хэллэг монгол хэл дээр <Алагчлахгүй, ялгаварлахгүй> гэсэн утга санааг илэрхийлсэн хэллэгтэй дүйцэх болно. Мөн шантралгүйгээр шаргуу хичээвэл зорьсноо биелүүлдэг гэх санааг илтгэж байна гэж үзээд монгол хэлний “Уйгагүй хүн уул нүхэлнэ Цөхрөлтгүй хүн чөтгөр барина” гэх зүйр үгтэй дүйцүүлж болох ч хэлцийн цаад уг санаа буюу <бурхан ивээн> гэсэн санаа энэ хэлцээр бүрэн илэрхийлэгдэх боломжгүй юм. Харин уг хэллэгийн гол утга санаа нь <Заль мэх, нарийн ширийн арга сүвэгчилж чадахгүй ч гэсэн зорьсноо бүтээхийн төлөө махруу байж чадах юм бол бурхан тэнгэр тусалж зорьсныг нь бүтээнэ.> гэсэн санааг илтгэж байна.				
2	마부작침 磨 갈 (үрэх) 마 斧 도끼 (сүх) 부 作 지을 (хийх) 작 針 바늘 (зүү) 침	Сүхээ үрж зүү болгох	Хэдий хүнд хэцүү зүйл байсан ч <i>масралтгүй</i> хичээвэл заавал зорьсондоо хүрнэ.	Уйгагүй хүн уул нүхэлнэ Цөхрөлтгүй хүн чөтгөр барина
Тайлбар: Ли Бай⁴³ (701-762) эрдэм ном сурахаар одсон ч дундаас нь хаяхаар шийдээд гэр өөд буцах замдаа зүү хийхийн тулд сүхээ үрэн суугаа нэгэн эмгэнтэй таарчээ. Тэр эмгэний тууштай үйлдлээс их зүйл ухаарсан Ли Бай эргэн ууланд сууж эрдэм номд шамдсанаар их номын эзэн эзэн болжээ. Уг хэлц тууштай байдлын бас нэгэн жишээ боловч <зүрх мохохгүй байх> гэсэн цөм утгыг агуулж байна. Солонгос хэлцэд мохошгүй байдлыг тэвчээрээр харуулсан байна. Түүнчлэн тэвчээрийг урт удаан хугацаагаар илэрхийлж, урт удаан хугацаа гэх санааг сүх буюу цул төмрийг зүү болтол нь үрж дуусахад зарцуулагдах хугацаагаар илэрхийлсэн байна. Өөрөөр хэлбэл мохошгүй байхын тулд тэвчээртэй байх хэрэгтэйг сануулан бичсэн байна. Харин монгол хэлцэд мохошгүй байдлын үр дүнг илүү тодотгож өгсөн байна. Үр дүнг тодотгохдоо биелэгдэшгүй зүйл байхгүй мэтээр урамшуулах хэлбэрээр илэрхийлсэн буюу найдвараа алдахгүй бол мохохгүй байна гэсэн санаа агуулсан байна.				

⁴³ Тан улсын нэрт яруу найрагч.

3	노마십가 駕 둔한 말 (удаан морь) 노 馬 말 (морь) 마 十 열 (арав) 십 駕 멩에 (буулга) 가	Удаан морь ч хурдан морины өдрийн газрыг өдөрт нь биш юмаа гэхэд арван өдөрт туулна	Удаан, авьяас чадвар дутмаг хүн ч хичээх юм бол их хүн болж чадна.	Утсан хөрөө мод тасалж Усан дусал чулуу нүхлэнэ + Санаж явбал бүтнэ Сажилж явбал хүрнэ
Тайлбар: Тэрэг хөллөсөн морины нэг өдөрт туулах зайг “нэг буулга”-ны газар гэж хэлдэг. Тэгэхээр арван буулга гэдэг нь мориор арван өдөр туулах газрыг илтгэнэ. Монголын уламжлалт газрын хол ойрын хэмжээнээс хамгийн өргөн дэлгэр хэрэглэгддэг нь “Бээр” юм. Нэг бээр гэж 1,5-2 километр орчим газрыг хэлнэ. Монголчууд зуун бээрийн газар, мянган бээрийн газар гэх мэтээр өргөн ашигладаг. Солонгос хэлц нь субъектыг буюу туулах газар түүний хол ойрын зайг тодотгох илэрхийлэлтэй бол харин монгол хэлц нь тухайн объектын шинж чанарыг шинж чанарыг тодотгож өгчээ.				
4	여조삭비 如 같을 (адил, шиг) 여 鳥 새 (шувуу) 조 數 셈 (тоолох) 수 飛 날 (нисэх) 비	Шувуу далавчаа дэвэхгүй л бол нисэж чадахгүйн адил	Аливаа зүйлийг сайн сурахын тулд тасралтгүй давтаж дадал болгох хэрэгтэй.	Уйлсаар уйлсаар хүн Майлсаар майлсаар мал + Цаас хэдий нимгэн ч чичихээс нааш цоорохгүй Хүн хэдий ухаантай ч хэлэхээс нааш санахгүй
Тайлбар: Солонгос Монгол хэлц хоёуланд туршлагын утга илэрч байна. Монгол хэлцэд “уйлах, майлах” гэх үгээр туршлага суух гэдэг ойлголт тухайн үедээ хүнд хэцүү, амаргүй зүйл мэт санагдавч үр дүн нь эерэг байдаг гэсэн утга илэрхийлжээ. Харин солонгос хэлцэд ахин дахин давтаж туршлага суухгүй л бол сайн үр дүнд хүрэх боломжгүй буюу анхааруулах өнгө аясыг илэрхийлсэн байна. Мөн “여조삭비” хэлцэд шувуу юм чинь нисэх нь ойлгомжтой мэт боловч далавчаа хөдөлгөхгүй л бол нисэхгүй гэдэг илэрхийллээр <юмыг амар хялбар гэж бодоод нухацтай хандахгүй байвал хэчнээн амар хялбар зүйл ч биеллээ олж чадахгүй> гэсэн утга илэрч байна. Тухайн утгыг монгол хэлний “Цаас хэчнээн нимгэн ч гэсэн чичихгүй л бол цоорохгүй Хүн хэдий ухаантай ч хэлэхээс нааш санахгүй” гэсэн зүйр үгээр дүйлгэж болохоор байна.				
5	수적천석	Усны дусал чулуу цоолно	Бага багаар тасралтгүй	Дуслыг хураавал далай

	水 물 (ус) 수 滴 물방울 (дусал) 적 穿 뚫을 (цоолох) 천 石 돌 (чулуу) 석		хичээвэл их хэрэг бүтээнэ.	Дуулсныг хураавал эрдэм + Зөөлөн нь хатуугаа + Дуслах ус чулууг цоолж Зориг цөс уулыг нүхэлнэ
Тайлбар: Солонгос хэлцэд “чулуу” гэх үгээр <хүнд, бэрх>гэх санааг илтгэжээ. Гэтэл монгол хүний хувьд бол “чулуу” гэдэг зүйл сэтгэлд их ойрхон зүйл юм. Монгол хүүхдүүд багаасаа л чулуугаар тоглоом наадгай хийж өссөн байдаг⁴⁴. Монгол ахуйд зуны цагт хээр хөдөө хөл нүцгэн явах үзэгдэл бий. Тиймээс ч чулуутай ойр байж чулууг таньж мэдсэн туршлага арвин. Үүний нэг жишээ бол “тулганы гурван чулуу, овооны чулуу, нутгийн чулуу, голын чулуу, бэлийн чулуу гэх мэт чулууны талаарх олон ойлголт байдаг. Тэр ч бүү хэл “Байрнаасаа хөдөлсөн чулуу гурван жил зовдог” гэх мэтээр чулууг хайрлан өрөвдсөн илэрхийлэл ч бий. Монголчууд нутаг сэлгэж нүүхдээ гэрийн буйр дээрээ тулганы чулуугаа үлдээдэг заншилтай. Тиймээс монголчуудын хувьд чулуу гэх зүйл <тогтвортой байдал>-ыг илэрхийлдэг гэж үзэж болно. Монголчууд харин <хүнд, бэрх, хатуу ширүүн> гэх утгыг “хахир хүйтэн”- ээр зүйрлэдэг. • “ус” гэх үгээр <зөөлөн, сул, дорой> гэх утгыг зүйрлэсэн байна. “ус”, “чулуу” хоёрыг эсрэгцүүлж тавьсан нь монгол хэлний “Зөөлөн нь хатуугаа” гэх утга санаатай дүйнэ. • “дусал” гэх үгээр <өчүүхэн бага> гэдэг санааг илэрхийлсэн нь монгол хэлэн дэх “Дуслыг хураавал далай, Дуулсныг хураавал эрдэм” гэх зүйр үгийн “Дуслыг хураавал далай” буюу аливаа зүйлийг бага гэж чамлалгүй байх, өчүүхэн багаас их юм үүсдэг гэсэн утгатай дүйцнэ. • “цоолох” гэх үгээр <нэг цэгт анхаарлаа төвлөрүүлэх> гэсэн санааг илэрхийлсэн байна. • Харин монгол зүйр үгэнд “хураах” гэдэг үгээр тууштай байдлыг илэрхийлжээ. Үүнээс харахад монгол хүний хувьд амжилт гэх ойлголт “их хэрэг, том цар хүрээ”-гэй холбоотой ойлголт бол солонгос хүмүүсийн хувьд “хүнд бэрхийг давж гарах”-тай холбоотой хэрэг гэж үзэж болохоор байна.				
6	견마지로 犬 개 (нохой) 견 馬 말 (морь) 마 之 갈 (-ын) 지 勞 일할 (ажиллах) 로(노)	Морь нохойн төдий л тус	Дээдэстээ бүх чадлаа зориулсан өөрийн хүчийг даруухнаар илэрхийлсэн хэлбэр.	Морь нохой мэт зүтгэх

⁴⁴ Түдэв, Л. (1998). Хорвоотой танилцсан түүх, “Жемер” ХХК, Улаанбаатар.

Тайлбар: Энэхүү хэлц үгэнд орсон 之 갈(지) нь 가다 буюу явах очих гэсэн утгаас гадна монгол хэлний харьяалахын тийн ялгал (-ын, -ны, -ийн, -ний)-ын утгыг илэрхийлэх нь цөөнгүй.

Монгол хэлний “Морь нохой мэт зүтгэх” гэх зүйр үг туйлын үнэнчээр үйлчлэх гэсэн утгыг илэрхийлдэг. Солонгос “견마지로” зүйр үг ч дүйцлийн хувьд тун дөхөх боловч багахан ялгаатай.

Солонгос хүмүүсийн хувьд нохой гэдэг амьтан нэг талаараа үнэнч итгэмжтэй байдлыг илтгэдэг ч нөгөө талаараа хүнтэй жишигдэн үнэ хүндгүй, ашиг тусгүй гэсэн утга санааг илэрхийлдэг. Түүнчлэн солонгос хэлний үйл үгэнд ч нэр үгэнд ч “개” буюу нохой гэх утгвар авах юм бол сөрөг утга илэрхийлэх юм уу сөрөг утгын хэтрүүлэл болдог.

Жишээ нь: “꽃” буюу цэцэг гэдэг нэр үгэнд “개” утгвар ах юм бол <хоол болохгүй юм> гэсэн утга илэрхийлдэг. Учир солонгосчууд өлөн зэлмүүн явсан гашуун түүхтэй. Тухайн үед идэж болох цэцгээр хүртэл хоол хийдэг байсан ба идэж болох цэцгийг нь “참꽃” буюу “жинхэнэ цэцэг” гэж нэрлээд идэж болдоггүй цэцгийг нь “개꽃” буюу нохой цэцэг гэж нэрлэдэг байжээ. Түүнчлэн 고생하다 буюу зовох гэдэг үйл үгэнд “개” утгвар залгаж “개고생” буюу <үхтлээ зовох> гэсэн утгатай үг болох жишээтэй байдаг.

Тиймээс солонгос хэлцэд үнэнч итгэмжтэй гэхээс илүү үнэ хүндгүй, өчүүхэн гэдэг санаа туссан байна.

7	대기만성 大 클 (том) 대 器 그릇 (сав) 기 晚 늦을 (сүүлд) 만 成 이를 (бүтэх) 성	Хичээл зүтгэл, цаг хугацаа их зарж байж том сав бүтдэг	Урт удаан хугацаа, хичээл зүтгэлийн үр дүнд их хүн болдог.	Унаж байж бөх болдог + Эрийг бүү бас Далайг бүү янд
---	---	---	---	---

Тайлбар: Эртний хятадын Ви улсын Чүй ём нь хааныхаа итгэлийг хүлээсэн улсдаа нэртээ жанжин байж. Гэвч түүний үеэл дүү Им нь ах дүүдээ нэр сүргүй нэгэн байж. Харин Чүй Ём түүний төрхийг ажин хараад их хүн болох төлөвтэй хүү байна гэж хэлээд түүнийг ихэд хайрлан тусалдаг байсан гэдэг. Хожмын өдөр Им нь хааны түшмэл болсон гэдэг.

Солонгос хэлц <тийм ч амархан мундаг болчихгүй> гэсэн санааг агуулсан бөгөөд эерэг үнэлэмжтэй айна.

Дүгнэлт

Хэлний тогтвортой нэгж буюу хэлц хэллэгийг үг өгүүлбэрийн хувьд хоорондоо адил гэж үзээд дүйцүүлэн орчуулах энгийн үзэгдэл билээ. Гэвч хэлц, хэллэгийг төгс дүйцүүлэн орчуулна гэдэг бол боломжгүй хэрэг гэлтэй. Учир нь тухайн хэл-соёлтны хэлний хэрэглээ, хорвоо ертөнцийн юмс үзэгдлийг таньж мэдсэн туршлагын зөрүү буюу ертөнцийг үзэх үзлийн ялгаа, эдийн болон оюуны соёлын өвөрмөц онцлогоос үүдээд яг адилхан хоёр ойлголт ч хоёр өөр утга үнэлэмжтэй байх нь цөөнгүй.

Түүнчлэн ханзны соёлын нөлөөнд оршдог улс орнуудын хувьд ханзыг хүлээн авах, ойлгох нь ханзны соёлын нөлөөгүй улс орны хүмүүстэй харьцуулахад харьцангуй хялбар юм. Манай улс ханзны соёлгүй хэдий ч даяарчлал хийгээд боловсролын хэрэгцээ, хэл соёлын судалгааны

шаардлага гэх мэт олон шалтгаанаар хятад, солонгос, япон хэлнээс эхлээд ханзны соёлтой нүүр тулж, тодорхой түвшний мэдлэг ойлголттой болж байгаа билээ. Үүний нэг жишээгээр ханзны соёлын сонирхолтой хувилбар болох солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлц үг, түүний орчуулгын тухай чадах хэмжээгээрээ судалж үзэхийг хичээлээ. Солонгос хэлний мөн ханзны соёлын сонирхолтой хувилбар гэж онцолж буй шалтгаан нь дээр дурдсанчлан Хятад улс 1964 оноос ханз үсгийн уламжлалт зурлагаа хялбаршуулсантай холбоотой. 사자성어(Sajaseong-eo) буюу солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцийн ханзны зурлагыг орчин цагийн хятад хэлэнд байхгүй эртний зурлагаар тэмдэглэдэг.

Монгол хэлний хэлц хэллэгийн санд солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцтэй утга санааны хувьд төстэй зүйр цэцэн үг, хэлц хэллэг цөөнгүй байгаа боловч хоёр орны ард түмний хэл, сэтгэлгээний онцлогоос хамаараад зүйрлэлийн нь ялгаа гарч байна. Мөн монгол хэлний хэлц хэллэгүүд ихэвчлэн хоёр мөрөөс бүтдэг бол солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлц нь ихэвчлэн нэг мөрөөс бүтэж байна. Үүнээс хамаараад хоёр хэлний хэлцүүдийг дүйцүүлэн орчуулах тохиолдолд утгын илүүдэл, ташаарал гарч болохоор байна.

Солонгос хэлний ханз үгийн онцлог нь нэг дуудлага хэдэн ч утгатай байж болдог явдал юм. Жишээ нь: [공] гэдэг дуудлагатай боловч ханзны зурлагаасаа хамаараад “公” 공퍼할 (адил тэгш байх) 공; “空” 빌 (хоосон) 공; “共”함께 (хамт) “功” 공; 공 (гавьяа) 공; “紅” 상복 (гашуудлын хувцас) 공 гэх мэт өөр утгыг илэрхийлж болно. Тиймээс 사자성어(Sajaseong-eo) буюу солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцийг орчуулахдаа хамгийн эхэнд солонгос хэлний хангылъ үсгээр бичигдсэн ханз яг ямар утгатай ханз вэ гэдгийг зөв таних нь маш чухал юм. Учир нь ханзны утгыг буруу таньснаар хэлц үгийн утга бүхлээрээ өөрчлөгдөх эрсдэл үүснэ.

Түүнчлэн солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцийн дийлэнхэд нь тухайн хэлц хэрхэн үүссэн тухай эртний түүх, домог байдгаараа онцлог юм. Тиймээс орчуулга хийхдээ хэллэг үүссэн тухай домог хийгээд домогт гарч буй үйл явдал, утгыг шингээх нь нэн чухал юм.

Үүгээр зогсохгүй орчуулга хийхдээ сонгож авсан солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцтэй утга агуулгын хувьд дүйж болохуйц монгол хэлний хэлц, хэллэгүүдийг зэрэгцүүлэн тавьж аль утгаараа дүйцэж байгааг болон дүйцэхгүй байгааг нь тодруулж үзэх хэрэгтэй гэж харлаа. Жишээ нь: ““수적천석” дөрвөн үсэгт хэлцэд “чулуу” гэх үгээр <хүнд, бэрх> гэдэг санааг илтгэжээ. Гэтэл монгол хүүхдүүд багаасаа л чулуугаар тоглож өссөн байдаг. Тиймээс “чулуу” гэдэг үг ойлголтынхоо хувьд монгол хүний сэтгэлд нэлээд ойрхон зүйл бөгөөд <тогтвортой байдал> гэсэн санааг илэрхийлэх нь цөөнгүй.” гэх мэтээр утга хийгээд дүйцлийн нарийвчлалыг сайн гаргаж өгснөөр дараа дараачийн судалгаагаар солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцийн монгол орчуулгын оновчтой хувилбаруудыг дэвшүүлэх боломж бүрдэх боломж буй мэт санагдана.

Дашрамд дурдахад 사자성어(Sajaseong-eo) буюу солонгос хэлний дөрвөн үсэгт хэлцийн судалгаа шинжилгээг сайжруулснаар “Солонгос хэлний ханз”-ны хичээлийн агуулгыг улам баяжуулаад зогсохгүй задлан шинжилгээ сайн хийж өгснөөр солонгос соёлын хичээлийн хэрэглэгдэхүүн болгон ашиглаж солонгос соёл сэтгэлгээний талаарх мэдлэг ойлголтыг илүү гүн гүнзгий агуулгаар заах боломж нэмэгдээд зогсохгүй тухайн хэлний өвөрмөц онцлог бүтэц тогтолцоог тайлбарлах жишээ болгон хэрэглэх ч боломж байна.

Ном зүй

Монгол хэлээр:

1. Аким, Г. (2001). *Монгол Зүйр цэцэн үгийн товч тайлбар толь*, Улаанбаатар
2. Бат-Ирээдүй, Ж. (1987). *Монгол хэлний хэлц үгийн сан*, Улаанбаатар
3. Бат-Ирээдүй, Ж. (2005). *Зүйр цэцэн үгийн зүйлээр хуваасан толь*, Улаанбаатар
4. Бат-Ирээдүй, Ж. (2007). *Монгол хэлний хэлц үг, хэллэгийн утга, хэрэглээ*, Улаанбаатар
5. Дашням, Л, Намуун, Д. (2015). *Монгол хэвшмэл хэллэг, хэлц үгийн тайлбар толь*, Улаанбаатар
6. Нарантуяа, Ш. (2016). *Монгол хэлц үгийн тайлбар толь*, Очир пресс, Улаанбаатар
7. Тамир, Д. (2011). *Хэлц үг, зүйр цэцэн үг, оньсого 2*, “Сод пресс” ХХК, Улаанбаатар
8. Түдэв, Л. (1998). Хорвоотой танилцсан түүх, “Жемр” ХХК, Улаанбаатар
9. Отгонжаргал, О. (2011) “Зүйр цэцэн үгийг хэлний соёл судлалын үүднээс тайлбарлах нь” Монгол-Солонгос аж ахуйтай холбоотой зүйр цэцэн үгсийн харьцуулсан судалгаа
10. Эрдэнэ-Очир, Т. (2018) “Англи, Монгол хэлний зүйрлэсэн хэллэгийн утгазүйн харьцуулсан судалгаа” доктор (PhD)-ын зэрэг горилсон бүтээл

Гадаад хэлээр:

11. 범혜매. (2013). *한국 특유 사자성어의 구조에 대한 연구 The analysis of Korean Characteristic Four-Word idioms' structure*. 한양대학교
12. 양종윤. (2019). *한국어 사자성어 교육 현황과 개선*. 방안동국대학교
13. 우동. (2024). *한·중 사자성어에 나타난 문화 대조 연구 A Contrast Study on the Culture of Korean and Chinese's Four-character Idioms*. 상명대학교
14. 정가민. (2019). *사자성어를 활용한 한국문화 교육 방안 연구*. 부산외국어대학교
15. 최석두. (2015). *반드시 알아야 할 사자성어*. 시간과공간사
16. 郭儒錫. (2017). *현대 한국어의 사자성어에 대한 국어학적 연구 A Korean Linguistic Study on the Four Character Sino-Korean Frozen Expression in Contemporary Korean*. 成均館大學校
17. 鄒皓. (2014). *韓中四字成語對照研究 의미 형태 어법 A contrastive study on Korean and Chinese's four-character idioms*. 成均館大學校

Цахим эх сурвалж:

18. <https://www.naver.com/>
<https://www.wikipedia.org/>

**“УЛААН АСРЫН ЗҮҮД” ЗОХИОЛЫН ДАЛД ЗҮЙРЛЭЛИЙН ОРЧУУЛГЫН
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

Х.Номлосаран⁴⁵

Х.Нандин-Эрдэнэ⁴⁶

***Abstract:** A metaphor is a form of composition that implicitly compares one thing to another. The more rational the analogy, the more concise, understandable and graphic the expression can be. Therefore, implicit metaphors or metaphors belong to cognitive sciences such as psychology, linguistics, and culture. Metaphorical sentences and idioms require certain skills to translate because of the culture of the language. Mongolians have a long history of developing and applying rich translation practices and theories. One of their major confirmations is Khasbu's "Newly translated «The Dream of the Red Chamber»". Currently, academics are still studying the introduction and interpretation method of the novel "Newly translated «The Dream of the Red Chamber»" and the translation of the poem. This time, we observe and summarize the translation of metaphorical sentences and idioms in Khasbu's "Newly translated «The Dream of the Red Chamber»".*

***Түлхүүр үг:** “Хун Лоумэн бичиг”, орчуулах арга, үгчилсэн орчуулга, утгачилсан орчуулга, хэлц үг*

1. Хасбуугийн “Шинээр орчуулсан «Улаан асрын зүүд»” бүтээлийн судалгаа

“Өглөг баясгалантын гэрийн эзэн бичигт ховдог хөвгүүн” Хасбуу “Улаан асрын зүүд” романыг утга төгөлдөр, уран яруу, уншихад ойлгомжтойгоор монгол бичгээр хөрвүүлж, улмаар цохолборлон бинтлэх бүхий л аргыг бүтээлчээр хэрэглэсэн нь Монгол, Хятадын уран зохиолын харилцааны түүхэнд томоохон үүрэг гүйцэтгэжээ. Дуун хөрвүүлэгч Хасбуу уг бүтээлийг орчуулахдаа Цао Шюэчиний билиг авьяасыг хүндлэн биширч байснаас гадна түүний дэвшилтэт үзэл санааг дэмжин, сайшааж байснаа “Шинээр орчуулсан Улаан асрын зүүд” номын 40-р бүлгийн цохолборт өгүүлсэн байдаг. (Хасбуу Х. Х., 2013, хууд. 526)

2016 онд Өвөр монголын судлаач Эрхэмбаярын “Хасбуугийн “Шинэ орчуулсан «Улаан асрын зүүд»”-ний судалгааны тойм” өгүүлэлд уг зохиолыг шүүмж, туурвил зүй, зохиогдсон цаг хугацаа болон Хасбуугийн намтар зэрэг олон талаас судалсаар ирснийг жишээ баримтыг хамт тайлбарлан өгүүлжээ. Тухайлбал 1972 оноос эхлэн Өвөр монголын эрдэмтэн Б.Гэрэлт, Баянхишиг нар тус зохиолыг хэвлүүлэх, он цагийг нь тодорхойлох зэрэг судалгааг хийж иржээ. (额尔根巴雅尔, 2016) 1979 онд Өвөр монголын эрдэмтэн И Линьжэнь (亦邻真) “Шинээр орчуулсан «Улаан асрын зүүд»-ний цохолбор” (新译红楼梦回批) -ыг хятад хэлээр

⁴⁵ МУИС, ШУС, МХХШТ, доктор

⁴⁶ МУИС, ШУС, АСТ, доктор

хэвлүүлж өмнөтгөл хэсэгт уг номын тухайн дэлгэрэнгүй тайлбар бичжээ. Баянхишиг, Залгаа зэрэг эрдэмтэн Хасбуугийн намтрын талаарх өгүүллийг хэвлүүлэв.

Эрдэмтэн Д.Болормаа “Монгол уран зохиол дахь цохолборлон бинтлэх арга” номд тус зохиолын цохолборлон бинтлэх аргын судалгааг дэлгэрэнгүй хийсэн юм. Өдгөө уг бүтээлийг цохолборлон бинтлэх аргын судалгаа, уран сайхны шүүмж судлал зэрэг чиглэлийн судалгаа зонхилж байдаг. 2023 онд судлаач Ц.Ичинхорлоо уг номын бүтцийн харьцуулалт, орчуулгын уран сайхны ажиглалт болон харь үгийн судалгаанд дүн шинжилгээ хийсэн нь монгол улс дахь уг бүтээлийн талаарх судалгааг өргөжүүлэхэд тодорхой хэмжээний ач холбогдолтой болжээ.

Монгол Улсын Үндэсний номын сан 1927 онд анх баригдаж байхад тухайн үед “Баримт бичиг, материалын судалгааны хүрээлэн” нэртэй байжээ. “Баримт бичгийн судалгааны хүрээлэн” байгуулагдахад “Богд хааны музей” болон хувийн сан хөмрөгөөс 8000 гаруй гар бичмэл, номыг Үндэсний номын санд цуглуулсны дотор “Хунлоумэн бичиг” гар бичмэлийг цуглуулсан гэдэг. (Ичинхорлоо, 2023)

1956 онд Бүх хятадын цөөн тоот үндэстний хэл бичгийн хээрийн судалгааны баг дахь Монгол хэлний бүлгийн судлаачид Зостын чуулганаас “Шинэ орчуулсан «Улаан асрын зүүд»”-ний гар бичмэлийг олж авч байжээ. Улмаар 1957 онд Өвөр монголын Их сургууль байгуулагдахад тус сургуулийн номын санд хандивлажээ.

Өдгөө тус номын гар бичмэл нь Өвөр монголд таван ширхэг, Монгол улсын Үндэсний Төв номын санд нэг хувь тус тус хадгалагдаж байна.

2009 онд эрдэмтэн С.Хөвсгөл “Улаан асрын зүүд” бүтээлийг монгол бичгээс кирилл бичигт хөрвүүлснийг энэ удаагийн судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн болгож ашиглав.

2. “Улаан асрын зүүд” зохиолын далд зүйрлэлийн орчуулгын харьцуулсан судалгаа

Далд зүйрлэл бол нэг зүйлийг нөгөө зүйлтэй далд хэлбэрээр зүйрлэж буй найруулгын нэг хэлбэр юм. Зүйрлэл нь оновчтой байх тусам илэрхийлэл нь товч, ойлгомжтой, уран дүрслэлтэй байж чаддаг. Тиймээс далд зүйрлэл буюу далд зүйрлэл нь сэтгэл судлал, хэл шинжлэл, соёл зэрэг танихуйн шинжлэх ухаанд багтдаг. Далд зүйрлэл бүхий өгүүлбэр болон хэлц үг зэрэгт тухайн хэлний соёл оршдог тул тэдгээрийг орчуулахад тодорхой ур чадвар шаарддаг.

Бид 1996 онд Хятадын Уран зохиолын хэвлэлийн газраас хэвлүүлсэн “Улаан асрын зүүд”-ний хятад эх (曹雪芹, 1996) болон 2014 онд Хятадын Урлаг судлалын Хүрээлэн ба Улаан асрын зүүд судлалын хүрээлэн хамтран хэвлэсэн “Улаан асрын зүүд” зохиолоос эхний эхний бүлэгт багтсан далд зүйрлэл бүхий өгүүлбэрийг түүвэрлэн авч “Хунлоумэн бичиг” (Хасбуу) орчуулга, 2009 онд эрдэмтэн С.Хөвсгөлийн кирилл рүү хөрвүүлсэн “Улаан асрын зүүд” болон 2015 онд БНХАУ-ын ЭСЯ-ны Соёлын хэлтсээс гаргасан “Улаан асрын зүүд”-ний (Шюэчин, 2018) орчин цагийн монгол хэлээр орчуулсан хувилбарт ажиглалт хийсэн юм. Ингэхдээ зүйрлэлийн эх үүсвэр нь тодорхой болон зүйрлэлийн эх үүсвэр нь далд хэлбэртэй өгүүлбэрүүдийг сонгон авсны дээр хэлц үгийн жишээг мөн оруулсан болно.

- Зүйрлэлийн эх үүсвэр нь тодорхой өгүүлбэр

Зүйрлэлийн эх үүсвэр нь тодорхой (source) гэдэг нь адилтгал болж буй тухайн эд зүйл ба юмс үзэгдэл нүдэнд харагдахуйц бодитой зүйл болохыг хэлнэ. Жишээлбэл: Завь шиг хэлбэртэй навч. Уг өгүүлбэрийн адилтгал болж буй завь нь нүдэнд харагдахуйц бодитой зүйл тул зүйрлэлийн эх үүсвэр нь тодорхой гэсэн үг юм. “Улаан асрын зүүд” зохиолоос дараах өгүүлбэрийг сонгон авч орчуулгыг нь харьцуулан ажиглав.

1) Хятад өгүүлбэр: 膝下无儿 (膝-өвдөг, 下-дор, 无-үгүй, 儿- хүү)

Үндэсний бичгийн олон улсын галиг: ebüdüg-dor köbegün ügei

Кирилл хөрвүүлэг: *Өвдөг дор хөвгүүн үгүй*

Кирилл орчуулга: *хүүтэй болж чадсангүй*

膝下无儿-өвдөг дор хөвгүүнгүй. (“膝下” ханзны утга нь “өвдөг дор”)

Хятад өгүүлбэрийн утгаас үзэхэд нялх балчир хөвгүүнгүй болохыг “өвдөгнөөс доогуур татах нялх балчир хүүгүй” гэсэн утгыг нүдэнд харагдах бодит байдалтай зүйрлэн өгүүлжээ. Тэгвэл уг зүйрлэлийг монгол бичгийн орчуулгад шууд үгчлэн орчуулсан (*Өвдөг дор хөвгүүн үгүй*) бол кирилл орчуулгад утгачлан (*хүүтэй болж чадсангүй*) орчуулжээ. Хоёр орчуулгыг харьцуулахад үгчилсэн буюу шууд орчуулга нь далд зүйрлэлийг тэр чигээр нь оновчтой илэрхийлсэн бол утгачилсан орчуулгад эх өгүүлбэрийн далд зүйрлэл нь үгүй болсноор хятад өгүүлбэрт багтсан соёл, сэтгэлгээний онцлог илрэх боломжгүй болсон байна.

2) Хятад өгүүлбэр: 不觉朦朦胧睡去 (不觉-санамсаргүй 朦朦胧-сааралтан бүдгэрэх 睡去-зүүрмэглэн)

Үндэсний бичгийн олон улсын галиг: sanamsar ügei jirub jarub nigen yajar-du kürcü

Кирилл хөрвүүлэг : *санамсаргүй жирув жирув нэгэн газарт хүрч*

Кирилл орчуулга: *санамсаргүй зүүрмэглэснээ, нэгэн газарт хүрч*

Хятад өгүүлбэрийн утгаас үзэхэд “зэрвэс зүүрмэглэн, нойрондоо нэгэн газарт хүрч” гэсэн утгыг зүйрлэн өгүүлжээ. Тэгвэл уг зүйрлэлийг монгол бичгээр зүүрмэглэх гэдэг үгийг гээн орчуулсан (*санамсаргүй жирув жирув нэгэн газарт хүрч*) бол кирилл орчуулгад “зэрвэс зэрвэс” гэсэн утгатай хятад үгийг орчуулаагүй байна. (*санамсаргүй зүүрмэглэснээ, нэгэн газарт хүрч*) орчуулжээ. Хоёр орчуулгыг харьцуулахад кирилл орчуулга нь зүйрлэл бүхий үгийг гээн утгачлан орчуулсан бол монгол бичгийн орчуулгад “жирув, жирув” гэж тодорхой бус үзэгдлийг төлөөлүүлэн үгчлэн орчуулжээ.

3) Хятад өгүүлбэр: 茫茫大士、渺渺真人 (茫茫-бүрэг бараг 大士- багштан 渺渺-жирэв жирэв 真人- арш)

Үндэсний бичгийн олон улсын галиг: baruу būruу bayси jirub jarub arsi

Кирилл хөрвүүлэг: *Бараг Бүрэг багш жирув жирув ариш*

Кирилл орчуулга: *Энэ биш хэмээх хувилгаан болон, Тэр биш хэмээх шидтэн*

Хятад өгүүлбэрт ямар нь тодорхойгүй багш, арш хоёрыг дүрслэн өгүүлжээ. Үнэхээр ч зохиолд хуушаан, бумба хоёр аль сүм хийдийн, ямар лам нар, хаанаас хаа хүрч яваа гэх мэтийг тухай тодорхой дүрсэлдэггүй. Харин үйл явдлын эгзэгтэй мөчид гэнэт гарч ирээд

шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэдэг тул тийнхүү “бараг бүрэг багш, жирув, жирув ари” гэж тодорхой бус байдлыг нь зүйрлэн нэрлэжээ.

Тэгвэл уг зүйрлэлийг монгол бичгийн орчуулгад шууд үгчлэн орчуулсан (бараг, бүрэг, жирув, жирув) бол кирилл орчуулгад утгачлан (Энэбиш, Тэр биш) орчуулжээ. Хоёр орчуулгыг харьцуулахад үгчилсэн буюу шууд орчуулга нь далд зүйрлэлийг тэр чигээр нь оновчтой илэрхийлснээр дүрийн онцлог илэрч чадсан бол утгачилсан орчуулга нь зүйрлэл биш харин оноосон нэрээр дүйцүүлэн орчуулснаар тухайн дүрийн онцлог илэрч гараагүй байна. (Монгол хэлэнд Энэбиш, Тэрбиш зэрэг хүний нэр түгээмэл бий.)

Зүйрлэлийн эх үүсвэр нь тодорхой өгүүлбэрийн орчуулгын жишээг харьцуулж үзэхэд үндэсний бичгийн орчуулгад үгчилсэн буюу шууд орчуулах аргыг хэрэглэсэн бол кирилл орчуулгад утгачлах, дүйцүүлэх аргыг ашигласан байв. Тэдгээр орчуулгыг хятад эхтэй нь харьцуулахад үгчилсэн орчуулга нь тухайн хэлний соёл, дүрийн онцлог зэргийг бүрэн илэрхийлж байсан бол харин утгачилсан орчуулгад тэдгээр соёл, онцлог зэрэг нь илрээгүй байв.

- Зүйрлэлийн эх үүсвэр нь далд өгүүлбэр

Зүйрлэлийн эх үүсвэр нь далд гэдэг нь адилтгал болж буй тухайн эд зүйл, ба юмс үзэгдэл нүдэнд харагдахуйц бодитой бус хийсвэр зүйл болохыг хэлнэ. Жишээлбэл: “Улаан асрын зүүд” зохиолын баатруудын нэр нь тухайн дүрийнхээ зан чанар онцлогийг илэрхийлсэн байдаг.

- 4) Хятад өгүүлбэр: 枉入红尘若许年 (枉入-дэмий явав, 红尘 -улаан тоос, 若许年-өчнөөн жил)

Үндэсний бичгийн орчуулга: kümün-ü yirtinčü-yin ulayan toyusun- dor öčinen jil yababai. .

Кирилл бичгийн хөрвүүлэг: Хүний ертөнцийн улаан тоосонд өчнөөн жил явбай

Кирилл бичгийн орчуулга: Энгийн ертөнцийн улаан тоосонд дэмий баахан амьдрав
Уг өгүүлбэрт багтсан “红尘” буюу “улаан тоос” гэсэн ханзны анхны утга нь “хүн малын хөлд гишгэгдсэн улаан тоос” гэсэн утгатай байгаад хожим “зовлон жаргал ээлжилсэн хүний орчлон” гэсэн утгыг илэрхийлдэг болжээ. Зохиолд энэхүү үгийн зүйрлэлийг утгачлалгүй шууд орчуулсан байна. “Монгол хэлний их тайлбар толь”-д улаан тоосыг “хорвоо ертөнцийн хэрэг явдал” гэж тайлбарласан нь хятад утгатай таарч байв.

Тиймээс үндэсний бичиг болон кирилл орчуулгад хүний орчлонгийн жаргал, зовлон гэсэн утга бүхий “红尘” ханзыг “улаан тоос” гэж шууд үгчлэн орчуулсан нь далд утгыг илэрхийлсэн оновчтой орчуулга болжээ.

- Хэлц үг үгийн орчуулгын жишээ

Хэлц үг бол тухайн ард түмний соёл, сэтгэлгээний онцлогийг илэрхийлсэн далд зүйрлэл бүхий хэл зүйн өвөрмөц хэлбэр юм. Өөрөөр хэлбэл “Өвөрмөц хэлц гэдэг бол утгын хувьд бүрдүүлж байгаа үг тус бүрийн нь цөм утга алдарч, нийлэн нэгдэж, нэгэн ухагдахуун, утга санаа илэрхийлсэн, тухайн ард түмний сэтгэхүй, сэтгэлгээ нэвт шингэсэн, аж ахуй, бодит амьдрал , хэв ёс, зан заншил, шашин шүтлэг, үзэл бодол гэх зэргийн гүн тусгал болсон тогтвортой нийлэмж үг юм.” (Д., 2006)

Бид “Улаан асрын зүүд” зохиолын 1-р бүлэгт багтсан хэлц үгийн орчуулгыг харьцуулан ажиглав.

5) Хятад өгүүлбэр: 饴甘饘肥 (饴-идэх, 甘-амттан, 饘-амсах, 肥-тарган)

Үндэсний бичгийн олон улсын галиг: amtatan-i idejü taryun-i amsaju.

Кирилл хөрвүүлэг: *амттаныг идэж, тарганыг амсаж*

Кирилл орчуулга: *Тос маханд бялхаж*

Хятад өгүүлбэрийн утгаас үзэхэд амттаныг идэж, тарганыг амсан “өлсөж, цангахын зовлонгүй элбэг, хангалуун” гэсэн утгыг нүдэнд харагдах бодит байдалтай зүйрлэн өгүүлжээ. Тэгвэл уг зүйрлэлийг үндэсний бичгийн орчуулгад шууд үгчлэн орчуулсан бол кирилл орчуулгад утгачлан (*Тос маханд бялхаж*) орчуулжээ. Хоёр орчуулгыг харьцуулахад үгчилсэн буюу шууд орчуулга нь далд зүйрлэлийг тэр чигээр нь оновчтой илэрхийлсэн бол утгачилсан орчуулгад ч мөн далд зүйрлэл илэрчээ.

6) 茅椽蓬牖 (茅-улалж өвс, 椽-дам мод, 蓬-хоёр наст ургамал, 牖-цонх)

Үндэсний бичгийн олон улсын галиг: ulaljın ger, ebsung suru

Кирилл хөрвүүлэг: *улалжин гэр, өвсөн сүрү*

Кирилл орчуулга: *элбэг дэлбэг гэр, цаасан цонх*

Хятад өгүүлбэрийн утгаас үзэхэд “өвсөн дээвэр, өвсөн хүрээ” бүхий толгой хоргодох оромж гэсэн утгыг нүдэнд харагдах бодит байдалтай зүйрлэн өгүүлжээ. Тэгвэл уг зүйрлэлийг үндэсний бичгийн орчуулгад утгачлан орчуулсан (*улалжин гэр, өвсөн сүрү*) бол кирилл орчуулгад хятад өгүүлбэрийн үндсэн утгыг ташаа (*элбэг дэлбэг гэр, цаасан цонх*) орчуулжээ. Монгол бичгийн орчуулга дахь “улалж” болон “сүрү” гэсэн хоёр үгийг “Монгол хэлний их тайлбар толь”-д дараах байдлаар тайлбарлажээ. “Улалж”-ийг “Хотгор газар ургадаг, иш өндөр, олон наст өвс; өлөн өвс, ширэг” гэсэн бол “сүрү” буюу “сүр”-ийг “Цагаан идээ хатаахаар босгосон өндөр тавиур” гэж тайлбарлажээ. Тиймээс “*улалжин гэр, өвсөн сүрү*” гэдэг үг нь өвсөн дээвэр, өвсөн хүрээтэй байшинг бодитоор дүрсэлснээс гадна цаагуураа тарчиг ядуу гэсэн утгыг далд хэлбэрээр илэрхийлжээ. Монгол хэлэнд ч мөн “хатавчаар нь нар сар гийж, хотонд нь навч цэцэг ургаг” гэж үгээгүй ядуу явахыг ёрлосон хэллэг бий. Гэтэл орчин цагийн монгол хэлний найруулга бүхий кирилл орчуулгад “элбэг дэлбэг гэр” гэж ташаа орчуулснаар Ц.Дамдинсүрэн гуайн “Үгийг нэмж хасах гайгүй хэрэг. Утгыг нэмж хасвал гэмтэй хэрэг. Үг ба өгүүлбэрт халдаж болно. Гол утгад халдаж болохгүй.” (Ц., 1998) гэсэн зарчимтай үл нийцжээ.

Хэлц үгийн орчуулгыг харьцуулахад үндэсний бичгийн орчуулга нь шууд буюу үгчлэн орчуулсан бол кирилл бичгээр орчуулахдаа үгчлэхээр гадна утгачилж орчуулжээ. Гэвч утгачлан оруулахдаа утгыг гуйвуулж ташаа орчуулсан байна.

Дүгнэлт

Хятадын сонгодог бүтээлийн нэг Цао Шюэ чиний “Улаан асрын зүүд” үргэлжилсэн үгийн зохиолын Хасбуугийн үндэсний бичгээр орчуулсан “Хун лоумэн бичиг”, БНХАУ-ын Элчин Сайдын яамнаас гаргасан “Улаан асрын зүүд” зохиолын кирилл орчуулгын эхний хоёр бүлэгт багтсан далд зүйрлэл өгүүлбэрийн төрлүүдээс зүйрлэлийн эх үүсвэр нь

тодорхой өгүүлбэр, зүйрлэлийн эх үүсвэр нь далд өгүүлбэр мөн хэлц үгийн жишээ зэргийг харьцуулан ажиглан дараах дүгнэлтийг хийв.

- Зүйрлэлийн эх үүсвэр нь тодорхой өгүүлбэрийн орчуулгын жишээг харьцуулж үзэхэд үндэсний бичгийн орчуулгад үгчилсэн буюу шууд орчуулах аргыг хэрэглэсэн бол кирилл орчуулгад утгачлах, дүйцүүлэх аргыг ашигласан байв. Тэдгээр орчуулгыг хятад эхтэй нь харьцуулахад үгчилсэн орчуулга нь тухайн хэлний соёл, дүрийн онцлог зэргийг бүрэн илэрхийлж байсан бол харин утгачилсан орчуулгад тэдгээр соёл, онцлог зэрэг нь илрээгүй байв.

- Хэлц үгийн орчуулгыг харьцуулахад үндэсний бичгийн орчуулга нь шууд буюу үгчлэн орчуулсан бол кирилл бичгээр орчуулахдаа үгчлэхээр гадна утгачилж орчуулжээ. Гэвч утгачлан оруулахдаа утгыг гуйвуулж ташаа орчуулсан байна.

Дээрхээс эцэслэн дүгнэхэд Хасбуугийн “Хун Лоумэн бичиг” бүтээл нь шууд орчуулах аргаар далд зүйрлэл болон соёл ахуйн онцлогтой үг, өгүүлбэрийг уран яруу, утга төгөлдөр, уншихад ойлгомжтой орчуулах боломжтойг батлан илтгэх сонгодог жишээ болжээ. Харин утгачлан орчуулах нь эх зохиолын онцлог болон хэлний соёл илрэхгүй байх гэмтэйг “Улаан асрын зүүд” зохиолын кирилл орчуулгаас харж болох юм.

Ном зүй

Ичинхорлоо, Ц. (2023). “Шинэ орчуулсан Улаан асрын зүүд”-ийн орчуулгын уран чадварт хийсэн ажиглалт. Орчуулгазүй, Боть 11, 106-116-р тал.

Хасбуу. (n.d.). Хун лоумэн бичиг

Хасбуу, Х. Х. (2013). Улаан асрын зүүд. Улаанбаатар

Ц., Д. (1998). Цэндийн Дамдинсүрэн. Бүрэн зохиол III. In Х. Д. Ц., Улаанбаатар

Шюэчин, Ц. (2018). Улаан асрын зүүд I. Улаанбаатар

曹雪芹. (1996). 红楼梦 I. 北京: 人文学出版社

额尔根巴雅尔. (2016). 哈斯宝《新译红楼梦》研究述评. 民族大学研究

МОНГОЛ, ЯПОН ЗОХИОЛЫН ОРЧУУЛГА ДАХ ҮНДЭСНИЙ ОНЦЛОГ, СОЁЛЫН
ЯЛГААГ ХИЙМЭЛ ОЮУНААР ШИНЖЛЭХ НЬ

Ц. Онон⁴⁷

Э. Тэргэл⁴⁸

Товчлол: Орчин үеийн нийгмийн салиггүй нэгэн хэсэг бол хиймэл оюун ухаан. Хиймэл оюун ухаан улам хөгжсөөр хүний зүрх сэтгэл, сэтгэл хөдлөлтэй нягт холбоотой уран зохиолын ертөнцөд ч хөл тавьжээ. Үүний нэгэн тод жишээ бол уран зохиолын орчуулга юм. Энэ өгүүллээр Ч. Лодойдамбын “Солонго” өгүүллэгийн япон орчуулга болон Акүтагава Рюүносүкэгийн “Хамар” өгүүллэгийн монгол орчуулгыг хиймэл оюуны (ChatGPT) орчуулгатай харьцуулан үзэж, үндэсний онцлог, соёлын ялгааг илэрхийлэх үг хэллэгийг хиймэл оюун хэрхэн орчуулж буйг судлах болно.

Түлхүүр үг: Хиймэл оюун, ChatGPT, уран зохиолын орчуулга, үндэсний онцлог, соёлын ялгаа

Удиртгал

Google Translate, ChatGPT гэхчлэн цахим орчинд үнэгүй ашиглаж болох хиймэл оюуны орчуулгын программ өдрөөс өдөрт хөгжсөөр байна. Орчин үед хиймэл оюун ухаан нэг хэлнээс нөгөө хэл рүү энгийн үг, өгүүлбэрийг орчуулахаас гадна тууж, өгүүллэг гэхчлэн бүрэн хэмжээний зохиолыг богино хугацаанд “хялбархан” орчуулдаг болжээ. Зөвхөн орчуулах бус, бүрэн хэмжээний зохиолыг хүний гараар бүтсэн мэт бичиж, уран зохиолын дээд шагналыг хүртсэн тохиолдол ч бий. Тухайлбал, 2024 оны японы утга зохиолын хамгийн нэр хүндтэй Акүтагавагийн нэрэмжит шагналыг хүртсэн зохиолч Риэ Күтан хиймэл оюун ухаан ашиглаж зохиол бичсэн нь олны анхаарлыг татсанаас гадна цахим орчинд ихээхэн шүүмжлэл дагуулсан билээ. Риэ Күтан ярилцлагадаа “Зөвхөн дүрүүдийн асуулт хариулт хэсэгт хиймэл оюун ухаан ашигласан” гэжээ.⁴⁹

Энэ мэтчилэн хиймэл оюун ухаан хүний сэтгэл мэдрэмж шингэсэн уран зохиолын ертөнцөд ч хөл тавьж, орчуулахаас гадна “бичих” үйлийг мөн гүйцэтгэх болсон байна. Цаашид хиймэл оюун орчуулагчийн ажлыг зуун хувь гардан гүйцэтгэдэг болж, орчуулагч гэх мэргэжил үгүй болохыг үгүйсгэхгүй гэх хүмүүс ч цөөнгүй байна.

Васэда Их Сургуулийн багш Ли Жаэхо (2024) судалгаандаа дунд шатны япон хэлний хичээл үзэж буй герман оюутны зохион бичлэгийг багш болон хиймэл оюунаар (ChatGPT) уншуулж зөвлөмж бичих туршилт хийжээ. Туршилтаас харахад багш, хиймэл оюуны бичсэн зөвлөмжийн ихэнх хэсэг адилхан байснаас гадна хиймэл оюун гадаад оюутны бичсэн өгүүлбэрийн бүтэц,

⁴⁷ МУИС, ШУС, ХУС-ын Ази судлалын тэнхим, профессор

⁴⁸ Токиогийн Гадаад Судлалын Их Сургууль, магистрант

⁴⁹ 東京新聞ホームページ (2024) 「芥川賞作家・九段理江さん「受賞作の5%は生成AIの文章」発言の誤解と真意、AIある時代の創作とは」 < <https://www.tokyo-np.co.jp/article/310036> > (2024/9/26)

дүрмийн алдаа, үгийн зөв хэрэглээ зэргийг илүү нарийн задалж бичиж байсан бөгөөд хиймэл оюун болон багшийн бичсэн зөвлөмж бие биеийнхээ дутууг нөхөж буйг онцолсон байна.

Өгүүллэг, тууж зэрэг үргэлжилсэн үгийн зохиолыг хиймэл оюунаар орчуулахад тулгарах бэрхшээлийн нэг бол үндэсний онцлог бүхий үг хэллэг гэж хэлж болно. Үндэсний онцлог бүхий үг хэллэгийн талаар Р. Гүрбазар, Д. Дашдаваа, Ц. Хасбаатар, Г. Аким зэрэг олон эрдэмтэд судалжээ. Р. Гүрбазар (1996) үндэсний онцлог бүхий үгийг:

1. Галиглах
2. Хуулбарлах буюу үгчлэх
3. Ойролцоо утгатай үгээр орлуулах
4. Тайлбарлах арга гэсэн дөрвөн аргаар орчуулж болно гэжээ. Харин Д. Дашдаваа (1972)

“Үндэсний өвөрмөц онцлогийг харуулсан реалид тухайн орны ахуй амьдрал, шашин шүтлэг, түүх соёлын үзэгдлийн өвөрмөц байдлыг тусгасан үг хэллэг (зан заншил, хувцас хунар, хоол хүнс, орон байр, унаа уналгын) зэрэг ордог” гээд ийм үгсийг:

1. Галигчлах буюу транскрипци
2. Хуулбарлан буулгах буюу кальки (үгчилсэн орчуулга)
3. Тайлбарлан орчуулах
4. Орчуулгад зүүлт тайлбар хэрэглэх
5. Галигчилсан тайлбарт орчуулга
6. Утга ойролцоо үг хэллэгээр орчуулах гэсэн зургаан аргаар орчуулж болно хэмээн

тодорхойлжээ.

Монголын богино өгүүллэгийг хиймэл оюунаар орчуулж үзэх нь

Анх Японы түүхч Нака Мичиё (那珂通世) 1902 онд 12 бүлэг “Монголын Нууц Товчоо” номыг япон хэлнээ орчуулахаар сэтгэл шулуудаж манж, монгол хэлний толь ашиглан орчуулж эхэлснээр япон дахь монгол судлалын эх тавигдсан гэхэд хилсдэхгүй. Нака Мичиё (那珂通世) Монголын Нууц Товчоог орчуулахдаа хятад болон дорно дахины ном зохиолыг давхар судалж, барагцаагаар гурван жилийн хугацаанд орчуулгаа хийж гүйцэтгэсэн тухай японы түүхч Наками Тацүо (2009)⁵⁰ өөрийн судалгаандаа дурдсан байдаг.

Монголын орчин үеийн уран зохиолыг 1960-аад оноос япон хэл рүү орчуулж эхэлжээ. Арай Шиничиро, Озава Шигэо, Мацүда Таданори, Кайко Такэши, Шига Рюүтаро, Окада Казүюки, Камимүра Акира, Умино Микио, Абирү Михо гэхчлэн монгол судлаачид монголын уран зохиолыг судалж, япон хэлнээ орчуулах ажилд үнэтэй хувь нэмэр оруулсан билээ.

Энэхүү судалгаагаар Ч. Лодойдамбын “Солонго” өгүүллэгийн япон орчуулга болон Акүтагава Рюүносүкэгийн “Хамар” өгүүллэгийн монгол орчуулгыг хиймэл оюуны хийсэн орчуулгатай харьцуулж, үндэсний онцлог, соёлын ялгааг илэрхийлэх үг хэллэгийг хэрхэн орчуулсныг ажиглах болно.

Ч. Лодойдамба “Солонго” өгүүллэгээ 1958 онд бичсэн бол монгол судлаач, орчуулагч Абирү Михо 2017 онд япон хэлнээ орчуулж “Ч. Лодойдамбын өгүүллэгийн түүвэр – Хайр жигшил” нэртэйгээр хэвлэн гаргажээ. Тус өгүүллэгийн түүвэрт Ч. Лодойдамбын “Чулуун”, “Гэрээслэл”, “Хайр жигшил”, “Солонго” гэсэн дөрвөн өгүүллэгийн япон орчуулга багтсан байна.

⁵⁰中見立夫 (2009) 『「元朝秘史」渡来のころ—日本における「東洋史学」の開始とヨーロッパ東洋学、清朝「辺疆史地学」との交差』『東アジア文化交渉研究』別冊 4、p.3-26 <https://kansai-u.repo.nii.ac.jp/record/2407/files/01_nakami.pdf> (2024/9/26)

Д/д	Монгол эх	Япон орчуулга	Хиймэл оюуны япон орчуулга
1.	Адууны түрүү зэлэн дээр очоод зогсоход аав минь хазаараа барин том том алхалж ирээд,... (хуу.370)	馬群の先頭が ^ゼ ^ル 繫留網（家畜を繋ぎ止めるために地面に張った網。牝馬の搾乳のため、仔馬を繋いでおくのに用いる。）の辺りまできて止まると、父さんが 頭絡 （ハザール：馬の頭部に装着する馬具。おもがい。）を手に大股で近づいてきて、(49頁)	馬の先頭の杭のところに行って立っていると、父が 手綱 を持って大股で歩いてきて、
2.	Би морио уяад гэр рүүгээ хүнд цуваа чирэн гэлдэрч явахад Дорж гуай гэрээсээ гарч дөрвөн морь руу очоод чөдрийг нь авч, адуу руу хөөв. (хуу.371)	馬を繋ぎ、びしょ濡れでずっしりと重くなった合羽を引き摺るようにゲルの方へゆっくりと歩いていると、隣のゲルからドルジさんが出てきて、さっきの四頭の馬の 足枷 （チュドル：放牧中馬が遠くに行かないよう、後脚と前脚を固定するための革製の道具。）を解き、馬群の方へと追いつた。(50頁)	私は馬を繋いで家に向かい、重い荷物を引いてゴトゴトと進んでいると、ドルジさんが家から出てきて、四頭の馬のところに行き、 ハミ を取って馬を追い立てました。
3.	Ингэж үнэндээ Солонгын хажуугаар Навч гуай завшиж ёстой л морьтын хишиг явганд гэдэг болдог байв. (хуу.376)	こんな訳でソロンゴのお陰でナブチさんもおこぼれに預り、まさしく<騎乗の 恵み が徒歩にまで>（騎馬による遠征や狩りの獲物などが皆に分け与えられることから、お裾分け、おこぼれなどを表す言い回し。）という具合になっていた。(58頁)	こうして本当に、ソルゴンの横でナフさんが横取りして、本当に 馬の恩恵を受けることになるのだった。
4.	Сумын наадам болоход баг бүр том майхан барьж, эсгий дэвсээд айраг сөгнөж, тэр	郡のナーダム では村（バグ、ソム（郡））の下の行政	郡の祭りの時、各チーム は大きなテントを建

	багийн ардууд тэндээ очиж том хултай айргаа шимэн ууж, аж амьдрал аливаа нэгэн зүйлийн тухай хөөрөлдөн ярилцдаг. (хуу.379)	単位。ここでは「村」と訳す。) 毎に大きな天幕を張り、中にはフェルトの敷物が敷かれ、大鉢に馬乳酒が用意される。村の住民はそこを訪れ、大きな椀に注がれた馬乳酒を傾けながら、日々の話題や四方山話に花を咲かせるのだった。(61頁)	て、フェルトを敷いてアイラグを冷やし、そのチームの人々がそこに集まり、大きなコップでアイラグを飲みながら、生活や様々なことについて話し合う。
5.	Энэ хооронд Солонго бид хоёр сайн танилцаж нэг орой Навч гуай Сүрэн хоёр нэг тал, Солонго бид хоёр нэг тал болж мэлхий тоглоон, шагай шүүрэв. (хуу.375)	その間僕とソロンゴはすっかり打ち解け、ある晩などはナブチさんとスレンが組み、僕とソロンゴが組んで シャガイ （羊のくるぶしの骨、距骨。サイコロやおはじきなどの遊び道具として使われる。「亀並べ」は亀の形に並べたシャガイを、サイコロの目によって取っていく、持ち手の数を競う遊び。）で 亀並べ ^{ゲーム} の遊戯をした。(57頁)	その間に、ソルゴと私は親しくなり、ある晩、ナフさんとスレンが一方、ソルゴと私がもう一方になって カエル を捕まえたり、 シャガイ を取ったりして遊びました。

Эхний өгүүлбэрийн “зэл”-ийг 繫留網 хэмээн ханзаар бичиж “ゼル” (зэрү) гэж галигласан байна. Мөн зүүлт хэсэгт “Мал уяхын тулд газарт бэхэлсэн олс. Гүү саах үед унага уяхад ашигладаг” гэж тайлбарлажээ. Харин хиймэл оюун “зэл”-ийг 杭 буюу “гадас” гэсэн үгээр орчуулжээ. Мөн дараагийн өгүүлбэрт “хазаар”-ыг 頭絡 гэж орчуулаад зүүлт хэсэгт “ハザール (хазаарү): морины толгой хэсэгт өмсгөх хэрэгсэл” гэсэн байх бол хиймэл оюун 手綱 буюу жолоо, морийг жолоодоход ашиглах хэрэгсэл гэж орчуулсан байна.

Хоёр дахь жишээ өгүүлбэрт орчуулагч “чөдөр”-ийг 足枷 гэж орчуулаад зүүлт хэсэгт “チュドル(чүдорү): морийг хол явахаас сэргийлж хойд, урд хөлийг бэхлэх зориулалттай арьсан хэрэгсэл” гэж тайлбарласан бол хиймэл оюун ハミ буюу амгай гэх үгээр ташаа орчуулжээ.

Гурав дахь жишээнд “морьтын хишиг явганд” гэдгийг орчуулагч япон хэлнээ үгчилж орчуулан “морьтнууд холын аян, ан агнуурын олзоо бусдад тарааж, хишиг хүртээх үйлийг илэрхийлдэг хэллэг” хэмээн нэмэлт тайлбар бичжээ. Үүнийг хиймэл оюун 馬の恩恵を受ける (морины ашиг тусыг хүртэх) гэж орчуулсан нь оновчгүй байна.

Дөрөв дэх жишээнд гарч буй “сумын наадам”-ыг орчуулагч ナーダム (наадамү) гэж галиглаж бичсэн байхад хиймэл оюун 祭り буюу “баяр наадам” гэсэн өргөн утгаар нь орчуулжээ.

Хиймэл оюун “наадам” үгийн урд “монгол” гэж залгаж бичихэд モンゴル・ナーダム (монгорү наадамү) гэж зөв орчуулсан боловч “сумын” болоод урдаа ямар нэг тодотголгүй “наадам” гэж бичихэд “баяр наадам” гэсэн утгаар 祭り хэмээн орчуулж байсан юм. Мөн өгүүлбэрт гарах “баг”-ийг (орон нутгийн засаг захиргааны хамгийн бага нэгж) орчуулагч 村 буюу тосгон гэж орчуулаад “сумын доорх засаг захиргааны нэгж” гэсэн нэмэлт тайлбар бичсэн бол хиймэл оюун チーム (бүлэг хүн, нэг баг) гэж эндүү орчуулсан байна.

Сүүлийн тав дахь жишээ өгүүлбэрийн “мэлхий тоглон шагай шүүрэх” гэсэн монголчуудын уламжлалт тоглоом наадгайг シャガイで亀並べの遊戯(ゲーム) буюу шагайгаар мэлхий өрөх тоглоом гэж орчуулаад зүүлт хэсэгт “シャガイ(Шагай): Хонины шагайн яс, шоо, охажики зэрэг тоглоомын үед ашигладаг. 亀並べ (мэлхий өрөх) нь яст мэлхийн хэлбэрээр өрсөн шагайг шоо хаяж, буусан нүдний дагуу шагай түүж, хамгийн олон шагай түүсэн нь хожно” хэмээн тайлбарлажээ. Харин хиймэл оюун カエルを捕まえたり、シャガイを取ったり гэж орчуулсан нь оновчгүй байна. Хиймэл оюуны орчуулгыг үгчлэн монгол хэлнээ буулгавал “намгийн мэлхийг барьж, шагай авч...” болно. Мэлхий гэсэн үгийг яст мэлхий (亀) бус намгийн мэлхий (カエル) гэж орчуулсан байх ба монголын уламжлалт тоглоом наадгай гэсэн утгаар бус үг нэг бүрийг үгчилж буруу орчуулсан байна.

Японы богино өгүүллэгийг хиймэл оюунаар орчуулж үзэх нь

Энэ хэсэгт японы зохиолч Акүтагава Рюүносүкэгийн “Хамар” өгүүллэгийн монгол орчуулгын хоёр хувилбарыг хиймэл оюуны орчуулгатай харьцуулж үзнэ.

Акүтагава Рюүносүкэ “Хамар” өгүүллэгээ 1916 онд бичиж Шиншичо утга зохиолын сэтгүүлд анх хэвлүүлж байжээ. Уг өгүүллэг урт хамраасаа болж бусдын элэг доог болж буй ламын тухай өгүүлдэг.

Д/д	Япон эх	Монгол орчуулга	Хиймэл оюуны монгол орчуулга
1.	禅智内供の鼻と云えば、池の尾で知らない者はない。長さは五六寸あって上唇の上から顴の下まで下っている。(18 頁)	Зэнти ламын хамар ямар вэ гэдгийг Икээнноод хүн болгон мэднэ. Ламтны хамар уртаашаа таваас зургаан сун буюу уруулаа өнгөрөөд доод эрүүнээсээ доош унжина. (Орос хэлнээс орчуулсан Д. Цоодол) Хамба ламын хамар гэхээр цөөрмийн адагт мэдэхгүй хүн гэж үгүй. Уртаараа тав зургаан сун бөгөөд дээд уруулын дээрээс аваад эрүүний доод хүрнэ. (Япон хэлнээс орчуулсан Ц. Онон)	Зэнчи Найгүгийн хамрын тухайд гэвэл, Икэ голын эрэг дээр мэдэхгүй хүн үгүй. Түүний урт нь тав зургаан сун хэмээн хэлэгдэх бөгөөд дээд уруулын дээгүүрээс эхлээд эрүүгийн доод хэсэг хүртэл унждаг.

2.	だから内供の眼には、紺の水干も白の帷子もはいらない。(19 頁)	Энэ зангаасаа болоод тэр хүмүүс хөх хүрэм өмсөж үү, цагаан кимоногоор гоёж уу, эсвэл эгэл хүрэн бүрхтэй явна уу, үгүй юу гэдгийг огтхон ч ажигладаггүй байв. (Д. Цоодол) Тийм ч учраас хамбын нүдэнд хөх хантааз , цагаан малгай зэрэг бол огт өртөхгүй. (Ц. Онон)	Тиймээс Найгүгийн нүдэнд цэнхэр ускан ч, цагаан хөвөн дээл ч ордоггүй байв.
3.	塔の屋根には霜が下りているせいであろう。まだうすい朝日に、 九輪 がまばゆく光っている。(22 頁)	Дээвэр дээр хяруу унажээ. Бүрэн цайгаагүй үүрийн гэгээнд сүмийн хамаг л чимэг зүүлт улам ч гоёор гялалзана. (Д. Цоодол) Суваргын оройд хяруу унасан болоод ч тэрүү бүдэг гэрэлтэх өглөөний наранд хүрднүүд нүд гялбам гялалзаж байна. (Ц. Онон)	Сүмийн дээвэрт хяруу бууснаас болсон байх. Өглөөний нарны шингэн туяанд 九輪 (күрин) гялалзан харагдана.

Эхний жишээ өгүүлбэрт 寸 буюу уртын хэмжүүрийг “сун, сүн” гэсэн хоёр янзаар орчуулжээ. Эртний япон хэлний толиос⁵¹ харвал, 1 寸 нь 3.03 см-тай тэнцэх учир “тав зургаан сүн” нь ойролцоогоор 15 – 18 сантиметрийг илэрхийлэх юм. Иймд 寸-ийг орчуулахдаа сантиметрээр орлуулах эсхүл зүүлт нэмж тайлбарлах нь зүйтэй болов уу.

Хоёр дахь өгүүлбэр дэх японы үндэсний хувцасны нэг болох 水干(сүикан)-г “хөх хүрэм”, “хөх хантааз” буюу ойролцоо утгатай үгээр орлуулж орчуулжээ. Харин хиймэл оюун “цэнхэр ускан” гэж орчуулсан нь тун оновчгүй байна. Угтаа 水干(сүикан) нь хэиан он тооллын үеийн доод зиндааны эрэгтэй хүний өмсдөг хувцас байсан боловч яваандаа дээд зиндааны, өндөр албан тушаалтай хүний өмсдөг хувцас болсон байна.⁵²

Гурав дахь жишээ өгүүлбэрийн 九輪 нь буддын шашны үг бөгөөд суваргын оройд байрлах есөн цагаригийг ийн нэрлэдэг. Монгол орчуулгын хоёр хувилбарт 九輪 (күрин)-ийг “чимэг зүүлт”, “хүрд” гэж орчуулсан байх бол хиймэл оюун “九輪 (күрин)” гэж галиглажээ.

Дээрх гурван жишээ өгүүлбэрийн орчуулгаас харахад, хиймэл оюун япон эхийн үг нэг бүрийг шууд утгаар нь монгол хэлнээ буулгасан байх бөгөөд найруулгын хувьд алдаатай байна.

⁵¹ 中村幸弘 (2007) 『ベネッセ全訳古語辞典』改訂版、多摩：ベネッセコーポレーション、p.711

⁵² Touken World ホームページ「平安時代の服装とは」 < <https://www.touken-world.jp/tips/51207/> > (2024/9/26) (Хэиан он тооллын үеийн хувцас хэрэглэлийн тухай)

Мөн “Хамар” өгүүллэгт буддын шашинтай холбоотой үг хэллэг олон гардаг. Өгүүллэгт хэдэнтээ давтагдах 寺-г монгол хэлнээ “сүм, хийд” хэмээн хоёр янзаар орчуулжээ.

Япон эх: 寺の内には、僧坊が隙なく建て続いて、湯屋では寺の僧が日毎に湯を沸かしている。従ってここへ出入する僧俗の類も甚だ多い。

1. **Сүм** дотроо лам нарын тус тусдаа суух олон бяцхан өрөөтэй, сүмийн халуун ус өдөр болгон ажилладаг байв. Сүмд ирдэг лам, эгэл сүсэгтэн ер бусын олон ажээ. (Д. Цоодол)
2. **Хийдийн** дотор лам нарын сууц завсаргүй шахам зэрэгцэн баригдсан байх агаад халуун усны газарт нь өдөр бүр лам нар ус буцалгаж байдаг болохоор орж гарах лам хар хүний тоо тийм ч цөөн бус. (Ц. Онон)
3. **Сүмийн** дотор талд лам нарын өргөөнүүд нягтхан байрласан бөгөөд халуун усны газарт сүмийн лам нар өдөр бүр ус халааж байна. Тиймээс энд лам болон энгийн иргэд ихээр орж гарч байна. (ChatGPT)

“Сүм, хийд” ямар ялгаатай талаар судалж үзвэл, монголч эрдэмтэн Позднеевийн 1876 – 1879 оны хооронд монгол нутгаар аялж явахдаа бичсэн тэмдэглэлд “Сүм нь оросын “кумирня” буюу мөргөлийн газар гэдэг үгтэй адилхан утгатай. Тиймээс халхууд лам нарын ойр орчимд нь байран суурин суудаггүй, тал хээрээр нүүдэллэж, баяр ёслол, их хуралтай өдрүүдэд цугладаг эргэл мөргөлийн газрыг “сүм” гэж нэрлэнэ. Харин хийд хэмээх нэршлийн тухай Халхад даяанч лам нарын суудаг мөргөлийн газрыг нэрлэхэд ашиглана. Зүйл зүйлийн гавьяа байгуулсан, мэргэн, даяанч лам нар хийдэд шавилан сууна. Буддын шашин Халхад дэлгэрч дэвжих үед эдгээр нэршлийг сайтар ялгаж ашиглаж байсан нь тодорхой боловч өдгөө төдийлөн нарийн ялгаж салгахаа больжээ”⁵³ гэжээ. Мөн Дэмбэрэл (2007) Япон – монгол толиос харвал, “сүм”, “дуган”, “хийд”, “сүм хийд” гэж орчуулсан байгаа нь орчин үед “сүм, хийд”-ийг ялгалгүй ашиглах болсныг гэрчлэх болов уу.

Акүтагава Рюүносүкэ “Хамар” өгүүллэгээ Хэиан он тооллын үеийн (794 – 1180) 今昔物語集 (Эрт эдүгээгийн үлгэрүүд) дэх 池尾禅珍内供鼻語 (Икэ-но-Огийн Зэнчин ламын хамрын тухай үлгэр)-ээс сэдэвлэн бичсэн гэж үздэг. Эрт эдүгээгийн үлгэрүүд нь японы эртний уран зохиолын сор бүтээлийн нэгд зүй ёсоор багтах бөгөөд Хятад, Энэтхэг зэрэг азийн олон орны үлгэрүүдээс бүрдсэн байдаг.

Үүнээс гадна, дараах буддын шашинтай холбоотой үгсийн орчуулгыг харьцуулж үзэв.

Япон эх	Монгол орчуулга	Хиймэл оюуны орчуулга
内典外典	Бурханы шашны ном судар (Д. Цоодол) Судар ном (Ц. Онон)	Дотоод ба гадаад судар (Буддын шашны болон Буддын шашнаас гаднах сургаал, судрууд)
目連	Мандгаляна (Д. Цоодол) Монголжийбуу (Ц. Онон)	Моголян
舍利弗	Шарипутра (Д. Цоодол) Шаарийбуу (Ц. Онон)	Шарилөв
竜樹	Нагаржунай (Д. Цоодол)	Нагаржунай

⁵³ Позднеев, А.М. (2023). Монгол дахь буддын сүм хийд, лам хуврагуудын аж байдал, лам нар, ард иргэдийн харилцааны тухай тэмдэглэл. Хуу.24.

	Нагаржунай (Ц. Онон)	
馬鳴	Асвагхоша (Д. Цоодол) Ашва гүүш (Ц. Онон)	Мянгарт, Ашвагхоша
法華經	Ариун лянхуаны аварга хөлгөн судар (Д. Цоодол) Цагаан лянхуа судар (Ц. Онон)	Лотосын ном

Эдгээр орчуулгуудаас харахад, бурхад хийгээд хүний нэрийг орчуулагч өөр өөрийнхөөр галигласан байна. Дээрх зургаан нэрээс зөвхөн 竜樹-г хоёр орчуулагч болон хиймэл оюун “нагаржунай” хэмээн адилхан орчуулсан бол үлдсэн таван үгийг өөр өөрөөр орчуулжээ. Хиймэл оюун 目連 болон 馬鳴 хоёрыг орчуулагчаас тэс ондоо буюу Моголян, Мянгарт гэж орчуулсан нь хиймэл оюун (ChatGPT) мэргэжлийн үг хэллэг, тэр дундаа шашны холбогдолтой үг хэллэгийг буруу орчуулж буйг харуулж байна.

Дүгнэлт

Ч. Лодойдамбын “Солонго” өгүүллэгийн япон орчуулга болон Акүтагава Рюүносүкэгийн “Хамар” өгүүллэгийн монгол орчуулгын хоёр хувилбарыг хиймэл оюун (ChatGPT)-ны орчуулгатай харьцуулж үндэсний онцлог, соёлын ялгаатай үг хэллэгийг хэрхэн орчуулсныг ажигласны үр дүнг дараах байдлаар дүгнэв.

Монгол зохиолын япон орчуулгын тухайд:

1. Орчуулагч “Солонго” өгүүллэгийг япон хэлнээ орчуулахдаа үндэсний онцлог бүхий үг хэллэг бүрд тайлбар, зүүлт нэмсэн байх бөгөөд үг нэг бүрийг товч, ойлгомжтой тайлбарлажээ.
2. Хиймэл оюун (Chatpgt) “Солонго” өгүүллэгийн жишээ өгүүлбэрийг япон хэл рүү орчуулахдаа үндэсний онцлог бүхий үг хэллэгийг япон хэлний утга ойролцоо гэж үзсэн үгээр орлуулж (ханзаар) бичсэн байх боловч адилхан бичлэгтэй өөр утга илэрхийлдэг үгсийг зөв утгаар нь орчуулж чадахгүй байгааг дөрөв болон тав дахь жишээ өгүүлбэрээс харж болно.

Япон зохиолын монгол орчуулгын тухайд:

1. Хоёр орчуулагч болон хиймэл оюуны орчуулгад 寸 (сүн) уртын хэмжүүрийг орчуулалгүй шууд хэрэглэсэн нь уншигчдад ойлгомжгүй санагдах болов уу. Иймд сантиметрт шилжүүлэх эсхүл зүүлт хэсэгт нэмэлт тайлбар оруулах нь зүйтэй гэж үзэж байна.
2. Хамар зохиолын хоёр орчуулгаас харахад япон хэлний үндэсний онцлог бүхий үг хэллэгийг монгол хэлнээ буулгахдаа галиглах, тайлбарлах аргаас илүүтэй ойролцоо утгатай монгол үгээр орлуулж орчуулсан тохиолдол их байсан бол хиймэл оюун галиглан буулгах нь олон байна.
3. Хиймэл оюун япон зохиолын жишээ өгүүлбэрийг монгол хэл рүү орчуулахдаа үг нэг бүрээр, үгчилж орчуулж байсан бөгөөд утга, найруулгын хувьд алдаатай орчуулах нь их байна.

Үндэсний онцлог, соёлын ялгаатай үг хэллэгийг хиймэл оюун (ChatGPT) утга санаа, найруулгын хувьд ойлгомжгүй, ташаа орчуулах тохиолдол элбэг байгаа тул давхар орчуулагч хянан, тайлбар хийх нь зүйтэй хэмээн үзэж байна.

Номзүй

Монгол эх сурвалж

1. Акүтагава, Р. *Хамар*. (Орчуулсан Д. Цоодол) <http://uuriin-tuya.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html> (2024/9/27)
2. Акүтагава, Р. (2011). *Хамар*. УБ. (Орчуулсан Ц. Онон)
3. Гүрбазар, Р. (1996). *Орчуулгын онол дадлагын үндэс*. УБ.
4. Дашдаваа, Д. (1972). Үндэсний онцлог бүхий үг, хэлц үгийг орчуулах нь. *Орчуулах эрдэм – I*. УБ.
5. Дэмбэрэл, С. (2007). *和毛辞典 = Япон Монгол толь бичиг*. УБ.
6. Лодойдамба, Ч. (1977). *Түүвэр зохиол*. Улсын Хэвлэлийн Газар.
7. Позднеев, А.М. (2023). *Монгол дахь буддын сүм хийд, лам хуврагуудын аж байдал, лам нар, ард иргэдийн харилцааны тухай тэмдэглэл*. Эрдэм гэгээрэл паблишинг. Хуу.24.

Япон эх сурвалж

1. 芥川龍之介『鼻』 <https://www.aozora.gr.jp/cards/000879/files/42_15228.html> (2024/9/27)
2. 東京新聞ホームページ (2024)「芥川賞作家・九段理江さん「受賞作の5%は生成AIの文章」発言の誤解と真意、AIある時代の創作とは」 <<https://www.tokyo-np.co.jp/article/310036>> (2024/9/26)
3. 中見立夫 (2009)「『元朝秘史』渡来のころ—日本における『東洋史学』の開始とヨーロッパ東洋学、清朝「边疆史地学」との交差」『東アジア文化交渉研究』別冊4、p.3-26
4. 中村幸弘 (2007)『ベネッセ全訳古語辞典』改訂版、多摩：ベネッセコーポレーション、p.711
5. ロドイダンバ、Ch (2017)『恋と嫌悪：ロドイダンバ短編集』阿比留美帆訳、ウランバートル：ロドイダンバ基金：S. ナサンザヤ <https://kansai-u.repo.nii.ac.jp/record/2407/files/01_nakami.pdf> (2024/9/26)
6. 李在鎬 (2024)「ChatGPTのインパクトと今後の外国語教育の方向性について」『大学英語教育学会中国・四国支部研究紀要』、p.31-44
7. Ravdan, E., Dolgor, S. (2013)『モンゴル遊牧文化用語辞典』モンゴル国立大学国際言語文化学部日本学科
8. Touken World ホームページ「平安時代の服装とは」 <<https://www.touken-world.jp/tips/51207/>> (2024/9/26)

要約

生成 AI は現代社会において不可欠な存在となりつつある。AI はさらに発展し、人の心や感情と深く結びついた文学の世界にも入り込んだ。その一例は文学作品の翻訳である。本研究では、Ch.ロドイダンバ作の小説『ソロンゴ』の日本語訳及び芥川龍之介作の小説『鼻』のモンゴル語訳を生成 AI (ChatGPT) による翻訳と比較し、異なる文化に関わる言葉を生成 AI が翻訳できるかを検討する。

ХЯТАД-МОНГОЛЫН ТӨМӨР ЗАМЫН ТЭЭВРИЙН ТӨРӨЛЖСӨН НЭР ТОМЬЁОНЫ ОРЧУУЛГЫН АСУУДАЛ

Zeyu.Wang⁵⁴

Агуулгын товч: Ази тивийн төвд байрладаг далайд гарцгүй Монгол Улсын хувьд хамгийн тохиромжтой, хэмнэлттэй, суурь тээврийн хэлбэр нь төмөр замын тээвэр юм. Өөрөөр хэлбэл Монгол Улсын хувьд төмөр замын тээвэр нь үндэсний эдийн засгийг хөгжүүлэх гол холбоос бөгөөд өртөг багатай, тээвэрлэх хүчин чадал харьцангуй өндөр, тээвэрлэлтийн үр ашиг харьцангуй өндөр, аюулгүй байдал, цэгийн уялдаа холбоо, эрчим хүч хэмнэлт, хорт утаа ялгаруулалтыг бууруулах зэрэг давуу талтайгаас гадна тав тухтай, хямд, цаг агаарын бүх нөхцөлд тээвэрлэх онцлогтой.

Бид энэхүү өгүүллээрээ Монголын төмөр замын сурах бичгүүдийг хятад хэлнээ орчуулах явцад гарч буй нэр томьёоны орчуулгад дүн шинжилгээ хийж, хятад хэл дээрх нэр томьёог оновчтой бус орчуулан хэрэглэж байгааг зарим жишээгээр тодруулан тайлбарлаж, нэр томьёог орчуулахад тавигддаг зарчимд тулгуурлан оновчтой, зөв орчуулгыг дэвшүүлэх судалгаа хийснээ танилцуулсан болно.

Түлхүүр үг: төмөр зам, төмөр замын технологийн нэр томьёо, хятад хэлний орчуулга, стандарт орчуулга.

УДИРТГАЛ

Хятад Монголын төмөр замын хамтын ажиллагааны хөгжлийн түүх, өнөөгийн байдал

Хятад, Монголын төмөр замын хамтын ажиллагаа урт удаан жилийн түүхтэй бөгөөд хоёр орны эдийн засгийн хөгжил, худалдааны солилцоонд чухал ач холбогдолтой юм. Бүр 1952 оны есдүгээр сарын 15-нд Хятад, ЗХУ, Монгол гурван улсын Засгийн газар Жинин-Улаанбаатар төмөр зам барих, гурван улсын хооронд төмөр замын хосолсон тээвэр байгуулах тухай хэлэлцээрт гарын үсэг зурснаар Хятад, Монголын төмөр замын хамтын ажиллагаанд шинэ хуудас нээгдсэн юм. Жининээс Эрэнээр дамжин улсын хил хүртэлх Жи-Эр төмөр замыг (1524 мм өргөн царигтай) 1953 оны 5-р сард эхлүүлж,

⁵⁴ МУИС, ШУС, ХУС-ын магистрант. БНХАУ-ын Бугатын Төмөр Замын Мэргэжил Технологийн коллежийн багш.

1955 оны 12-р сарын 1-нд албан ёсоор ашиглалтад оруулсан; Улаанбаатараас Замын-Үүдээр дамжин улсын хил хүртэлх төмөр замыг (1524 мм өргөн царигтай) мөн 1955 оны сүүлээр Монгол, ЗХУ хамтран барьжээ. 1956 оны 1-р сарын 3-нд хоёр улсын хил дээр Хятад, Монголын төмөр замыг холбох ёслол болж, 1-р сарын 4-нд Хятад, ЗХУ, Монгол гурван улсын засгийн газар хамтарсан мэдэгдэл гаргаж, Улаанбаатар-Жинин төмөр замын ажил дуусаж, Хятадын төмөр замын төмөр зам ашиглалтад орсныг албан ёсоор зарлав. (Gao, 2009).

Дараачийн бүтээн байгуулалтад Хятад Монголын төмөр замыг тасралтгүй сайжруулж, шинэчлэн сайжруулсаар ирсэн юм. 1965 оны 9-р сарын 21-ний дараа Жи-эр шугамын царигийг 1524 мм-ээс стандарт царигийг 1435 мм болгон өөрчилснөөр төмөр замын тээврийн үр ашиг, тав тухыг улам дээшлүүлжээ (Köll, 2019). 21-р зуунд эдийн засгийн даяаршил гүнзгийрч, бүс нутгийн хамтын ажиллагаа бэхжсэнээр Хятад, Монголын төмөр замын хамтын ажиллагаа хөгжлийн шинэ боломжийг нээж өгчээ. Ялангуяа "Бүс ба зам" санаачилгын дагуу Хятад, Монголын төмөр замын салбарын хамтын ажиллагаа тасралтгүй гүнзгийрч, хамтын ажиллагааны төслийн тоо нэмэгдсээр байна (Kumar, 2022).

Хятад-Монголын төмөр зам нь хоёр орны худалдаанд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Монгол бол нүүрс, зэс, төмрийн хүдэр болон бусад ашигт малтмалын асар их нөөцтэй, байгалийн баялаг ихтэй орон бөгөөд Хятад улс дэлхийн эрчим хүч, түүхий эдийн хамгийн том хэрэглэгчдийн нэг бөгөөд эдгээр баялгийн эрэлт ихтэй байдаг. Хятад-Монголын төмөр зам нь Монголын баялгийн экспортод таатай суваг болж, Монголын баялгийн давуу талыг эдийн засгийн давуу тал болгон хувиргахад түлхэц өгч байна. Үүний зэрэгцээ Хятадын аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүн, машин, тоног төхөөрөмж, электрон бүтээгдэхүүн зэрэг нь Хятад-Монголын төмөр замаар Монгол руу тасралтгүй тээвэрлэгдэж, Монголын эдийн засгийн бүтээн байгуулалт, ард түмний амьдралын хэрэгцээг хангаж байна. Статистикийн мэдээгээр, Хятад, Монголын хоёр талын худалдааны хэмжээ сүүлийн жилүүдэд үргэлжлэн өсөж, 2022 онд 6 тэрбум ам.долларт хүрч, худалдааны ихэнх барааг төмөр замаар тээвэрлэсэн байна (Jamts, 2024).

Хятад-Монголын төмөр зам ч боловсон хүчний солилцоонд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Хоёр улсын хооронд соёл, боловсрол, аялал жуулчлал болон бусад салбарын солилцоо нэмэгдэж байгаатай холбогдуулан улам олон хүн төмөр замаар зорчихыг сонгож байна. 2024 оны 3-р сарын 15-ны өдөр Хятад, Монгол хоёр орны олон улсын зорчигч тээврийн галт тэргийг дахин ажиллуулж, хоёр орны боловсон хүчний холбоо, соёлын солилцоог улам бэхжүүлэв. Олон улсын зорчигч тээврийн галт тэрэг үйлчилж байгаа нь хоёр орны ард иргэдийн ая тухыг хангаад зогсохгүй хоёр орны аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх, хоёр орны ард түмний харилцан ойлголцол, найрамдлыг нэмэгдүүлэх ач холбогдолтой юм.

1. Хятад-Монголын төмөр замын тээвэрт мэргэжлийн нэр томьёо орчуулах хэрэгцээ, ач холбогдол

Нэр томьёог стандартчилахдаа ямар шаардлагыг баримтлах вэ? Нэр томьёо ер нь ямар байвал зохих вэ? гэдэг асуултад хариулт өгөх шаардлага байнга гардаг. Учир нь нэр томьёог зөв оноож, боловсруулж, жигдлүүлснээр бусад зүйл нь аяндаа цэгцэрдэг.

1740-1742 онд зохиогдсон “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” номд суурилсан нэр томьёо орчуулах, оноох, тогтоох, боловсруулах, жигдлэх ажил нь тасралтгүй үргэлжилсээр орчин цагтай золгосон (Батбямба, 2023) бөгөөд Монгол Улсын хувьд Судар бичгийн хүрээлэнгийн дэргэд 1924 онд “Улсын нэр томьёоны комисс” байгуулахаар шийдвэрлэсний дараа жил буюу 1925 онд нэр

томьёоны байнгын комиссыг ажиллуулж эхэлсэн цаг үеийг нэр томьёог судлах, шинжлэх ухааны ул суурьтай судалгаа хийх, судалгааны үр дүнд нэр томьёог зөв оновчтой оноох, тогтоох, боловсруулах, жигдлэх хийгээд сурталчлан таниулах, хэрэглэх ажлын эхлэлийн шанг тавьсан гэж үздэг.

Энэ цаг үеэс хойш өдгөө хүртэл монгол утга зохиолын хэлний нэр томьёо бүтэх арга, илтгэх утга, гүйцэтгэх үүрэг хийгээд давтамж хэрэглээний асуудлыг судлаачид судалж, “Монгол хэлний нэр томьёо бүтэх нийлэг болон задлаг хэв шинж” (Гэрэлмаа. Г, 2020), “Нэр томьёоны орчуулга судлал” (Мөнхцэцэг. Н, 2020), “Нэр томьёоны стандартад хийсэн хэл шинжлэлийн судалгаа” (2024) хамтын бүтээл зэрэг судалгааны өгүүлэл, ном, сурах бичиг, цуврал, толь бичиг, гарын авлага хэвлүүлснээс гадна хурал, семинар, хэлэлцүүлгийг зохион байгуулж, энэ чиглэлийг судалгааг эргэлтэд оруулах, төр засгийн анхааралд тогтмол байлгах талаар арга хэмжээг авсаар ирсэн (Т.Батбямба, 2024) юм.

Дээрхээс гадна төмөр замын техникийн нэр томьёоны талаар хэд хэдэн судалгаа, стандарт бий. Үүнд:

1. MNS 6387-1:2013 – "Төмөр зам. Зам, замын аж ахуйн нэр томьёо, тодорхойлолт" стандарт нь төмөр замын зам болон замын аж ахуйн холбогдох нэр томьёо, тодорхойлолтыг агуулдаг.
2. MNS 6387-2:2013 – "Төмөр замын автоматик ба телемеханикийн нэр томьёо, тодорхойлолт" стандарт нь төмөр замын автоматик болон телемеханикийн салбарт хэрэглэгддэг нэр томьёо, тодорхойлолтыг багтаасан байна.
3. MNS 6387-3:2013 – "Төмөр зам. Хөдлөх бүрэлдэхүүний нэр томьёо, тодорхойлолт" стандарт нь хөдлөх бүрэлдэхүүнтэй холбоотой нэр томьёо, тодорхойлолтыг тусгажээ.
4. MNS 6387-4:2016 – "Төмөр замын тээврийн удирдлага, зохион байгуулалтын нэр томьёо, тодорхойлолт" стандарт нь төмөр замын тээврийн удирдлага, зохион байгуулалтын чиглэлийн нэр томьёог тодорхойлжээ.

Мөн "Төмөр замын нэр томьёоны Монгол-Орос толь бичиг" (2014) хэвлэгдсэн бөгөөд энэ нь төмөр замын салбарын мэргэжилтнүүдэд зориулсан нэр томьёоны тайлбар толь юм. Эдгээр стандарт, толь бичиг нь төмөр замын техникийн нэр томьёог нэг мөр ойлгож, хэрэглэхэд чухал үүрэгтэй.

Хятад, Монголын төмөр замын хамтын ажиллагаа гүнзгийрэхийн хэрээр нэр томьёог орчуулах шаардлага өдрөөс өдөрт урсан гарсаар байгаа энэ цагт үед уг хоёр хэлний ялгаа нь хоёр талын харилцаа, хамтын ажиллагаанд томоохон саад болж байна. Учир нь Хятад хэл нь Сино-Төвөд хэлний бүлэгт, Монгол хэл нь Алтай хэлний бүлэгт багтдаг бөгөөд энэ хоёрын хэл найруулга, үгийн сан, хэллэг зэргийн ялгаатай байдал нь ялангуяа төмөр замын тээврийн салбарын солилцоонд ихээхэн ажиглагдаж, хоёр талын харилцаанд олон хүндрэл учруулж байна.

Өөрөөр хэлбэл нэр томьёог буруу орчуулснаас олон төрлийн асуудал үүсэж болзошгүй. Үүнд:

1. Ойлголтын зөрүү – Гол утга алдагдаж, буруу ойлголт үүсэх магадлалтай. Жишээ нь, техникийн баримт бичигт алдаа гарвал бүтээгдэхүүнийг зөв хэрэглэхэд хүндрэл учирч болно.
2. Хууль эрх зүйн асуудал – Гэрээ, хууль тогтоомж, албан ёсны баримт бичигт буруу орчуулга орвол маргаан үүсэж, хууль эрх зүйн хариуцлага хүлээх нөхцөл бүрдэх эрсдэлтэй.
3. Мэргэжлийн нэр хүнд унах – Шинжлэх ухаан, анагаах ухаан, инженерийн салбарт буруу орчуулга хийвэл тухайн мэргэжлийн хүмүүсийн нэр хүндэд сөргөөр нөлөөлж болзошгүй.
4. Санхүүгийн алдагдал – Худалдаа, бизнесийн гэрээнд буруу нэр томьёо ашиглавал буруу шийдвэр гаргаж, алдагдал хүлээх эрсдэлтэй.

5. Аюулгүй байдалд нөлөөлөх – Эм, хими, инженерчлэлийн салбарт буруу орчуулсан нэр томьёо нь аюултай үр дагавар дагуулах боломжтой. Жишээ нь, эмийн зааврыг буруу ойлговол эрүүл мэндэд хор уршигтай.

Тиймээс нийтээр хэрэглэж буй төмөр замын салбарт хэрэглэж байгаа нэр томьёоны стандартыг дахин хянах, улам боловсронгуй болгох шаардлага тулгарсаар байгаа тул шинжлэх ухааны ул суурьтай, тооцоотой судалгааг тухайн салбарын мэргэжилтнүүдтэй зөвлөлдөж хийх хэрэгтэй гэдэг нь ажиглагдаж байна.

Иймд бид энэхүү өгүүллээрээ Монголын төмөр замын сурах бичгүүдийг хятад хэлнээ орчуулах явцад гарч буй нэр томьёоны орчуулгад дүн шинжилгээ хийж, хятад хэл дээрх нэр томьёог оновчтой бус орчуулан хэрэглэж байгааг зарим жишээгээр тодруулан тайлбарлаж, нэр томьёог орчуулахад тавигддаг зарчимд тулгуурлан оновчтой, зөв орчуулгыг дэвшүүлэх судалгаа хийснээ танилцуулсан болно.

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

Төмөр замын барилгын төслийн техникийн солилцоонд мэргэжлийн нэр томьёог буруу орчуулсан нь инженерийн зураг төсөл, барилгын шаардлага гэх мэт хоёр талын ойлголтод хазайхад хүргэж болзошгүй. Төмөр замын гүүр барих техникийн баримт бичигт "гүүрэн тулгуур" (桥墩) гэсэн нэр томьёо орсон байдаг. Үүнийг үнэн зөв орчуулаагүй, бусад хамааралгүй үгээр андуурч орчуулбал Монголын инженер техникийн ажилтнууд гүүрний бүтэц, барилгын шаардлагыг буруугаар ойлгож, гүүрний зураг төсөл, барилгын чанарт нөлөөлж болзошгүй. Төмөр замын ашиглалтын менежментийн хувьд хэлний бэрхшээл нь галт тэрэгний диспетчерийн зохицуулалт, тээвэрлэлтийн зохион байгуулалт болон бусад ажилд хүндрэл учруулж болзошгүй юм. Галт тэрэгний диспетчерийн үйл ажиллагааны явцад галт тэрэгний ажиллах хугацаа, галт тэрэгний дугаар, зогсоол зэрэг мэдээллийг үнэн зөв дамжуулах шаардлагатай. Хэрэв мэргэжлийн нэр томьёог үнэн зөв орчуулаагүй эсвэл хоёр тал харилцан ойлголцоогүй бол диспетчерийн зааварчилгааг дамжуулахад алдаа гарч, галт тэрэгний хэвийн ажиллагаанд сөргөөр нөлөөлж, аюулгүй байдлын осол хүртэл гарч болзошгүй.

Төмөр замын төслүүдийг саадгүй явуулахад төмөр замын тээврийн нэр томьёог зөв орчуулах нь чухал. Төмөр зам барих үе шатанд инженерийн зураг төсөл, техникийн нөхцөл, барилгын төлөвлөгөө болон бусад баримт бичигт мэргэжлийн олон тооны нэр томьёо агуулагдаж байгаа нь инженер техникийн ажилтнуудын барилга угсралтын ажлыг гүйцэтгэх, чанарын хяналт тавих чухал үндэс суурь болдог. Эдгээр нэр томьёог үнэн зөв орчуулснаар Хятад, Монголын инженер техникийн ажилтнууд төслийн зураг төслийн зорилго, барилга угсралтын ажилд тавигдах шаардлагууд гэх мэтийн талаар тогтмол ойлголттой болж, нэр томьёоны буруу ойлголтоос үүдэн барилгын ажилд алдаа гаргах, төслийн саатал гарахаас зайлсхийх боломжтой. Төмөр зам тавих төсөлд "тогтворжуулагч" (道砟) нь галт тэрэгний ачааллыг сарниулах, замын байрлалыг засах, ус зайлуулах үүрэг гүйцэтгэдэг буталсан чулуун материал юм. “道砟” гэдэг үгийг буруу орчуулбал барилгын ажилчид зам тавихдаа буруу материал ашиглаж, уг замын тогтвортой байдал, ашиглалтын хугацаанд нөлөөлж, улмаар төмөр замын төслийн чанар, хөгжилд сөргөөр нөлөөлж болзошгүй. Тээврийн зохион байгуулалтын хувьд “галт тэрэг бүрэлдэх” (列车编组), “хөдөлгөөний урсгалын зохион байгуулалт” (车流组织) гэх мэт нэр томьёог үнэн зөв орчуулснаар хоёр тал ачаа

тээвэрлэлтийн төлөвлөгөөг сайтар уялдуулж, төмөр замын тээврийн үр ашиг, үр ашгийг дээшлүүлэх боломжтой болно. Аюулгүй ажиллагааны менежментийн хувьд "аюулгүй байдлын эрсдэл" (安全风 险), "аюулгүй байдлын удирдлагын тогтолцоо" (安全管理体系) зэрэг нэр томьёог үнэн зөв орчуулснаар хоёр тал төмөр замын тээврийн аюулгүй байдлын эрсдэлийг хамтран тодорхойлж, үнэлж, төмөр замын тээврийн аюулгүй байдлыг хангахад чиглэсэн аюулгүй ажиллагааны менежментийн үр дүнтэй арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэхэд тусална.

Мөн төмөр замын тээврийн нэр томьёог зөв орчуулснаар төмөр замын тээврийн үр ашгийг дээшлүүлэх боломжтой. Төмөр замын тээврийн үйл явц нь ачаа ачиж буулгах, галт тэрэгний цуваа, ашиглалтын хуваарь гэх мэт олон холбоосыг хамардаг бөгөөд холбоос бүр нь үнэн зөв мэдээлэл дамжуулах, харилцаа холбоог шаарддаг. Мэргэжлийн нэр томьёог зөв орчуулснаар мэдээллийг үнэн зөв дамжуулах, хэлний үл ойлголцлоос үүдэлтэй ажлын цаг хугацаа, алдаа дутагдлыг бууруулж, улмаар төмөр замын тээврийн ерөнхий үр ашгийг дээшлүүлнэ. Ачаа ачих, буулгах үйл явцад "ачаа ачих төхөөрөмж" (货物装卸设备), "ачих буулгах горим" (装卸作业流程) зэрэг нэр томьёог үнэн зөв орчуулснаар ачих, буулгах ажилчид ажлын шаардлагыг үнэн зөвөөр ойлгож, ачаа тээвэрлэлтийн үр ашгийг дээшлүүлнэ. Галт тэрэг тээвэрлэх явцад "вагон бүлэглэх" (车辆编组) болон "галт тэрэгний бүрдүүлэлтийн төлөвлөгөө" (列车编组计划) зэрэг нэр томьёог үнэн зөв орчуулснаар угсралтын ажилтнууд галт тэрэгний цувааг хурдан, үнэн зөв гүйцэтгэх, галт тэрэгний зогсох хугацааг багасгаж, төмөр замын тээврийн үр ашгийг дээшлүүлэх боломжтой болно.

2. Орчуулгын ололт амжилт ба одоо байгаа асуудлууд

Хятад, Монголын төмөр замын хамтын ажиллагаа тасралтгүй урагшлахын хэрээр төмөр замын тээврийн нэр томьёоны орчуулга ч тодорхой үр дүнд хүрсэн байна. Тэдгээрийн дотроос “Хятад-Монгол-Монгол-Хятадын төмөр замын мэргэжлийн үгийн сангийн толь” бол ихээхэн ач холбогдолтой ололт юм. Уг толь бичгийг Бээжингийн Жиаотун их сургуулийн гадаад оюутан Анар эмхэтгэсэн бөгөөд тэрээр 2007 онд Хятадад суралцахаар ирсэн бөгөөд Хятад, Монголын төмөр замын ажилтнуудын харилцаанд хэлний бэрхшээл байдгийг олж мэдсэн тул чөлөөт цагаа зарцуулж, энэ толь бичгийг бүтээхэд ихээхэн хүчин чармайлт гаргасан. Уг толь бичигт төмөр замын суурь бүтэц, хөдлөх бүрэлдэхүүн, тээврийн зохион байгуулалт, холбоо дохиолол, ашиглалтын менежмент зэрэг олон асуудлыг хамарсан 3000 гаруй төмөр замын мэргэжлийн үг хэллэг, нэр томьёоны тайлбарыг Хятад-Монгол, Монгол-Хятад орчуулга, тайлбартайгаар багтаасан болно. Энэхүү толь бичиг хэвлэгдсэн нь Хятад, Монголын төмөр замын ажилтнууд болон оюутнуудын харилцаа холбоог ихээхэн хөнгөвчлөхийн зэрэгцээ Хятад Монголын төмөр замын тээврийн мэргэжлийн нэр томьёог орчуулах чухал лавлагаа болсон юм.

Гэсэн хэдий ч ийм амжилтад хүрсэн ч Хятад-Монголын төмөр замын тээврийн нэр томьёоны орчуулгад зарим асуудал байсаар байна. Ялангуяа Хятад, Монголын төмөр замын салбарт нэр томьёо хэрэглэх нэгдсэн стандарт, техникийн нөхцөл байхгүйгээс орчуулгын хувьд ижил нэр томьёо зөрүүтэй байдаг. Төмөр замтай холбоотой нэр томьёоны тухайд "төмөр замын бэхэлгээ" (轨道扣 件) гэсэн нэр томьёог зарим орчуулгад "төмөр замын бэхэлгээ" гэж орчуулагдсан байдаг. Төмөр

замын дохионы системийн нэр томьёоны орчуулгад мөн "хэсгийн дохио" (闭塞信号), "блок хэсгийн дохио" зэрэг "блок дохио" гэсэн олон орчуулга байдаг нь Хятад, Монгол хоёр улсын төмөр замын дохионы системийн зураг төсөл, бүтээн байгуулалт, засвар үйлчилгээний талаар харилцахад хүндрэл учруулж, харилцаа холбооны зардлыг нэмэгдүүлж, үл ойлголцох эрсдэлийг бий болгож байна.

Орчуулгын хувьд соёлын суурь ойлголт хангалтгүй байгаа нь бас чухал асуудал юм. Хятад, Монгол хоёр улс түүх, соёл, нийгмийн өөр өөр гарал үүсэлтэй бөгөөд эдгээр ялгаа нь төмөр замын тээврийн нэр томьёонд ч тусгагдсан байдаг. Хэрэв орчуулагч эдгээр соёлын суурь ойлголтын талаар гүнзгий ойлголтгүй бол алдаатай орчуулга гарч болзошгүй. Монголын төмөр замын соёлд зарим нэр томьёо нь нүүдэлчдийн соёл, газар зүйн орчин нөлөөлсөн байж болзошгүй өвөрмөц утга, хэрэглээтэй байж болно. Хятадын төмөр замын нэр томьёо нь өөрийн аж үйлдвэрийн хөгжил, төмөр замын бүтээн байгуулалтын туршлагыг илүү тусгасан байдаг.

"Усан цамхаг" (水塔) гэсэн нэр томьёог орчуулахад шууд утгыг монгол хэлний харгалзах үгийн санд шууд орчуулж болох боловч Хятадын төмөр замын системд усан цамхаг нь зүтгүүрт ус нэмэх чухал байгууламж бөгөөд төмөр замын тээвэрт гүйцэтгэх үүрэг, ач холбогдол нь Монголын төмөр замын системийн ижил төстэй байгууламжаас өөр байж болно. Орчуулагч уг соёлын суурь ялгааг ойлгоогүй, шууд утгаар нь орчуулбал төмөр замын тээвэрт уг нэр томьёоны тодорхой утгыг үнэн зөвөөр илэрхийлж чадахгүй байгаа нь Монголын талд төмөр замын систем дэх усан цамхгийн үүрэг, үүргийн талаар үл ойлголцолд хүргэж болзошгүй юм. "Бээжин-Жанжякөүгийн төмөр зам" (京张铁路) (Бээжин-Жанжякөү төмөр зам нь Хятадын анхны бие даасан төмөр зам бөгөөд түүхэн чухал ач холбогдолтой) (zhangjiakou) (ХБҮЗ, 2016.9.8) гэх мэт түүх, соёлын утга агуулга бүхий төмөр замын нэр томьёоны тухай ярихад орчуулагч түүний цаад түүх, соёлын суурь ойлголтыг ойлгоогүй, эсвэл зөвхөн монгол хэлээр орчуулах энгийн орчуулга, орчуулга хийх чадвартай байж болно. Энэ нь хоёр улсын төмөр замын соёлыг солилцох, өвлүүлэхэд тохиромжгүй.

3. Төмөр замын тээврийн нэр томьёоны орчуулгын салбарын хөгжилд үзүүлэх олон талт нөлөө

① Техникийн харилцааны саад бэрхшээлийг арилгах

Хятад Монголын төмөр замын техникийн солилцооны төсөлд төмөр замын тээврийн мэргэжлийн нэр томьёог үнэн зөв орчуулах нь бат бөх гүүр мэт бөгөөд хоёр талын техникийн ажилтнуудын харилцаа холбооны саадыг амжилттай эвдэж, техникийн хамтын ажиллагаа жигд хөгжих бат бөх үндэс суурийг тавьсан юм. Хятад-Монголын төмөр замын нэг хэсгийн цахилгаанжуулалтын төслийг жишээ болгон авч үзвэл, уг төсөлд эрчим хүчний цогц систем, эрчим хүчний хангамжийн дэвшилтэт технологи багтсан тул хоёр талын техникийн ажилтнууд техникийн олон нарийн ширийн зүйлийг гүнзгий солилцох шаардлагатай байна. Энэ үйл явцад "цахилгаан зүтгүүрийн систем" (电力牵引系统) гэсэн нэр томьёог зөв орчуулах нь маш чухал юм. Цахилгаан зүтгүүрийн систем нь цахилгаанжуулсан төмөр замын гол бүрэлдэхүүн хэсэг бөгөөд цахилгаан эрчим хүчийг механик энерги болгон хувиргах замаар галт тэрэгний хүчийг хангадаг. Төслийн солилцооны үеэр Хятадын техникчид цахилгаан зүтгүүрийн системийн ажиллах зарчим, техникийн үзүүлэлт, засвар үйлчилгээний цэгүүдийг Монголын талд дэлгэрэнгүй тайлбарлах

шаардлагатай байна. Хэрэв "цахилгаан зүтгүүрийн систем"-ийн орчуулга буруу байвал энэ нь Монголын техникчдийн системийн талаарх ойлголтод гажуудал үүсгэж, улмаар техникийн шийдлийг боловсруулах, тоног төхөөрөмжийн сонголт, барилгын ажлын явцад хоёр талын харилцаа холбоо, хамтын ажиллагаанд сөргөөр нөлөөлж болзошгүй юм.

Төслийн бодит солилцооны үеэр Хятадын техникийн ажилтнууд Монголын талд “таталт трансформатор” (牵引变压器), “шулуутгагч” (整流器), “таталтын мотор” (牵引电机) гэх мэт цахилгаан зүтгүүрийн системийн гол бүрэлдэхүүн хэсэг бүрийн үүрэг, үүргийг нэр томьёоны үнэн зөв орчуулах замаар Монголын талд дэлгэрэнгүй тайлбарлав. Зүтгүүрийн трансформаторыг цахилгаан зүтгүүрт тохирох хүчдэл болгон хувиргахад ашигладаг Шулуутгагч нь зүтгүүрийн хөдөлгүүрийг тогтвортой эрчим хүчээр хангахын тулд хувьсах гүйдлийг хувиргадаг. Эдгээр нэр томьёог үнэн зөв орчуулж, нарийвчилсан тайлбар хийснээр Монголын техникчид цахилгаан зүтгүүрийн системийн ажиллах зарчим, техникийн шаардлагуудыг тодорхой ойлгож, харилцан ойлголцол, нэр томьёоны буруу ойлголтоос үүдэн ажил удаашрахаас үр дүнтэйгээр техникийн солилцоонд зөвшилцөлд хүрч чадсан. Хоёр талын техникийн ажилтнууд зүтгүүрийн трансформаторын сонголтын талаар ярилцахдаа "таталтын трансформатор" гэсэн нэр томьёоны талаар үнэн зөв ойлголттой болсны үндсэн дээр трансформаторын хүчин чадал, хүчдэлийн түвшин, богино залгааны эсэргүүцэл гэх мэт техникийн үзүүлэлтүүдийн талаар гүнзгийрүүлэн ярилцаж, төсөлд хамгийн тохиромжтой трансформаторын загварыг хамтран тодорхойлж, цахилгаанжуулалтын өөрчлөлтийн төслийн ажлыг саадгүй явуулах боломжийг хангасан.

Жишээлбэл, төмөр замын дохиоллын системийн техникийн харилцаанд "хоорондоо түгжих систем" (联锁系统) гэсэн нэр томьёог үнэн зөв орчуулах нь гол үүрэг гүйцэтгэдэг. Түгжээний систем нь төмөр замын дохиоллын системийн чухал хэсэг бөгөөд унтраалга, дохионы машин, маршрут хоорондын харилцан хязгаарлалтыг хянах замаар галт тэрэгний аюулгүй байдлыг хангадаг. Хятад Монголын төмөр замын дохионы системийг шинэчлэх, шинэчлэх төсөлд Хятадын техникчид цоожны шинэ системийн үйл ажиллагаа, онцлогийг Монголын талд танилцуулах хэрэгтэй байна. Хэрэв “хоорондоо түгжих систем” гэж буруу орчуулбал Монголын тал цоожны системийн ажиллах механизм, аюулгүй байдлын арга хэмжээг ойлгохгүй, улмаар төслийн хэрэгжилтэд эргэлзээ төрүүлж болзошгүй юм. Нэр томьёог үнэн зөв орчуулснаар Хятадын техникчид түгжээний системийн ажиллах зарчмуудыг, тухайлбал, логик хэлхээгээр дамжуулан унтраалга, дохио, маршрут хоорондын уялдаа холбоог хэрхэн хэрэгжүүлэх, түүнчлэн өөр өөр нөхцөл байдалд түгжигдэх системийн удирдлагын стратегийг нарийвчлан тайлбарлав. Эдгээр нэр томьёо, техникийн зарчмуудыг ойлгосны дараа Монголын техникчид төслийн хэлэлцүүлэг, шийдвэр гаргахад идэвхтэй оролцож, төмөр замын дохионы системийн аюулгүй байдал, найдвартай байдлыг сайжруулах үүднээс дохионы системийг шинэчлэх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй төлөвлөгөөг хамтран боловсруулжээ.

② Төмөр замын тээврийн аюулгүй байдал, үр ашигтай байдлыг хангана.

Төмөр замын тээврийн салбарт аюулгүй байдлыг нэн тэргүүнд тавьж, төмөр замын тээврийн нэр томьёог зөв орчуулах нь төмөр замын тээврийн аюулгүй байдлыг хангахад, ялангуяа галт тэрэгний цагийн хуваарь, дохионы заавар зэрэг гол холбоосуудад нэн чухал юм. Галт тэрэгний диспетчерийн ажил нь галт тэрэгний үйл ажиллагааг зохицуулах, урьдчилан тогтоосон төлөвлөгөөний дагуу галт тэрэгний аюулгүй, цаг хугацаанд нь явахыг хангах үүрэгтэй. Галт тэрэгний диспетчерийн явцад диспетчерийн зааварчилгаа, галт тэрэгний ажиллагааны талаарх

мэдээллийг дамжуулахын тулд олон тооны мэргэжлийн нэр томьёо шаардлагатай. "Галт тэрэгний захиалга" (列车命令) гэдэг нь галт тэрэгний дугаар, явах маршрут, зогсоол, зам тавих, гүйцэж түрүүлэх шаардлага гэх мэт галт тэрэгний үйл ажиллагааны талаар галт тэрэгний диспетчерээс зүтгүүрийн машинист өгсөн заавар юм. Хэрэв "галт тэрэгний захиалга" (列车命令) гэсэн орчуулга буруу байвал зүтгүүрийн машинч диспетчерийн зааврыг буруу ойлгоход хүргэж, улмаар галт тэрэгний хэвийн ажиллагааны дараалалд нөлөөлж, аюулгүй байдлын осолд хүргэж болзошгүй юм. Хятад-Монголын төмөр замаар хил дамнасан тээвэрлэлтийн явцад Хятадын диспетчер Монголын зүтгүүрийн машинист "галт тэрэгний захиалга" (列车命令) өгөх үед орчуулгад хазайлт гарсан тохиолдолд монгол машинч буруу зааварчилгааг мөрдөж тухайн хэсэг дотор галт тэрэг мөргөх, араас нь мөргөх зэрэг зөрчил үүсэж, улмаар төмөр замын тээврийн аюулгүй байдалд ноцтой аюул учруулж болзошгүй юм.

Төмөр замын тээврийн аюулгүй ажиллагааны горимын хувьд холбогдох нэр томьёог үнэн зөв орчуулах нь чухал юм. Төмөр замын тээврийн аюулгүй ажиллагааны үйл ажиллагааны журам нь төмөр замын тээвэрлэлтийн явцад боловсон хүчин, тоног төхөөрөмж, ачааны аюулгүй байдлыг хангах зорилгоор боловсруулсан олон тооны мэргэжлийн нэр томьёо агуулсан үйл ажиллагааны техникийн үзүүлэлтүүд, шаардлагууд юм. "Яаралтай тоормослох" (紧急制动) гэдэг нь галт тэрэг осолд орох үед осол гарахгүйн тулд жолоочийн хурдан тоормослох арга хэмжээ юм. "Яаралтай тоормослох" гэдэг үгийг буруу орчуулсан тохиолдолд жолооч яаралтай тоормосны утга учир, үйл ажиллагааг цаг тухайд нь ойлгож чадахгүй, ослын үед тоормосны үр дүнтэй арга хэмжээ авч чадахгүй, улмаар осолд хүргэж болзошгүй юм. Төмөр замын тээврийн хэрэгслийн засвар үйлчилгээний үйл ажиллагааны журамд "хяналт, засвар үйлчилгээний журам" (检修程序) нь тээврийн хэрэгслийн засвар үйлчилгээний үе шат, арга, техникийн шаардлагыг тусгасан бөгөөд үүнд "тосолгоо" (润滑), "чангалах" (紧固), "тэгшлэх" (校准) зэрэг мэргэжлийн нэр томьёо багтсан болно. Хэрэв эдгээр нэр томьёог үнэн зөв орчуулаагүй бол засвар үйлчилгээний ажилтнууд буруу үйлдлийн журмын дагуу засвар үйлчилгээ хийж, тээврийн хэрэгслийн засвар үйлчилгээний чанарт нөлөөлж, улмаар аюулгүй байдалд аюул учруулж болзошгүй юм.

ДҮГНЭЛТ

1. Монгол Улсад төмөр замын бүтээн байгуулалт эрчимтэй хөгжиж, төмөр замын техник технологи хурдацтай хөгжиж байгаа энэ үед олон улсын солилцоо, хамтын ажиллагааг бэхжүүлэх нь улам бүр чухал болж байгаа ч энэ чиглэлийн шинжлэх ухааны баримт бичгийн орчуулгын түвшнийг дээшлүүлэх шаардлагатай хэвээр байна.
2. Төмөр замын техникийн нэр томьёог зөв хэрэглэх нь аюулгүй ажиллагаа, оновчтой харилцаа, стандартын дагуу ажиллах нөхцөлийг бүрдүүлдэг тул буруу орчуулга, буруу ойлголт нь төмөр замын осол, гэмтэл, буруу ажиллагаа, санхүүгийн хохирол үүсгэхээс гадна хууль эрх зүйн зөрчилд хүргэж болзошгүйг алхам тутамдаа харгалзах нь зүйтэй.
3. Нэр томьёоны стандартчилал, мэргэжлийн сургалт, мэргэжилтнүүдийн хамтын ажиллагаа, албан ёсны толь бичиг, стандартыг хэрэгжүүлэх шаардлагатай. Түүнчлэн орчуулагч нь мэргэжлийн нэр томьёог товч бөгөөд оновчтой, цомхон, эмх цэгцтэй, бүтцийн дагуу, тодорхой агуулгатай, үнэн зөв илэрхийлэхийн тулд эх бичвэрийн утгыг өөрчлөхгүйгээр орчуулах ардмийг зөв, оновчтой ашиглах ёстой.

НОМЗҮЙ

Англи хэлээр

- Gao, J. Z. (2009). *Historical Dictionary of Modern China (1800-1949)*. Maryland : Scarecrow Press. pp. 424–426. .
- Jamts. (2024, 08 05). *Mongolian Railway*. Retrieved from <https://www.amicusmongolia.com/trans-mongolian-railway.html>
- Köll, E. (2019). *Railroads and the Transformation of China*. London: Harvard University Press.
- Kumar, S. (2022). *China-Mongolia Relations and the Economic Corridor*. In S. Kumar, China's BRi in DiffeRent Regions of the WoRlDCoopeRation, ContRaDiCtions anD ConCeRns (p. 214). New Delhi: KW Publishers Pvt LtdNew Delhi.

Монгол хэлээр

- Батбямба, Т. (2023). *Стандарт дахь нэр томъёоны бүтцэд хийсэн тоон шинжилгээ*. Хэрэглээний хэл шинжлэл, Tom. VIII, Fasc.2, 16-25.
- Батбямба, Т. (2024). *Стандартчилсан нэр томъёоны сан дахь дан бүтэцтэй нэр томъёоны дагаврын байр, харьцаа*. Хэрэглээний хэл шинжлэл сэтгүүл, Tom. IX, Fasc.2, 24-39.
- Булигирмаа. Л, (2017), *Төмөр замын цахилгаанжуулалт*, Улаанбаатар хот, 527 тал.
- Запорожцев. Г.П, (1965), *БНМАУ-ын төмөр замын ерөнхий курс*, Уб., Төмөр замын хэвлэх үйлдвэр.
- Нэргүйжаргал. Б, Эгшиг. Ш, Сэлэнгэмөрөн. Ч, (2023), “*Орчуулагчийн биеийн өгөгдөл, сэтгэлзүйн чадамж*”, Орчуулгын чадамжийн асуудал, Орчуулгазүй 11, 14 тал.
- Пүрэвсүрэн. Б, Эгшиг. Ш, Нэргүйжаргал. Б, Даваасүрэн. Б, (2023) “*Орчуулагчийн ерөнхий мэдлэгийн чадамж*”, Орчуулгын чадамжийн асуудал, Орчуулгазүй 11, тал.
- Саруул. Л, (2022), *Барилга архитектурын салбарын зарим нэр томъёоны орчуулгад хийсэн дүн шинжилгээ*, “Нэр томъёоны орчуулга, хэрэглээ” улсын хэмжээний эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл-V, Дархан, 51-56 тал.
- Хэлний Бодлогын Үндэсний Зөвлөл, (2016.9.8). *Хятад хэлний үеийн галиг*. Улаанбаатар хот: ХБҮЗ.
- Эгшиг. Ш, (2022), “*Монгол уран зохиолын хятад орчуулгын асуудалд*”, Монгол уран зохиолын гадаад хэлээрх орчуулгын асуудалд, , vol. 10, 1-10 тал.

Хятад хэлээр

- Wei Xiangqing, *The Name and Reality of China Terminology: Some Thoughts on the Identification of Its Problem Domain*, 2010:165-167
- Wei Xiangqing. The Name and Reality of China Terminology: Some Thoughts on the Identification of Its Problem Domain [J]. China Terminology, 2021, 23(2): 3-10.
- 《铁道概论》,中国铁道出版社, 2020, pp 431.

Цахим сурвалж

<https://www.unescap.org/sites/default/files/Learning%20Material-Railway%20Transport.Mongolian.pdf>

<https://www.term.org.cn/EN/abstract/abstract11798.shtml>

<https://m.bookschina.com/8528577.htm>

ХАВСРАЛТ

№	Монгол нэр томьёо	Хятад нэр томьёо
1	тогтворжуулагч	道砟
2	галт тэрэг бүрэлдэх	列车编组
3	хөдөлгөөний урсгалын зохион байгуулалт	车流组织
4	аюулгүй байдлын эрсдэл	安全风险
5	аюулгүй байдлын удирдлагын тогтолцоо	安全管理体系
6	ачаа ачих төхөөрөмж	货物装卸设备
7	ачих буулгах журам	装卸作业流程
8	вагон бүлэглэх	车辆编组
9	галт тэрэгний бүрдүүлэлтийн төлөвлөгөө	列车编组计划
10	төмөр замын бэхэлгээ	轨道扣件
11	хэсгийн дохио блок хэсгийн дохио	闭塞信号
12	усан цамхаг	水塔
13	цахилгаан зүтгүүрийн систем	电力牵引系统
14	таталт трансформатор	牵引变压器
15	шулуутгагч	整流器
16	таталтын мотор	牵引电机
17	хоорондоо түгжих систем	联锁系统
18	галт тэрэгний захиалга	列车命令
19	яаралтай тоормослох	紧急制动
20	хяналт, засвар үйлчилгээний журам	检修程序
21	тосолгоо	润滑
22	чангалах	紧固
23	тэгшлэх	校准

ОРЧУУЛГЫН ШҮҮМЖ СУДЛАЛ

“ТЭНГЭРЛЭГ ТУУЛЬС”-ЫН МОНГОЛ ОРЧУУЛГУУДЫГ
ХАЛТИ АЖИГЛАХУЙ ДОР ...

С.Эрдэнэмаам⁵⁵

Хураангуй: Алдаа эндэгдлээ хүлээн зөвшөөрч, түүнийгээ засаж залруулахын чухлыг сургамжилсан нэн гайхамшигтай мөнхийн сонгодог бүтээл болох “Тэнгэрлэг туульс”-ыг монгол уншигчдад толилуулсан хоёр монгол орчуулгаас цөөн хэдэн бадгийг тулган, зарим дүн шинжилгээ хийж, өөрийн үзэл бодлыг хуваалцах үүднээс энэхүү илтгэлийг бэлтгэлээ. Монгол яруу найргийн нэлээд түгээмэл бөгөөд хүртээмжтэй хэлбэр хэмээн судлаачдын үздэг туульсын зохиолтой Дантегийн эл найраглал агуулгын хувьд төсөөтэй учраас хоёр орчуулагчийн аль аль нь эл байдлыг нарийн тооцож, монгол ардын туульсын хэлбэрээр толгой холбон шүлэглэх цагаан шүлгийг орчуулгадаа тулгуур болгосон нь эх зохиолын агуулгыг бүрэн дүүрэн илэрхийлэн гаргахад дөхөм үзүүлсэн хэмээн үзэх үндэстэй байна. Бид энэхүү илтгэлдээ орчуулгуудыг бүхэлд нь шинжлэн үзэх, аль нэгийг нь шүүмжлэх, эсвэл дөвийлгөн магтах зорилго агуулаагүйг энэ даширамд дурдсуу.

Түлхүүр үг: там, ариуслын орон, диваажин, терцина, задгай цагаан шүлэг, итали эх, бүрэнхий ой

Италийн нэрт зохиолч Алигьери Данте (1265—1321)-гийн бараг найман зууны турш хүн төрөлхтний сэтгэл зүрхийг эзэмдсээр буй гандашгүй суут бүтээл болох “Тэнгэрлэг туульс” хэмээх яруу найргийн домогт энэхүү сор зохиолын хоёр дахь орчуулга уншигчдын гар дээр очоод жил шахам хугацаа өнгөрчээ. Анх удаа түүнийг манай авьяаслаг орчуулагч, утга зохиол судлаач Ц.Хасбаатар олон жил уйгагүй хөдөлмөрлөн, хүч авьяасаа дайчлан орчуулж, 1981, 1987, 1990 онуудад хэвлүүлэн монгол түмэндээ толилуулсан байдаг билээ. Харин хоёр дахь удаад “Монгол Улсын Онц бөгөөд Бүрэн эрхт элчин сайд, Соёлын гавьяат зүтгэлтэн, доктор, профессор, МЗЭ-ийн шагналт зохиолч, яруу найрагч, орчуулагч” Д.Цахилгаан орчуулжээ. Тэрээр энэхүү орчуулгынхаа талаарх товч танилцуулгад бичсэнээс үзэхэд: “... анхны монгол орчуулга 1981 онд хэвлэгджээ. Харамсалтай нь түүний орчуулга олон түмэнд хүрсэнгүй, уншигдсангүй. Утга зохиолд ойрхон, амьд сэрүүн олон хүнээс асуухад, “нэг хэвлэгдсэн байх аа” гэдгээс илүү юу ч хэлсэнгүй. Номыг нь олж унших гэтэл дэлгүүрээс олдсонгүй” [7:12] гэжээ. Эндээс үзэхэд, тэр бээр судалгаагаа жаахан дутуу хийжээ. Учир юун хэмээвээс, зөвхөн МУБИС-ийн номын санд гэхэд л Ц.Хасбаатарын орчуулсан “Тэнгэрлэг туульс. Там. УБ., 1981”, “Тэнгэрлэг туульс. Ариутгалын орчлон. УБ., 1987.”, “Тэнгэрлэг туульс. Диваажин. УБ., 1990.” хэмээх гурван орчуулга гурвуулаа цахим хэлбэрээрээ бүтнээрээ байж байна. Мөн “... олон түмэнд хүрсэнгүй, уншигдсангүй” хэмээх дүгнэлтийг чухам юунд үндэслэв

⁵⁵ МУБИС, зөвлөх профессор, доктор

гэдэг бас сонин, “дэлгүүрт байхгүй” л бол олон түмэнд хүрсэнгүй гэж дүгнэх нь маш өрөөсгөл явдал гэж бодогдоно, яагаад гэвэл “Там”-ыг 4900, “Ариутгалын орчлон”-г 6000, “Диваажин”-г 10000 хувь тус тус хэвлэсэн байдаг, дэлгүүрт байхгүй нь хүмүүсийн гар дээр очсон гэсэн үг билээ. Тухайн үеийн жишгээр бол энэ гурван номыг хэвлэсэн хувь чамлахаар тийм ч бага тоо биш, тийм учраас “Харамсалтай нь түүний орчуулга олон түмэнд хүрсэнгүй, уншигдсангүй” гэж халаглах нь наанадаж тун хөнгөмсөг дүгнэлт гэлтэй. Мөн “Утга зохиолд ойрхон, амьд сэрүүн олон хүнээс асуухад...” гэсэн өгүүлбэрийг уншаад, судалгааны арга гэхэд хэцүүхэн санагдсаны зэрэгцээ, “”асуух дээрээ хүрвэл амьд сэрүүнээс нь л асуухаас өөр яах вэ” гэх бодол төрснийг нуух юун.

Тэрээр цааш өгүүлэхдээ: “Интернэтээс эхний хоёр дэвтрийг татаж аваад унштал... Задгай цагаан шүлгээр буулгасан тэр орчуулга эзгүй цасан талд энхэл донхол дундуур түвчүүлэх мэт сэтгэгдэл төрүүллээ. Ойлгомжгүй зарим хэсгийг нь орчуулгын эхтэй тулган үзвэл ойртохгүй байна. Утга нь гарсангүй. Ур хийцийн талаар бол сайшааж хэлэх ч юм алга. Орос өгүүлбэрт тулган хадаж, дэндүү махчилснаас болж, хуучны монгол шүлгийн, тэр дундаа туульсын найраглалын өнгө аяс, тавьц алдагджээ. Товчхондоо “хүүрнэл зохиолын орчуулагч яруу найргийн өмнө боол болдог” гэсэн хатуу хэлц үг санаанд орж байлаа”[мөн тэнд] хэмээн халагласан байв. Үүнийг унших зуурт “Ашгүй дээ, жинхэнэ сайхан орчуулга гараад иржээ, тулган үзэж, хэрхэн сайжруулсныг нь залуу орчуулагч, уншигч нарт толилуулсугай” хэмээх бодол төрж, ихэд олзуурхав.

Гэтэл уншаад, анхныхтай нь тулгаад үзтэл нэг л биш ээ. Ц.Хасбаатар ч, Д.Цахилгаан ч итали эхээс нь биш, орос-зөвлөлтийн орчин үеийн орчуулгын дэг сургуулийг үндэслэгчдийн нэг хэмээн зүй ёсоор хүлээн зөвшөөрөгдсөн нэрт яруу найрагч-орчуулагч М.Л.Лозинскийн ЗСБНХУ-ын төрийн тэргүүн шагнал хүртсэн үлгэр жишээ орчуулгаас дам орчуулжээ. Гэхдээ Ц.Хасбаатарын орчуулгын өмнөтгөлд эрдэмтэн судлаач Р.Гүрбазарын тэмдэглэснээр бол анхны тэр орчуулга “...орос хэлнээс орчуулж, итали эхтэй нь тулган хянасан...” [2:8] бүтээл ажээ. Харин Д.Цахилгаан итали эхтэй нь тэгж тулгаж нягтлаагүй, “... мөн ч олон удаа, ээ чааваас, эх Итали хэлийг нь мэддэг ч болоосой хэмээн...” халагласнаар хязгаарлажээ.

Данте найраглалынхаа утга агуулгыг бүрэн илэрхийлэхэд хамгийн сайн тохирно хэмээн үзэж, терцина хэмээх гурван мөрт шүлгийн хэлбэрийг ашигласан байдаг. Шүлэглэлийн энэхүү хэлбэр бол “АВА”, “BCB”, “СДС”, “ДЕД” маягийн холбоц бөгөөд, гурван мөртийн дунд шадын төгсгөл нь дараагийн гурван мөртийн захын холбоцтой тохирч байдаг аж. Итали, орос хэл хоёулаа энэтхэг-европ язгуурын нугархай хэлний бүлэгт багтдаг тул М.Л.Лозинский эл бүтээлийг орос хэлэнд орчуулахдаа гурван мөрт шүлгийн хэлбэрийг хадгалж чадсан байна. Үүнийг дараах жишээнээс хялбархан ажиглаж болно:

ABA:

Nel mezzo del cammin di nostra *vita*
mi ritrovai per una selv(a) *oscura*,
ché la diritta vi(a) era *smarrita*.

Земную жизнь пройдя *до половины*,
Я очутился в сумрачном *лесу*,
Утратив правый путь во тьме *долины*.

BCB:

Ahi quant(o) a dir qual er(a) è cosa *dura*
esta selva selvagg(ia) e aspr(a) e *forte*
che nel pensier rinova la *paura*!

Каков он был, о, как *произнесу*,
Тот дикий лес, дремучий и *грозящий*,
Чей давний ужас в памяти *несу*!

СДС:

ant' è amara che poco è più **morte**;
ma per trattar del ben ch' i' vi **trovai**,
dirò de l'altre cose ch' i' v'ho **scorte**.

Так горек он, что смерть едва ль **не слаще**.
Но, благо в нем обретши **навсегда**,
Скажу про все, что видел в этой **чаще**.

ДЕД:

Io non so ben ridir com' i' **v'intrai**,
tant' era pien di sonno a quel **punto**
che la verace via **abbandonai**.

Не помню сам, как я вошел **туда**,
Настолько сон меня опутал **ложью**,
Когда я сбился с верного **следа**.

Тэгвэл монгол хэл нь алтай язгуурын залгамал хэлний бүлэгт багтдаг учир нугархай хэлний хэл зүйн онцлогийг орчуулгад, ялангуяа яруу найргийн орчуулгад хадгалах ямар ч боломжгүй учраас манай хоёр орчуулагч эрхэмд тийм бололцоо байгаагүй нь мэдээж хэрэг, өөрөөр хэлбэл, монгол ардын туульсын хэлбэрээр толгой холбон шүлэглэжээ.

Одоо дээр дурдсан дөрвөн бадгийг хоёр орчуулагч хэрхэн буулгасныг харьцуулан авч үзье.

Орос эх	Ц.Хасбаатар	Д.Цахилгаан
Земную жизнь пройдя до половины, Я очутился в сумрачном лесу, Утратив правый путь во тьме долины.	Хорвоогийн насны талыг туулаад Харанхуй хөндийд замаа алдаад Бүрэнхий ойд би ирчихсэн байлаа.	Энэ насныхаа үд хэвийж байхад би Эзгүй харанхуй балар ойд зам алдаж Эргүүтэж будилж төөрлөө, яах билээ?

Энэхүү гурван мөртийн хоёр орчуулгаас үзэхэд, Ц.Хасбаатар орос эхийн агуулгыг яв цав гаргасны зэрэгцээ, “Харанхуй...”, “Бүрэнхий...” хэмээн хоёр ба гуравдугаар шадьг ижил төсөөтэй дуудлага бүхий үгээр холбож, улмаар түүний эгшиглэнт шинжийг чадамгай бүрдүүлжээ хэмээн үзэж болохоор байна. Энэ аргыг зарим судлаач “толгой давталт” хэмээн нэрлэсэн байдаг [1:350]. Түүгээр ч үл барам, “... туулаад”, “... алдаад” хэмээн эхний хоёр шадьг сүүлийг хүртэл эгшиг ижилсүүлэн холбосон нь тухайн гурван мөртийн орчуулгыг агуулга, хэлбэрийн хувьд ихээхэн чамбай болгожээ. Харин Д.Цахилгаан шадьг зөвхөн эхний авиаг ижилсүүлжээ, өөрөөр хэлбэл, “толгой холбоц” [8:87] -ын аргаар хязгаарласан төдийгүй, “сумрачный лес” буюу “бүрэнхий ой” гэх утгыг дэлгэрүүлэн “эзгүй харанхуй балар ой” болгосон нь зохиолчийн хэлэх гэсэн агуулгыг гажуудуулсан хэмээн үзэж болохоор байна. “Бүрэнхий ой”-гоор Данте тухайн үеийнхээ харанхуй нийгмийг дүрсэлсэн учраас “эзэнгүй, балар” хэмээх тодотгол илүүдсэн санагдана. Мөн “Утратив правый путь во тьме долины” буюу “Харанхуй хөндийд зам мөрөө алдав” гэсэн санааг “Эргүүтэж будилж төөрлөө, яах билээ?” хэмээн асуух өгүүлбэр болгон онцын шаардлагагүй, ярианы хэлний дэл сул хэд хэдэн үг нэмжээ. Яруу найргийн орчуулгын чанарыг дордуулдаг, ерөнхийдөө нийтлэг ажиглагддаг нэгэн үзэгдэл бол орчуулагчаас нэмсэн субъектив зүйлс юм. Ийм байдлын ихэнх шалтгаан нь голдуу шүлэгт хэмнэл үүсгэх юмуу толгой холбох гэснээс үүдэлтэй байдаг байна [4:21].

Одоо дараагийнх нь гурван мөртийг харьцуулан авч үзье:

Орос эх	Ц.Хасбаатар	Д.Цахилгаан
Каков он был, о, как произнесу, Тот дикий лес, дремучий и грозный,	Аяа, тэр зэрлэг тайга Аюултай бэрх, аглаг зэлүүд Аймшигтай хэцүү маргахын аргагүй!	Аглаг зэлүүд ширэнгэ хөвчид тэр шөнө Айж тэвдсэн гэдэг үхэхээс наахнуур

Чей давний ужас в памяти несу!		Аргаа барж яаж явснаа мартагын аргагүй.
--------------------------------	--	---

Орос эхэд буй “... о, как произнесу” хэмээх, “бодохоос ч аймаар” гэсэн утга бүхий сэтгэлийн хөөрөл илэрхийлсэн оруулсан үг хэллэгийг хоёр орчуулагчийн аль аль нь орчуулаагүй байгаа нь гурав дахь шадад буй “мартахын аргагүй” гэсэнтэй агуулгын хувьд давхардсан хэмээн үзсэн бололтой. Ц.Хасбаатар агуулгыг орхигдуулахгүйгээр шад бүрийг дөрвөн үгээр орчуулсан бол Д.Цахилгаан тус бүрийг нь 5-6 үгээр буулгажээ. Анхны орчуулгад ийнхүү цөөн үгээр орчуулсныг “Орос өгүүлбэрт тулган хадаж, дэндүү махчилсан” гэж Д.Цахилгаан шүүмжилсэнтэй санаа нийлэхэд зовлонтой, мөн мөр бүрийг 5-6 үгээр буулгасан Д.Цахилгааныг “орос өгүүлбэрт тулган хадахаас болгоомжлоод чөлөөтэй сайхан орчуулжээ” гэж үзэхэд ч бэрх юм. Мөн Д.Цахилгаан хоёр дахь мөрөнд ойг “дикий, дремучий, грозящий” гэх гурван тэмдэг нэрээр тодотгосныг “аглаг, зэлүүд, ширэнгэ” хэмээн оноогоод “ой”-г “хөвч” болгожээ. “Монгол хэлний их тайлбар толь”-д “хөвч”-ийн үндсэн утгыг “ойр тойронд нь хүн амьдардаггүй, алслагдсан ой мод, уул ус бүхий газар” хэмээн тайлжээ. Гэтэл дээр өгүүлсэнчлэн, зохиолч “ой” гэдэг үгээр өөрийн амьдран суугаа нийгмээ ёжлон нэрлээд байгаа билээ, хүмүүс амьдран суугаа болохоор “зэлүүд” байх аргагүй мэт. Хоёр, гуравдугаар шадад “... үхэхээс наахнуур” гэсэн эхэд байхгүй үг хэллэг нэмснийг “ур хийцийг нь сайжруулжээ” хэмээн дүгнэж бас хараахан болмооргүй мэт бодогдоно.

Гурав дахь гурван мөрт орос эхдээ 7 гэсэн дугаартай ч, Д.Цахилгаан андуураад 10 гэсэн дугаартайг нь бичсэн байлаа. Өөрийнх нь биш, эх бэлтгэгчийн алдаа буй заа, гэхдээ л орчуулгаа хэвлүүлэхийн өмнө сайтар хянан магадлах хэрэгтэй байсан болов уу. Ингээд 10 гэсэн дугаартайн оронд ташааран бичигдсэн 7 дугаар бүхий зөв хувилбарыг нь энд оруулж харьцуулан үзье:

Орос эх	Ц.Хасбаатар	Д.Цахилгаан
Так горек он, что смерть едва ль не слаще. Но, благо в нем обретши навсегда, Скажу про все, что видел в этой чаще.	Тэр хөвч үхлээс өөрцгүй Тэгэвч би очсоны хувьд Тэнд үзсэнээ бүгдийг ярья	Яаж яваад төөрсөн минь яах вэ, тэр л биз Ядаж цөхөж зүдэрсэн ч үзсэн харснаа Яг үнэнээр ярих нь харин чухал байх.

Энэ хэсэгт Ц.Хасбаатар агуулгыг бүрэн дүүрэн илэрхийлсэн бол хоёр дахь орчуулгад утга санаа сүрхий гажсан мэт санагдана. Эхний шадын агуулгыг үргэлжилсэн үгээр махчлан тайлбарлаваас, “тэр ойд орсноос үхсэн бол арай дээр байх сан...” гэсэн шиг санаа байна, үүнийг Ц.Хасбаатар “Тэр хөвч үхлээс өөрцгүй” хэмээн буулгасан бол нөгөө орчуулагч нь “Яаж яваад төөрсөн минь яах вэ, тэр л биз” гэжээ. Гэтэл “... тэр л биз” гэдэг нь өгүүлэгчийн өгүүлж буй зүйлдээ хандах хандлагыг илэрхийлсэн баймж утгыг илтгэнэ, тэгэхлээр зохиолын баатар тэр ойд төөрч очсоноо нэг их тоохгүй байгаа мэт өнгө аяс цухалзаж байна.

Дараагийнх нь шадыг Ц.Хасбаатар “Тэгэвч би очсоны хувьд” хэмээн нэлээн сулхан, тэгээд бас агуулгын хувьд дулимагдуухан орчуулсан бол Д.Цахилгаан “Ядаж цөхөж зүдэрсэн ч үзсэн харснаа” гэж эхэд арай дөхүүлсэн байна. Ер нь бол “Но, благо в нем обретши навсегда” гэдэг нь “тэр ойн бүх аймшигийг даван гарч байж л үүрдийн жаргалыг олно” гэсэн санаа юм. Гутгаар шадыг Ц.Хасбаатар агуулга, хэлбэр хоёрыг аль алиныг нь баримтлан буулгасан бол Д.Цахилгаан “Яг үнэнээр ярих нь харин чухал байх” гэж мөн л эргэлзсэн таамагласан баймж утгыг өөрөөсөө нэмэн оруулжээ.

Дөрөв дэх гурван мөрт буюу орос эхэд “10” хэмээн дугаарласан бадгийн орчуулгыг авч үзвэл:

Орос эх	Ц.Хасбаатар	Д.Цахилгаан
Не помню сам, как я вошел туда, Настолько сон меня опутал ложью, Когда я сбился с верного следа.	Тавгүй нойр намайг мансууруулаад Танил замаасаа яаж төөрөөд Тайгад орчихсоноо санахгүй байна.	Тийшээ яаж очсоноо мэдэх юм алга Тэнэглэж би зүүд нойрондоо хууртав уу? Тэрслүү санаалж, зөв замаасаа гажив уу?

Энэ бадагт Ц.Хасбаатар мөн л агуулга, хэлбэрийн аль алиныг хадгалан бүрэн дүүрэн гаргахыг эрмэлзсэн нь илт, харин хоёр дахь орчуулагч агуулгыг л гаргаж байвал хэлбэрт баригдахгүй гэсэн итгэл үнэмшилдээ хэт хөтлөгджээ хэмээн бодогдлоо. Тийм ч учраас “Тэнэглэж би...”, “Тэрслүү санаалж...” гэхчлэн орос эхэд байхгүй санаануудыг нэмсний зэрэгцээ “тэнэглэж” гэдэг нь, нэгдүгээрт, яруу найрагт аль хэр тохирох үг юм бэ, хоёрдугаарт, Данте-г “тэнэглэж” гэж хэлэх нь аль хэр оновчтой вэ? гэсэн асуултууд өөрийн эрхгүй урган гарч ирж байна.

Одоо уг туульсын хоёрдугаар хэсэг буюу “Чистилище” /Ц.Хасбаатар түүнийг “Ариутгалын орчлон” гэсэн бол Д.Цахилгаан “Ариуслын орон” хэмээн орчуулжээ. С.Э./-гийн эхний бадгийн орчуулгыг шинжлэн үзье. Үүний тулд Оросын нэрт зохиолч, яруу найрагч, орчуулагч, хэл шинжлэлтэн, угсаатны зүй судлаач эрдэмтэн О.Седакова-гийн эл бадаг, түүний орос орчуулгад хийсэн ажиглалт [6:1] -аас иш татъя. Бадгийн итали эх ийм ажээ:

Per corer miglior acque alza le vele
omaì la navicella del mio ingegno
che lascia dentro a sé mar sí crudele

Үүнийг тэрээр орос хэлэнд ийнхүү үгчлэн орчуулсан байна:

Чтобы бежать по лучшим водам, поднимает паруса
уже кораблик моего гения,
который оставляет позади за собой столь жестокое море.

Түүний үгчлэн орчуулсныг монгол хэлэнд мөн үгчлэн орчуулж, эл бадаг чухам ямар агуулгатайг харъя:

Намуухан мандлаар довтолгохын тулд
миний сахиусан тэнгэрийн хөлөг догшин тэнгисийг ардаа орхиод
дарвуулаа хийсгэн хөдөллөө.

Одоо эл бадгийг монгол хэлэнд хэрхэн буулгасныг авч үзье.

Орос эх	Ц.Хасбаатар	Д.Цахилгаан
Для лучших вод подъемля парус ныне, Мой гений вновь стремится свою ладью, Блуждавшую в столь яростной пучине,	Далай эрдэмт миний хань Дарвуулаа өргөж голыг чиглэн Зантай ширүүн эргүүлэгд төөрсөн Завь юугаа дахин заллаа	Оломгүй их далайн оволзсон догшин давлагааг сөрж Оосор бүчгүй мандлын хязгааргүй уудмыг туулан хөвөхүй Оройлон дэгтэрч, залуурдан яваа оюунт мэргэн багш маань:

Эндээс үзэхүл, орос эхэд байгаа “мой гений” аль алинд нь өөр өөрөөр буужээ. Уг нь “гений” гэж эртний Ромын үлгэр домогт хүн бүрийг, газар орон, эд юмсыг ивээж байдаг сахиусан тэнгэрийг хэлдэг ажээ. Тэгэхлээр “мой гений” гэж зохиолын баатар өөрийн унаж яваа усан онгоцоо нэрлэсэн бололтой. Харин Ц.Хасбаатар түүнийг “Далай эрдэмт миний хань”, Д.Цахилгаан “оюунт мэргэн

багш” хэмээжээ. Унаж яваа хүлгээ “хань” хэмээн үзэх нь монголчуудын зан заншилд байдаг л зүйрлэл хэмээн үзвэл агуулгаас нэг их гажаагүй мэт, харин тэр хань нь яагаад чухам “далай эрдэмт” болов гэдэг жаахан ойлгомжгүй. “Оюунт мэргэн багш”-ийн тухайд уянгын халил юм болов уу даа.

Эцэст тэмдэглэхэд, алдарт энэхүү туульсын хоёр орчуулгад бүрэн дүүрэн дүн шинжилгээ хийх зорилго тавьсангүй, “терцина” буюу гурван мөрт шүлгийн онцлогийг харуулсан эхний дөрөвхөн мөр, мөн хоёр дахь дэвтрийн эхний ганц бадгийг л авч үзлээ, харин залуу судлаач нар зориглон барьж авбаас магистрын зэрэг горилсон бүтээл элбэгхэн гарах, нөр их хөдөлмөр шаардсан чимхлүүр ажил болох нь мэдээж хэрэг юм. Ер нь яруу найргийн зохиол орчуулах хүнд эх зохиолын агуулга, хэлбэр, үзэл санаа, дүр дүрслэлийг нэг ерөнхий шугамд зангидаж өгөх үүрэгтэй өөр хоорондоо нарийн зохицсон айзам хэмжээ, холбоц, дотоод нугарал, хөг аяс хийгээд, үг хэллэг, зохиомжоос урган гарах ил, далд утга санааг нэг бүрчлэн буулгах нэр хүндтэй бөгөөд амаргүй зорилт тулгардаг [9:57]. Энэ үүднээс авч үзэхүл, манай хоёр орчуулагчийн аль аль нь эх зохиолын агуулгыг бүрэн дүүрэн гаргахыг эрмэлзсэн боловч, зарим газарт айзам хэмжээндээ захирагдан эхэд огт байхгүй утга санаа, үг хэллэг нэмсний зэрэгцээ “зохиомжоос урган гарах ил, далд утга санааг нэг бүрчлэн буулгах” тал дээр осолдсон эндсэн байж магадгүй тал ажиглагдсаныг зориглон өчсүү.

Дашрамд тэмдэглэхэд, сүүлийн жилүүдэд орчуулгын шүүмж ховор болоод байгаагийн нэг гол шалтгаан бол “Хүний муу үзэх гэлээ” гэж бодох болов уу? хэмээн эмээх явдал юм. Ингэж “эмээгээд” байвал орчуулгын чанар хэзээ ч сайжрахгүй бөгөөд эндүүрсэн ташаарсан орчуулга олширч, залуу хойч үеийнхний маань оюун санааны өсөлт хөгжилтөд хор хохирол учруулсаар байх болно. Эрдэмтэн зохиолч Ш.Гаадамба агсан “Нийтийн соёлын хэрэгт үнэхээр тус нэмэр больё гэж чин зориг барьсан орчуулагч хүн орчуулгын ажлынх нь алдаа дутагдлыг нууж хаалгүй хэлээд өгсөн хүнд хорсон гомдож, атгаг сэтгэлээр түүнтэй байлдахын оронд амиа хорлох гэж байхад тань үхлийн цээлийн аман дээрээс татаж авсан ачтай хүний ёсоор хүндэтгэн ачийг санаж, харин орчуулгын ажлын алдаа дутагдалтайгаа л насаараа тэмцэлдэж байгууштай” [9:57] хэмээснийг орчуулагч нар ч, орчуулгын шүүмж судлаач нар ч хаа хаанаа бодууштай билээ.

Ном зүй

1. Галбаатар Д. Уран зохиол: Онол, түүх, шүүмжлэл. Нэвтэрхий толь. (2012), УБ., , 350-р тал.
2. Данте А. Тэнгэрлэг туульс. Улсын хэвлэлийн газар. (1981), 8-р тал.
3. Данте Алигьери. Тэнгэрлэг туульс. Монсудар. (2024), 11-р тал.
4. Магсар Ц. Яруу найргийн орчуулгын уран чанарын тухайд//Орчуулга зүй сэтгүүл. (2015), №4, 21-р тал.
5. Орчуулах эрдэм. (1989), №6, УБ.
6. Седакова О. Данте. Чистилище. Песнь первая//<https://www.olgasedakova.com/Poetica/2008>
7. Цахилгаан Д. Орчуулгын тухайд//Данте Алигьери. (2024). Тэнгэрлэг туульс. Монсудар. УБ., 12-р тал.
8. Цэрэнсодном Д. Монгол шүлгийн онол түүхийн зарим асуудал. (1977), УБ., 87-р тал.
9. Шархүү А. Туурвил зүй, орчуулга судлалын зарим асуудал. (2011), УБ., 57-р тал.

Ц.ДАМДИНСҮРЭНГИЙН “ГОЛОГДСОН ХҮҮХЭН” ЗОХИОЛЫН МАШИНЫ ОРЧУУЛГАД ХИЙСЭН АЖИГЛАЛТ

Л.Хишигжаргал⁵⁶

Abstract: *We analyzed the machine translation of metaphors using Ts. Damdinsuren's novel The Rejected Girl as a case study, comparing Zhang Yuyuan's translation with that of Google Translate. Our observations are based on the premise that the quality of machine translation can be evaluated by its ability to accurately render metaphors and effectively handle the figurative language commonly found in literature".*

Keywords: *machine translation, metaphorical translation, translation observation, comparing human and machine-generated translations*

Удиртгал

Улс орнуудын хооронд гадаад харилцаа, худалдаа, бүс нутгийн хийгээд улс орнуудын эдийн засаг соёлын хамтын ажиллагаа, аялал жуулчлал хөгжихийн хирээр орчуулгын шаардлага нэмэгдсэнээр машины орчуулга эрчимтэй хөгжиж, хиймэл оюун ухаан олон салбарт өөрийн байр сууриа эзэлсээр байна. Машины орчуулга (machine translation) нь цахим тооцоолуурын тусламжтайгаар аль нэг хэлнээс (source language) өөр нэг зорилтот хэл рүү (target language) орчуулдаг бөгөөд хэл шинжлэл, математик, цахим тооцоолуурын ухаантай нарийн уялдаатай хавсарга шинжлэх ухаан гэж хэлж болно. Техник технологийн эрин зуун эхэлснээр, хиймэл оюун ухаан буюу AI (artificial intelligence) машины орчуулгын салбарт нэвтэрч машин орчуулгын хөгжилд асар их түлхэц үзүүлсэн. Ингэснээр асар их цаг хугацаа, өртөг хэмнэх болсныг тоо баримтаар харуулсан байдаг.

Өнөө үед baidu translate, google translate, youdao translate, chat GPT, yandex translate, DeepL translator, Bing Microsoft Translator, SYSTRAN translate машины орчуулгын программуудыг түгээмэл хэрэглэж байгаа боловч одоогоор yandex translate, Bing Microsoft Translator, google translate зэрэг л монгол хэлийг дэмжиж байна. Эдгээр орчуулгын программыг ашиглан аливаа зохиолоос санамсаргүй байдлаар сонгосон 2-3 өгүүлбэрийг орчуулж үзэхэд google translate дээрх орчуулга хамгийн сайн нь гэж үзсэн учир бид google translate-ийг сонгон авсан болно.

Ингэхдээ бид машины орчуулгын хувьд хамгийн төвөгтэй гэж үзсэний үндсэн дээр уран зохиолын орчуулгыг хиймэл оюун ухаанд суурилсан машины орчуулгын программ хэрхэн хийж байгаад ажиглалт хийх зорилгоор, Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн” зохиолыг сонгон авч, тус зохиолын монгол хэлнээс хятад хэл рүү орчуулсан Жан Юй-юаний орчуулгыг машины

⁵⁶ Бээжингийн Хэл соёлын их сургуулийн докторант

орчуулгын программ болох google translate-аар орчуулсан хувилбартай харьцуулахдаа зүйрлэлийг хэрхэн орчуулсан жишээн дээр ажиглалт хийсэн болно. Энд нэг зүйлийг онцлон хэлэхэд бид машины орчуулга ба хүний орчуулга хоёрыг хооронд нь харьцуулах зорилт тавиагүй бөгөөд хүний орчуулгыг зөвхөн оновчтой орчуулгын хувилбар болгох үүднээс авсан бөгөөд зөвхөн хиймэл оюун ухаан бүхий машин орчуулга хэр түвшинд орчуулж байгааг ажиглах зорилготой юм.

Зүйрлэл бол хүний сэтгэлгээ, туршлага, тухайн үндэстний соёл, уламжлалтай нягт холбоотой, найруулгын нэг төрөл буюу хэлээр илэрхийлэх арга барилын нэг юм. Иймд хэлний найруулгын төрөл (genre) дотроос адилтгал зүйрлэл хамгийн их ашиглагдаж болох уран зохиолын найруулгын төрөл нь машины орчуулгын хувьд хамгийн бэрхшээлтэй байж болох төрөл гэж үзсэн бөгөөд нөгөө талаар адилтгал зүйрлэлийг хэрхэн орчуулж байгаагаар нь машины орчуулгыг дүгнэж болох нэг шалгуур гэж үзсэн болно.

Нэг. Зүйрлэлийн тухай ойлголт

Зүйрлэлийн тухай эрдэмтэн Ц.Сүхбаатар “Монгол хэлний найруулга зүй” бүтээлдээ, “Зүйрлэл бол юм үзэгдлийн аль нэг шинжийг ялгаруулан тод томруун болгож, тодорхой төсөөлөл төрүүлэх зорилгоор өөр төстэй юм үзэгдэлтэй зэрэгцүүлэн тавьж дүрслэх найруулгын ур маягийг хэлнэ” гэж тодорхойлсон байдаг. Монгол хэлэнд зүйрлэлийг авч үзэхдээ юм үзэгдлийн төстэй шинжийг илтгэх “шиг, мэт, адил, өөргүй, чинээ, магад” гэх зэрэг үгийн тусламжтайгаар мөн өгүүлбэрийн ерөнхий утгаар адил төстэйг илтгэдэг гэж үздэг. Эрдэмтэн Ц.Сүхбаатар адилтгалыг нэг төрлийн далд зүйрлэл гээд, “Адилтгал нь юм үзэгдлийн аль нэг шинжийг товойлгон тодруулах зорилгоор түүнтэй төстэй өөр юм үзэгдлийн нэрээр утга шилжүүлж нэрлэх найруулгын ур маягийг хэлнэ. Адилтгал нь зүйрлэлээс ялгагдах гол шинж нь ‘шиг, мэт, адил, өөргүй, чинээ, магад’ гэх мэтийн адил төстэйг илтгэсэн үгс оролцохгүй” гэсэн байна.

Америкийн хэл шинжээч George Lakoff метафор (энэхүү ойлголт нь зүйрлэл, адилтгал гэх мэтийг багтаадаг тул энэ нэр томъёог ашиглав) нь дан ганц хэл шинжлэлийн үзэгдэл төдийхөн биш харин бидний сэтгэхүй болоод танин мэдэхүйн гол үндэс суурь нь гэж үзэн, метафор бидний сэтгэхүй болоод танин мэдэхүйд чухал үүрэг гүйцэтгэж байдаг гэж үзсэн. БНХАУ-ын судлаач Лю Давэй найруулгын ур маяг (зүйрлэл, адилтгал г.м), түүний бүтэх зүй тогтлыг когнитив талаас нь нарийвчлан судалж, ерөнхийд нь когнитив шинжтэй ба когнитив бус ур маяг гэсэн төрөлд хуваан үзсэн байдаг.

Дээрхээс дүгнэвэл манайд зүйрлэл нь юм үзэгдлийн төстэй шинжийг илтгэх “шиг, мэт, адил, өөргүй, чинээ, магад” гэх зэрэг үгийн тусламжтайгаар бүтэхээс гадна, мөн өгүүлбэрийн ерөнхий утгаар адил төстэйг илтгэдэг гэж үзжээ. Үүнийг өнгөн бүтцийн үүднээс зүйрлэлийн холбоот үг бүхий зүйрлэл (metaphorical relative words буюу юм үзэгдлийн төстэй шинжийг илтгэх “шиг, мэт, адил, өөргүй, чинээ, магад” гэх зэрэг үгтэй) ба утгын зүйрлэл (утгын хамаарлаар зүйрлэсэн зүйрлэл) гэж хоёр ангилж болох юм. Иймээс бид машины орчуулгыг дээрх хоёр байдлаар ялган харьцуулж ажиглалт хийхийг зорилоо.

Хоёр. Машины орчуулгад зүйрлэлийг орчуулсан байдал

Бид тус зохиолд нийт 31 зүйрлэл хэрэглэсэн өгүүлбэрийг нягталж үзсэн. Ингэхдээ дээр дурдсан хоёр төрлийн зүйрлэлийг ялган авч үзэж харьцуулалт хийхийг оролдлоо. Зохиолд гарсан зүйрлэлийг хүснэгтээр үзүүлбэл:

Зүйрлэлийн төрөл	тоо /өгүүлбэрээр/
Зүйрлэлийн холбоот үг бүхий зүйрлэл	20
Утгын хамаарлаар зүйрлэсэн зүйрлэл	11
Нийт	31

2.1 Зүйрлэлийн холбоот үг бүхий зүйрлэлийн орчуулга

Зүйрлэлийн холбоот үг бүхий зүйрлэлийг машин орчуулахдаа алдааны хувьд харьцангуй бага гэсэн таамаглал дэвшүүлж ажиглалтаа хийв. Бид зүйрлэх үг бүхий зүйрлэлийг ашигласан жишээ өгүүлбэр нийт 20-ийг түүж, түүний машины орчуулгыг хүний орчуулгатай харьцуулж үзэв. Түүний дотор 3 зүйрлэл дээр машин буруу орчуулсан буюу өгүүлбэрийн утгыг гажуудуулжээ. Жишээ нь:

1.хар хялгасан оосор бүслүүр татсан нь зураг мэт зурайна. (эх зохиол)
.....上面一根根的黑绳交织错综, 宛如画上的美丽的图线 (хүний орчуулга)
黑色的发带画得像一幅画 (машин орчуулга)
2. Хоёр ядуу бүсгүй алгын чинээ балчир хүүхэдтэй гурвуулаа айхын ихээр айж, зовохын ихээр зовж, баян айлын хар нутгийг сахив. (эх зохиол)
只剩下两个怏怏忐忑惴惴不安的穷女人跟一个巴掌大的男孩子 (хүний орчуулга)
两个贫穷的妇女和三个巴掌大小的孩子, 非常害怕, 吃尽苦头, 照顾着富人家。(машин орчуулга)
3. Адаг зүүн өмнө аргийн чинээ хар овоохойн хаяа ба тооноор зэрэг зэрэг хар утаа бургиж, (эх зохиол)
往东南再走几步, 还孤零零地搭着一个顶上冒着青烟的茅棚子。(хүний орчуулга)
阿达格东边, 巨大的黑色小屋侧面冒出滚滚黑烟。(машин орчуулга)

Дээрх жишээнүүдийг нягталж үзвэл, эхний хоёр жишээнд машин зүйрлэлийг буруу ойлгосон гэхээс илүү өгүүлбэрийн утгыг зөв ойлгоогүйгээс үүдэн буруу орчуулжээ. Энд бид зүйрлэлийг машин орчуулсан байдлыг гол болгон авч үзэж байгаа учир хэдий өгүүлбэрийн утга гажсан боловч хоёр дахь жишээний зүйрлэлийг зөв орчуулсан, харин нэг дэх жишээний “хялгас” гэсэн үгийг “хүний үс” гэж машин таньснаар зүйрлэлийн утга гажуудсан байна гэж үзэж байна. Гурав дахь жишээнд зүйрлэлийн утгыг машин буруу таньсан ба орчуулагч ч мөн энэ зүйрлэлийг орчуулаагүй нь харагдаж байна. Бид үүнийг “арга” “араг” гэсэн бичлэг, дуудлага төсөөтэй үг, мөн нөхцөлийн хэлбэржилт орсон нь энэ зүйрлэлийг хүн машин аль алиных нь хувьд ойлгож орчуулахад төвөгтэй зүйрлэл байжээ гэж үзэж байна. Орчуулагч зохиолыг орчуулахдаа үндэсний онцлогт үгийг чамгүй сайн орчуулснаас харахад энэ зүйрлэлийг орхисон нь үүнтэй холбоотой гэж таамаглаж байна. Үүний зэрэгцээ бас нэгэн зүйрлэлийг машин, хүн аль аль нь буруу ойлгосон жишээ мөн байна.

1. Бие алдран эвшээлгэж хэвтгэл, гэнэт салхи сүр сүр хийж улам ширүүдэхэд цас хийсэн шуурч шар шувуу дуугарч, чоно улих шиг дуу сонсогдож үнэхээр айх мэт бөгөөд (эх зохиол)
侧耳一听, 只有枭鸟的尖利的悲鸣和震人心弦的群狼的哀嚎声 (хүний орчуулга)
我敬畏地躺下, 打哈欠, 突然风越来越大, 我听到狂风大作的猫头鹰叫声和狼嚎声, 我吓得睡着了。(машин орчуулга)

Эндээс үзэхэд машин хүн аль аль нь “чоно улих шиг дуу сонсогдож” гэсэн хэсгийг үнэхээр чонын дуу сонссон мэтээр орчуулсан байна.

Бид үүний дараа машин орчуулгын орчуулсан зүйрлэл хятад хүнд хэр ойлгомжтой байгааг тодруулах зорилгоор машины орчуулга болон хүний орчуулгын хувилбарыг хятад хүнээр уншуулан ойлгомжтой эсэх байдлаар нь хуваан авч үзсэн. Ингэхэд хятад уншигчийн дүгнэлтээр зүйрлэлийн холбоот үг бүхий зүйрлэлийг ерөнхийдөө уншихад ойлгогдохоор хэмжээнд машин орчуулсан байна гэж үзсэн байна. Гэвч мэдээж орчуулгын үндсэн зарчмын хувьд авч үзвэл уншигчдад ойлгомжтой байх зарчмыг ерөнхийдөө хангаж байна гэж үзэж болох боловч орчуулгын уран яруу байдал, зохиогчийн хэрэглэсэн дүрслэл түүний уншигчдад буух дүр төрх илэрхийлэх яруу сонголт зарчим хангалтгүй байх нь ойлгомжтой юм. Жишээ нь:

2. Гаднаа хэдэн муусайн тэргийг, үхсэн малын хэлхээтэй яс мэт тахиралдуулан угсраад, дунд нь гарсан бяцхан зайд, хэдэн тугал уяна. *(эх зохиол)*

棚子前零乱地放着几辆破车，车上拴着几头小牛，摆着跟死牲口的骨架一样；*(хүний орчуулга)*

外面组装了几辆丑陋的大车，歪歪扭扭的像死动物的骨头，中间留下的狭小空间里，拴着几头牛犊。*(машины орчуулга)*

3. үнэхээр өглөө болохыг маш их хүсэн хүлээж энэ баярлаж байгаа нэг шөнө нь зовж өнгөрүүлсэн тавин жилээс урт мэт санагдана. *(эх зохиол)*

这一夜，是他有生以来的最幸福的一夜：它太长了，长过了他那五十多年的艰苦的岁月！

(хүний орчуулга)

确实，这一晚的欢喜，盼望着黎明，似乎比五十年的苦难还要漫长。*(машины орчуулга)*

Хэдийгээр зүйрлэлийн холбоот үг бүхий зүйрлэлийг машин орчуулахдаа голдуу үгийн сангийн тохироо хийх зарчимтай байна гэж дээрхээс үзэж болох боловч мөн цөөн тооны зүйрлэлийн жишээнд харьцангуй оновчтой буюу дөхүү зүйрлэлээр илэрхийлсэн байна. Жишээ нь:

4.маш ойрхон бололтой гэнэт буун дуу тас хийж чих халах мэт болов. *(эх зохиол)*

忽然听见一声枪响，而且就在近处。*(хүний орчуулга)*

看上去已经很近了，突然传来震耳欲聋的枪声。*(машины орчуулга)*

5. Мятаг хөвүүнээ үзвэл царай нь цав цагаан, гэдэс нь үлээсэн гүзээ мэт мах мяраагүй туранхай туйл болжээ. *(эх зохиол)*

他已经瘦成一把骨头，脸上没有一丝血色，肚子大得跟吹起来的尿胞一样 *(хүний орчуулга)*

再看儿子，脸色惨白，肚子就像鼓鼓的肚皮，瘦得皮包骨。*(машины орчуулга)*

6. Өдөр сар гэдэг харвасан сум мэт хурдан тул ийн тийн аж төрсөөр хэд хэдэн он болоход Болдын мал нэлээд өсжээ. *(эх зохиол)*

这样过了几年，包勒得的牲口大大增加了 *(хүний орчуулга)*

日月如箭，几年下来，伯尔德的牲畜长了不少。*(машины орчуулга)*

Үүнд хятад монгол хоёр хэлэнд адил төстэй зүйрлэлийг машин ашиглан орчуулж байгаа нь хиймэл оюун ухаан машины орчуулгын ололттой тал нь мөн гэж үзэж байна.

Хэдийгээр машины орчуулгыг хүний орчуулгатай харьцуулахад машины орчуулга нь ямар нэг үг утга санааг гээгдүүлэхгүйгээр орчуулж байхад хүний орчуулга зарим зүйрлэлийг энгийн байдлаар орчуулсан эсвэл орчуулаагүй орхисон байх тохиолдол бас ажиглагдаж байна. Энэ нь нэг талаас орчуулагчийн орчуулгын тактик, соёл сэтгэхүйн ялгаатай байдалтай холбоотой байх гэж үзэж болох боловч орчуулагч ямар нэг утга санааг орхиж гээгдүүлэхгүй байх гэсэн зарчмын үүднээс үзвэл машин орчуулга огт орхихгүй орчуулж байгаа нь бас нэг давуу тал гэж үзэж болох талтай.

2.2 Утгын хамаарлаар зүйрлэсэн зүйрлэл

Утгын хамаарлаар зүйрлэсэн зүйрлэл нь шиг, мэт, адил, чинээ гэх мэт юм үзэгдлийн төстэй шинжийг илтгэсэн үгс оролцоогүй байдаг тул машин орчуулга үүнийг таньж орчуулахад бэрхшээлтэй гэж таамаглаж байсан боловч ийм төрлийн зүйрлэлд бас харьцангуй хялбар орчуулагдаж байгаа зүйрлэлүүд байгаа нь ажиглагдаж байна. Тухайлбал: дун цагаан гэр, тунсаг хар нүдтэй, дун цагаан шүдтэй, цуурай тунгалаг дуутай гэх мэт бүтцийн хувьд харьцангуй богино юм үзэгдлийг шууд тухайн зүйлтэй зүйрлэж илтгэсэн зүйрлэлийг машин харьцангуй алдаа багатай орчуулж байна. Жишээ нь:

7. дун цагаан гэр (эх зохиол); 很白 (хүний орчуулга); 白色 (машины орчуулга).
8. цуурай тунгалаг дуутай (эх зохиол); 清脆的喉音 (хүний орчуулга); 清亮的声音 (машины орчуулга).
9. дун цагаан шүдтэй (эх зохиол); 洁白的牙齿 (хүний орчуулга); 珍珠白的牙齿 (машины орчуулга).
10. тунсаг хар нүдтэй (эх зохиол); 水汪汪的眼睛 (хүний орчуулга); 深邃的黑眸 (машины орчуулга).

Харин бүтцийн хувьд харьцангуй урт, үндэсний онцлогтой үг орсон тухайлбал тахилын орон, оройн чимэг болсон Ловон лам, амьдаараа чөтгөрт баригдаж, араараа мангаст тэврүүлбэл арай үүнээс дээр гэх зэргийг машин таньж орчуулахад бэрхшээлтэй ерөнхий өгүүлбэрийн утгыг алдагдах хүртэл буруу орчуулж байгаа нь харагдаж байна. Жишээ нь:

11. Амьдаараа чөтгөрт баригдаж, араараа мангаст тэврүүлбэл, арай үүнээс дээр болов уу.... (эх зохиол)
就算嫁给鬼了吧，只是比嫁给可怕的怪物稍微强些。(хүний орчуулга)
他以为自己被恶魔活捉，被怪物从背后抱住就好了(машины орчуулга).
12.тахилын орон, оройн чимэг болсон Ловон лам.... (эх зохиол)
是她俩最尊敬的人——洛旺喇嘛教给她的 (хүний орчуулга)
由一位深夜僧侣洛文喇嘛 (Lovon Lama) 教导 (машины орчуулга).

Эдгээр орчуулгаас харахад бидний авч үзсэн утгын хамаарлаар зүйрлэсэн зүйрлэлийг машин орчуулж байгаа байдлыг одоогоор хоёр хэсэгт хувааж болохоор байна. Дун цагаан мэтийн зүйрлэл нь олон үг ороогүй бүтцийн хувьд энгийн зүйрлэлийг машин харьцангуй сайн орчуулж байна.

Гурав. Машин орчуулгын давуу тал

Мэдээж хэрэг уран зохиолын орчуулгын төрөл зүйлийн хувьд тэр дундаа нарийн ээдрээтэй зүйрлэл, үндэстний соёл сэтгэлгээтэй нарийн уялдаатай илэрхийлэл, үндэсний онцлогт үг зэргийг орчуулахад машины орчуулга хүний орчуулгыг орлох хэмжээнд хүрэхгүй нь харагдаж байгаа боловч машин орчуулгын давуу талуудыг мөн үгүйсгэж болохгүй юм. Тухайлбал машины орчуулга аливаа үг, илэрхийллийг бүгдийг нь гээгдүүлэхгүй орчуулах зарчимтай байгаа нь эх материалд үнэнч гэж дүгнэж болох юм. Мөн найруулгын зарим төрөлд, тухайлбал сонин нийтлэл гэх мэт энгийн үг хэллэгтэй, найруулгын уран яруу хэрэглүүр бага тохиолдох эх материалд машин орчуулгын алдаа ч мөн бага байх магадлал өндөр. Ингэснээр цаг хугацаа, өртөг зардал ч мөн хэмнэгдэх юм. Мөн машин орчуулгад post editing (PE) буюу машин орчуулгын дараах хяналтын ажлыг ч хөнгөвчлөх сайн талтай.

Ерөнхийд нь ажиглавал Google translate машин орчуулгын чанарыг сайжруулахад бидний зүгээс хийж болох зүйлс нь үндэсний онцлог, соёл уламжлалын холбогдолтой үг, хэллэг зэргийг өөрийн боломжоор засварлан оруулах, машин орчуулгын үндсэн сан бааз болох корпусыг

нэмэгдүүлэх, түүн дотроо үгийн салаа утгыг аль болохоор ялган илтгэсэн санг нэмэгдүүлэх, өгүүлбэрийн бүтцийн олон хувилбарыг нэмэгдүүлэх зэрэг байж болох юм.

Дүгнэлт

Дүгнэж үзвэл, машин орчуулга хэр хэмжээнд орчуулах нь зөвхөн зүйрлэлийг “шиг, мэт, адил, чинээ” гэх мэт үг орсон зүйрлэлийг харьцангуй сайн орчуулж байна гэхээс илүү зүйрлэлийн бүтэц, бүрэлдэхүүн, түүнд оролцож байгаа үгс нь ахуй соёлын үүднээс хэр дүйцэлтэй эсэх, тухайн зүйрлэлийн когнитив түвшинд бүтсэн үү эсвэл энгийн дүрслэлийн шинжтэй байна уу гэдгээс хамааралтай гэж үзэж байна.

Зүйрлэлийг машин хэрхэн орчуулж байгаагаас үзэхэд зүйрлэлийг өнгөц байдлаар шиг, мэт, адил, чинээ гэх зэрэг үгтэй зүйрлэл, утгын хамаарлаар зүйрлэсэн зүйрлэл гэж хуваах нь зүйрлэлийг зөвхөн таних илрүүлэх талаас нь авч үзжээ гэж хэлж болмоор санагдана. Иймд бид зүйрлэлийн бүтэц, бүрэлдэхүүн, тэдгээрийн хоорондын уялдаа хамаарал, бүтэх зүй тогтол зэргийг нарийвчлан судалж үзэх шаардлагатай гэж үзэж байна. Ингэснээр судалгааны өндөр ач холбогдолтой төдийгүй машин орчуулгын хувьд ч орчуулгыг сайжруулахад тус дөхөм үзүүлнэ гэж үзэж байна.

Номзүй

- Сүхбаатар, Ц. (2002). *Монгол хэлний найруулга зүй*. Улаанбаатар: МУИС-ийн хэвлэх үйлдвэр.
- Юйюань, Жан. (1961). *Ц.Дамдинсүрэнгийн түүвэр зохиол*. Бээжин: Зохиолч хэвлэлийн хороо.
- George, Lakoff. (1983). *Metaphors we live by*. *journal of aesthetics & art criticism*, 59(1),
- 刘大为. (2001). 比喻, 近喻与自喻: 辞格的认知性研究. 学林出版社.
- 李胜梅. (2018). 比喻关系词与比喻句式研究. 科学出版社.

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ОРЧУУЛГА

АЛТАЙ ОВГИЙН ХЭЛНҮҮДИЙН ҮГИЙН САНГ УТГА ЗҮЙН
АРГААР СУДЛАХ НЬ

В.И.Рассадин⁵⁷

Орос хэлнээс орчуулсан: Б.Даваасүрэн⁵⁸

Алтай овгийн үндсэн хэл болох түрэг, монгол, манж-түнгүс хэлнүүд төрлийн холбоотой гэх асуудлыг XIX зууны дунд үеэс эхэлж хөндсөн хэдий ч одоог хүртэл бүрэн шийдэж чадаагүй байна. Алтай судлалын өнөөдрийн дүр зургийг харвал энэ асуудлыг амжилттай шийдэж чадна гэсэн найдлага хараахан алга. Ирээдүйд хийх ажил бололтой.

Алтай судлалд хэрэглэж буй судалгааны арга барилын нэг сул тал бол үнэндээ түүхэн-харьцуулсан хэл зүйн эрэл хайгуул, шинжилгээ судалгааны ажилдаа урьдчилсан таамгаар хоорондоо төрөл хэмээн тооцогдож буй хэлнүүдийн үгийн санг задлан шинжлэхдээ үгийн сан судлалын судалгааны аргыг дутуу үнэлсэнд оршиж байгаа юм. Алтай овогт багтдаг хэлнүүдийн үгийн сангийн материал хэрэглэгдэхүүнийг алтай судлаачид ихэнхдээ гаднах хэлбэр таардаг үгсийн хүрээнд авианы тохироог тогтоохын тулд ашиглаж ирсэн хэмээн В.И.Цинциус зөв зүйтэй тэмдэглэж байжээ⁵⁹. Бидний үзэж байгаагаар энэ аргыг одоо ч хүчин төгөлдөр хэрэглээд зогсохгүй харин ч чухалд тооцогдож, энэ талаар: “...алтай хэл шинжлэлд гарсан үр дүнг шалгах ба батлах төдийгүй түүнчлэн алтай овгийн хэлнүүд хоорондоо төрөл холбоотой болох талаар нэмэлт баримт нотолгоо илрүүлж гаргахад бодтой баримт хэрэглэгдэхүүний цар хүрээг тэлэх, тэдгээрийг дүгнэн шинжлэх арга барилыг гүнзгийрүүлэх шаардлагатай байна. Гаднах хэлбэрийн хувьд тохирч буй шинэ үгийг (түүнчлэн авиа болон үг зүйн тохироог) сонгож авах үр дүнтэй аргуудын нэг бол алтай овгийн хэлнүүдийн үгийн санг өргөн хүрээнд зүйлчилсэн байдлаар тоймлон тогтоох явдал юм” хэмээжээ.⁶⁰ Энэхүү санааг засахын ялдамд алтай овгийн хэлнүүдийн үгийн санг тодорхой хүрээнд зүйлчлэн судлах ба утга зүйн үүрийг судлах нь алтай овгийн хэлнүүдэд нийтлэг байдаг алтай хэл шинжээч эрдэмтдийн тодорхой хүрээ бүрд урьдчилан тогтоож чаддаг төрөл шинжүүдийг илрүүлэхэд тустай төдийгүй бодитоор салсан үе, ормол үгийн харилцан адилгүй нөхцөл буюу өөрөөр хэлбэл, эдгээр хэлний хоорондын адил төстэй хийгээд зөрүүтэй талуудыг бодитоор, зүй тогтлынх нь хүрээнд

⁵⁷ Валентин Рассадин Иванович (1939-2017). Оросын Холбооны Улсын хэлшинжээч эрдэмтэн. Хэл бичгийн ухааны доктор, профессор, ОХУ-ын ШУА-ийн байгалийн шинжлэх ухааны сурвалжлагч гишүүн. Судалгааны чиглэл нь монгол-түрэг хэлний түүхэн харьцуулсан хэлшинжлэл бөгөөд 1978 онд тофалар хэлний цагаан толгойг зохиосон нэрт монгол, түрэг судлаач эрдэмтэн.

⁵⁸ МУИС, Монгол хэл, хэлшинжлэлийн тэнхим, дэд профессор

⁵⁹ В.И.Цинциус. *Вопросы сравнительной лексикологии алтайских языков // Проблемы общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971. стр., 78.*

⁶⁰ Мөн тэнд

судлах боломжтой болно гэдгийг тэмдэглэх нь зүйтэй юм. Бид С.Е.Яхонтовын хэлсэн: «... адил төстэй шинж тооны хувьд олон байлаа гээд төрөл гэдгийн баталгаа огт болохгүй; хэрэв төрөл хэлнүүдийн салсан он цаг хэт холдсон бол нийтлэг үг маш цөөхөн хадгалагдаж үлдсэн байдаг. Тиймээс тохирч байгаа үгийн тоо чухал бус харин тэдгээр үгийг утгын хувьд хэрхэн бүлэглэж байгаа нь чухал юм. Түүнчлэн ганцхан үгийн хувьсал түүхийг утгын хүрээнээс нь салгаж авч үзэх явдал бас чухал биш»⁶¹ гэсэн саналтай бүрэн нийлж байгаа болно. Алтай судлалын хүрээнд үгийн сангийн судлалтай холбогдуулж С.Е.Яхонтовын «...төрөл хэлнүүдэд (ө.х. гарал нэгтэй хэлнүүдэд) үгийн сангийн тогтвортой хэрэглэгддэг бүлэг үгсийн хүрээнд тооны хувьд ч үгийн сангийн хувьд ч тохирдог үгс их тохиолддог. Үүнээ дэд утгатай үгнээс илүүтэй бүлэг бүрийн дотор багтдаг харьцангуй тогтвортой хэрэглэгддэг үгс хоорондоо тохирох нь их. Хэл нийлэх (конвергенция) явцын үр дүнд ойртож хэлний нийтлэг хэв шинжтэй болсон (эсвэл өнгөрсөнд нийтлэг хэв шинжтэй байсан) хэлнүүдэд тохирдог дундын үгийн дийлэнх нь соёлын хүрээнд хамаарах үг байдаг бол бусад салбарт тэр бүр чухал ойлголт ухагдахуун тэмдэглэдэггүй. Бусад хэлнээс орох боломж багатай, нэг утга зүйн хүрээнд багтдаг үгс тохирох нь цөөн байдаг нь нийтлэг хэв шинжтэй болсон хэлнүүдэд тэр мэт үгс угаасаа хэлэнд байдаг буюу уугуул үгс байдаг» хэмээсэн дүгнэлт маш чухал.⁶²

Хэдийгээр алтай овгийн хэлнүүдийг хоорондоо гарлын холбоотой хэмээн тооцдог эрдэмтдийн саналаас гадна орчин цагийн алтай овгийн хэлнүүдийн хооронд тэр дундаа түрэг ба монгол хэлний хооронд илэрдэг гайхмаар ижил төстэй шинжүүд нь гарал зүйн хувьд холбоотой байсны үр дүн бус харин түүхэн урт удаан хугацааны конвергенцийн үйл явц хийгээд харилцан нөлөөллийн үр дүн. Эдгээр хэлний үгийн сангийн түвшинд тохирч байгаа болон тохирдоггүй хэсгийг чухамхүү үгийн сангийн бүрэлдэхүүн хэсгүүдийг тодорхой бүлэг үгсийн хүрээнд судалж тогтоох боломжтой бөгөөд бидний үзэж байгаагаар зөвхөн дундын үгсийг харьцуулаад зогсохгүй басхүү нэг утга зүйн хүрээнд багтааж буй бүх нэр томьёоны зүйлийг ч тохирдог ба тохирдоггүй гэж ялгалгүй судалгаанд хамруулах хэрэгтэй юм. Үүнээ нэг тодорхой бүлэг хэлний тухайд дундын шинжтэй эсвэл хоёр хэлний дундын шинжтэй нэр томьёоны зүйлийг зэрэгцүүлэн судлах нь дүгнэлт хийх үндэслэл болох буюу өөрөөр хэлбэл, нийт түрэг хэлний эсвэл түрэг хэл хоорондын, нийт монгол хэлний гэх мэтээр илрүүлж тогтоосон нэр томьёог зэрэгцүүлэн судалбал зохилтой.

Алтай овгийн хэлнүүдийн үгийн санг судлахад утга зүйн арга маш чухал болохыг харгалзан үзээд, бид энэхүү аргыг зарим нэгэн утгын бүлэг үгийн хүрээнд монгол хэл болон тодорхой түрэг хэлний үгийн санг судлах ажилдаа ашиглах оролдлого хийсэн болно.⁶³

Тус аргаар ямар ч хэлний үгийн санг гэхдээ алтай судлалын хүрээнд судалснаар санаанд оромгүй үр дүнд хүрсэн билээ. Зарим нэгээс нь тодорхойлон дурдваас.

Загас, ан агнуурт холбогдох монгол хэлний үгийн сангийн түүхэн харьцуулсан судалгаандаа бид зөвхөн ан агнуур, загас агнуурын зэвсэг, хэрэгсэл, аргуудын нэрийг багтаагаад зогсоогүй мөн түүнчлэн зэрлэг ан амьтдын нэр, загас агнуурын нэр нэршлийг авч үзвээс энэхүү утга зүйн хүрээнд

⁶¹ Яхонтов С.Е. *Лексика как признак родства языка // Проблемы общности алтайских языков. С. 112*

⁶² Мөн тэнд

⁶³ Рассадин В.И. *К сравнительному изучению анималистской лексики бурятского языка // Языки фольклор народов Севера. Новосибирск: Наука, 1981. Стр. 97-119; Мөн Бурятская животноводческая терминология как источник по исторической этнографии // Этническая история и культурно-бытовые традиции в Бурятии. Улан-Удэ, 1984. Стр. 55-80; Мөн Охотничье-рыболовческая лексика в шорском языке // Диалектная лексика тюркских языков Сибири. Новосибирск, 1987. Стр. 64-75.*

багтдаг бүх үндсэн нэр томьёо бол нийт монгол хэлнийх бөгөөд өвөг монгол хэлнээс үүсэлтэй байгаа нь хожим салбарлан хөгжиж амжаагүй нэгэн нэгдмэл хэл байсан цаг үеийн эртний өвөг монголчууд тайгын ан араатан, жигүүртэн шувуу агнадаг, загас барихдаа тор болон сэрээ, дэгээ ашигладаг байсны баталгаа болж байна. Сонирхолтой нь ой тайгын туурайтан амьтад ба үслэг ан араатныг нэрлэсэн нийт монгол хэлний нэршил түрэг хэлнийхтэй тохирдоггүй зөвхөн манж- түнгүс хэлнийхтэй тохирдог. Жишээлбэл: монг: *хандагай* “лось” – түр: *булан* “лось”; монг: *гөрүгэсүн* “олень”, “косуля” – түр: *кийик*, *күлмүз* /гөрөөсний эр/, *элик* /гөрөөсний эм/; монг: *гахай*, *бодон гажай* “свинья, кабан” – түр: *кабан*, *чочка*, *доңгуз*; монг: *хүдэргэ* “кабарга” – түр: *табырга*; монг: *чоно* “волк” – түр: *бөрү*; монг: *баабгай* “медведь” – түр: *адыг*, *азыг*, *айу*; монг: *үнэгэн* “лиса” – түр: *тирки*; монг: *хэрмэн* “белка” – түр: *тийиң* гэх мэт. Гэхдээ *хулан*, *зээр*, *арслан*, *цөөвөр чоно* гэх мэт зөвхөн тал хээрийн ан араатны нэр нь түрэг хэлний үгтэй дүйдэг. Түүнчлэн *тэх*, *аргаль*, *барс* гэх мэт уул нуруудаар амьдардаг ан амьтны нэр бас түрэг хэлний үгтэй дүйж байна. Алтай овгийн хэлэнд нийтлэг тохирдог үг бол зөвхөн *буга*, *марал* гэдэг үгтэй холбоотой үгс юм. Жишээлбэл, монг: *буга* – түр: *бугу*, тунг.-манж : *бугу*, *бухэ* “эр буга”; монг: *согоон* – түр: *сыгун*, тунг.-манж : *согон*, *сахэ* “эм буга” харьцуулна уу. Алтай овгийн бусад хэлэнд тохирдог ихэнх нэр томьёо нэг бол түрэг-монгол эсвэл монгол-манж-түнгүс хэлнүүдийн хооронд тохирдог (үүнд *хандгай*, *бор гөрөөс*, *бодон*, *цаа буга*, *нохой зээх*, *солонго*, *дорго*, *сарьсан багваахай*, *хулгана*, *жирх* буюу өөрөөр хэлбэл ой тайгын бүсийн амьтад). Зэрлэг араатныг заасан нийтлэг нэр түрэг- монгол хэлэнд *аң* гэсэн хэлбэрээр байгаа нь сонирхолтой юм (тунг.-манж: *бэйнгэ*, *бэюн* харьцуулна уу).

Эртнээс нааш нэрлэж ирсэн балар эртний үед бүрэлдэж тогтсон зэр зэвсэг болон ан агнуурын хэрэгслийн уламжлалт нэр томьёог болох *жад*, *хутга*, *сүх*, *нум*, *сум* авч үзвэл:

<u>түрэг</u>	<u>монгол</u>	<u>тунг.-манж.</u>	<u>утга</u>
сүнгү	джида	геда, гида	жад
бычак	*кытуга	кото	хутга
балта	сүкэ	сукэ	сүх
йа	нумун	бэр	нум
оқ	сумун	нюр	сум

Баримтаас харвал зөвхөн *нум*, *сум* хэмээх нэр алтай овгийн хэл бүрд өвөрмөц байдаг бол эртний зэр зэвсгийн нэр болох *жад*, *хутга*, *сүх* зөвхөн монгол ба манж-түнгүс хэлэнд нийтлэг байна. Түрэг хэлнүүдэд эдгээр нэр томьёо өвөрмөц байдаг.

Загас агнуурын үндсэн нэр томьёог харьцуулж үзвээс энэхүү утгын хүрээнд багтах үгс алтай овгийн хэлнүүдэд бүгд өвөрмөц өөр хэлбэртэй байдаг. Зарим нэгэн жишээг харьцуулж үзнэ үү:

<u>түрэг</u>	<u>монгол</u>	<u>манж-тунг.</u>	<u>утга</u>
балык	джигасун	/х/олло	загас
қармақ	гахуули	хинна	уурга
илмек	гөхү	каман	дэгээ

тор	гувчуур	адыл	тор
чанчкы	сэрэгэ	бадār, аркивүн	сэрээ
сүген	гүр	кэнгэр	томорцог
туғ	шибэгэ	укй	далдавч

Энэ мэтчилэн нэг утгын хүрээнд багтдаг үгсийг гүймэг харах төдийд мал аж ахуй эрхэлж эхлэхээс өмнөх эртний ан ав болон загас агнуурын дүр зураг харагдах бөгөөд алтай овогт багтдаг хэл тус бүрийн үндсэн нэр томьёо өөрийн гэсэн өвөрмөц шинжтэй байдгийг илтгэнэ. Ялангуяа монгол-манж-түнгүс хэлний нийтлэг шинж бол бодитой хийгээд илэрхий ажээ. Харин түрэг-монгол хэлэнд харьцангуй сул илэрч байна.

Бидний хийсэн өөр нэгэн өргөн утгын хүрээг хамардаг мал аж ахуйтай холбоотой хийгээд зөвхөн гэрийн тэжээвэр амьтдын нэр төдийгүй гэрийн тэжээвэр амьтдыг адгуулах ба аж ахуйдаа ашиглах хэрэглэхтэй холбоотой нэр томьёоны түүхэн харьцуулсан шинжилгээ судалгаагаар тогтоосон зүйл гэвэл түрэг-монгол хэлэнд үхэр, тэмээ, хонь, ямааны нэр мөн түүнчлэн сүүн бүтээгдэхүүний нэр нийтлэг байна. Адуутай холбоотой нэр томьёонууд түрэг хэлэнд өвөрмөц хэлбэртэй /түр. *ат* “морь”, *бе* “гүү”, *кулун* “унага”, *тай* “даага” харьцуулна уу/ байхад харин монгол хэлний /*морин*, *хэгү*, *унаган*, *даган*/ зохих нэрс түнгүс-манж хэлний /*морин*//*мурин*; *гэо*//*гдг*, *гдг*; *унахан*//*унукāн*/-тай тохирч байна. Түрэг хэлнүүдэд малын хашаа хороо болон өвс бэлдэхтэй холбоотой нийтлэг нэр томьёо бүрэлдсэнгүй аж. Харин монгол хэлэнд *хүрээ*, *хашаа*, *хот*, *дал*; *хажуур*, *хадах*, *хадлан*, *бухал*, *цомоо* гэх мэт нийт монгол хэлний нэр томьёо бүрэлдэн тогтсон байдаг нь тунгүс-манж хэлний зохих нэр томьёотой дүйцдэг. Энэ нь монголчуудын өвөг дээдэс суурин хэлбэрийн мал аж ахуйтай ба өвс тэжээл бэлддэг суурьшмал эсвэл хагас суурьшмал амьдралын хэв маягтай байсны баталгаа бөгөөд түрэг угсаатнууд малаа задгай тал газар бэлчээдгээрээ ялгаатай байжээ.

Бидний бодлоор нэг утгын хүрээнд багтдаг үгсийн судалгаа хийх энэ аргыг өргөн хүрээнд тууштай хэрэглэх хэрэгтэй байгаагийн учир гэвэл алтай овогт багтдаг хэлний үгийн санг шинжлэн дүгнэхэд алтай овгийн хэлнүүдийн нийтлэгийг шинээр харах, алтай овгийн хэлнүүдийн нийлсэн ба салсан түүхэн хөгжлийг бодитоор дүгнэх боломж олгох юм.

Институт востоковедения РАН
Всероссийская Ассоциация Монголоведов

**VI Международный конгресс
МОНГоловедов**
(Улан-Батор, август 1992 г.)

Доклады российской делегации

II

**Филология. Культура.
Религия.**

**Москва
1992**